

Date of Publication - Posted on 10th of Every Month

समानो मन्त्रः । (ऋग्वेद) • समानी प्रपा । (अथर्ववेद)

પરબ

(ગુજરાતી માસિક)

સંપાદક : કિરીટ દૂધાત

વર્ષ : ૧૯

સપ્ટેમ્બર : ૨૦૨૪

અંક : ૩

₹ 20

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
ભેઘાણી જ્ઞાનપીઠ | ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ ૧

મધ્યકાળ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૫૮૪. કિંમત રૂ. ૮૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૧માં ઈ.સ. ૧૧૫૦થી ૧૮૫૦ સુધીના સમયગાળામાં થયેલા કવિઓ અને તેમની રચનાઓ વિષયક તમામ વિશ્વાસપાત્ર માહિતી આપવામાં આવી છે. આ કોશમાં મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં રચાયેલી, કાવ્યગુણે ઉત્તમ, મનુષ્યજીવનનાં રહસ્યોને ઉકેલવાની ચાવીઓ પૂરી પાડતી અને મુદ્રિત સ્વરૂપે મળતી કૃતિઓનાં સંખ્યાબંધ અધિકરણ ઉમાશંકર જોશી, હરિવલ્લભ ભાયાણી, જયંત કોઠારી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ વગેરે જેવા તજજ્ઞોએ લખ્યાં છે. મધ્યકાળમાં જે સાહિત્ય રચાયું છે તે તમામને એકસાથે સંગ્રહી લેવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. અહીં જૈન, સ્વામીનારાયણ, નાથસંપ્રદાય વગેરેના ૧૬૦૦ જેટલા કવિઓની ૩૦૦૦ ઉપરાંત સાહિત્યરચનાઓ વિશેનાં અધિકરણ મળશે. આ બધાં જ અધિકરણ નિષ્ણાત સંશોધકોએ તૈયાર કર્યાં છે.

આ ઉપરાંત અહીં કવિ કે કૃતિવિષયક મળતી તમામ સામગ્રીનો સંદર્ભ પ્રત્યેક અધિકરણને અંતે આપવામાં આવ્યો છે જે અભ્યાસીને સામગ્રીના મૂળ સુધી લઈ જશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અમદાવાદ

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १९

सप्टेम्बर : २०२४

अंक : ३

संपादक
किरीट दूधात

प्रकाशन मंत्री
बीजेश लड्ड

पराभर्शनसमिति

डर्षद त्रिवेदी
प्रमुज

योगेश जोषी
उपप्रमुज

समीर लड्ड
मडामंत्री

दशक आचार्य
उपप्रमुज

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ • क. वा. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनलवन,

गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००९

फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩, ૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૫, ૦૦૦ છે. આ બંને પ્રકારના આજીવન સભ્યપદની મુદત, સભ્ય થયાની તારીખથી દસ વર્ષ સુધીની રહેશે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને:

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું: તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgps@gmail.com

Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org

ફોન અને ફેક્સ: ૨૬૫૮૭૯૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

નોંધ: 'પરબ'માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે તે સામગ્રીના લેખકની રહેશે.

પરબ

ISSN: 0250-9747

છૂટક કિં. ₹ ૨૦/-

અનુક્રમ

◆ સંપાદકીય : મારું બચાન એ રીતે કીધું નહી સમક્ષ..., કિરીટ દૂધાત, ૬ કવિતા

◆ ● ઘડિયાળ (ત્રણ કાવ્યો) - કમલ વોરા, ૮-૧૦ ● ચાર અછાંદસ - કાનજી પટેલ, ૧૦-૧૨ ● કોઠે પડી ગયું છે. - નીતિન વડગામા, ૧૨ ● ગઝલ - અમિત ટેલર, ૧૨ ● પ્હેલ પાડો - દર્શક આચાર્ય, ૧૩ ● એક અછાંદસ - હાદી ભટ્ટ, ૧૩ ● ગઝલ - છાયા ત્રિવેદી, ૧૩ ● બે ગઝલ - મધુસૂદન પટેલ 'મધુ', ૧૪ ● બે ગઝલ - જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ, ૧૫ ● ઝંઝાળ વચ્ચે - અગન રાજ્યગુરુ, ૧૬ ● કહેવાય નહિ! - દાન વાઘેલા, ૧૬ ● બે લઘુકાવ્યો - ગુરુદેવ પ્રજાપતિ, ૧૬ ● ગઈ'તી જોવા ઘરની ફળી... - રેખા જોષી, ૧૭ ● ગઝલ - ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ', ૧૭ ● બે ગીત - ગિરીશ રઢુકિયા, ૧૮ ● છ હાઈકુ - સંજય બાપોદરિયા 'સંગી', ૧૮ ● ગઝલ - જય કાંટવાલા, ૧૯ ● ગઝલ - આર. બી. રાઠોડ, ૧૯.

વાર્તા ● ત્રણ અનુવાદિત હિન્દી કાવ્યો -

મૂ.લે. : માલિની ગૌતમ, અનુવાદક: બકુલા ઘાસવાલા, ૨૦

ટૂંકી વાર્તા ● સામાન - કનુ આચાર્ય, ૨૪ ● જુલમ - અધિની બાપટ, ૩૦

લઘુકથા ● બાલકનીનું બારણું - ગિરિમા ઘારેખાન, ૩૪

નિબંધ

◆ ● હડસન નદીમાં નાનકડો એક ટાપુ - પ્રીતિ શાહ-સેનગુપ્તા, ૩૫
● ઓહ, મેકોંગ! - ભારતી રાણે, ૩૮ ● બારણું ખોલતાં - ધ્વનિ ઉપાધ્યાય, ૪૩
હાસ્ય નિબંધ ● બેઆબરૂ જમાનો - કિરણ વી. મહેતા, ૪૭

અભ્યાસ

◆ ● કવયિત્રીના બૌદ્ધિક વિચારોનો શાબ્દિક નકશો એટલે માલિની ગૌતમની સાહિત્યસૃષ્ટિ - ડૉ. જાનકી શાહ, ૫૧ ● વિનોદ જોશીકૃત ગીતમય અષ્ટનાયિકા - ચૈતાલી ઠક્કર, ૫૭ ● ભારતીય નાટ્યપરંપરાને પૂરેપૂરું વફાદાર નાટક : પ્રેમ વિજય નાટક (મિત્રતાનો જય) - મુનિકુમાર પંડ્યા, ૬૪

શોધછાત્રની કલમેથી

◆ ● ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેન : સાંપ્રત નારીજીવનની જુદી જુદી છબીઓ રજૂ કરતા નિબંધો - સ્નેહલ ત્રિવેદી, ૭૦

શ્રદ્ધાંજલિ

◆ ● વિદગ્ધ વિદ્વાન અને વત્સલ વડીલ : શ્રી લાભશંકર પુરોહિત - રાજેશ પંડ્યા, ૭૫
વિચાર વિમર્શ

◆ ● મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ અને કાન્તિભાઈ બી. શાહની 'ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ'માં થયેલી ઉપેક્ષા - પ્રવીણ કુકડિયા, ૮૨

◆ ● સાભાર સ્વીકાર - ૮૬ ● પરિષદવૃત - સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિઆ, ૮૭
● સાહિત્યવૃત - સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિઆ, ૯૦

◆ ● આ અંકના લેખકો, ૯૨

◆ ● આવરણ ચિત્ર : સીમા કોહલી, 'ધ ગોલ્ડન વોમ્બ સિરિઝ' સેઇગ્રાફ ઓન મેટાલિક ફિલ્મ પેસ્ટેડ ઓન પેપર

◆ ● આવરણ-સંકલ્પના : આગમ શાહ

સંપાદકીય

“મારું બયાન એ રીતે કીધું નદી સમક્ષ,
એટલે કે
વાર્તાકાર, તને આ રીતે ‘બયાન’ કરતાં આવડે?
કિરીટ દૂધાત

બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન પોલેન્ડમાં થયેલી યહૂદીઓની કતલ વિશે Zone of Interest (૨૦૨૩) નામની એક ફિલ્મ હમણાં prime video પર જોઈ. આ કત્લેઆમ holocaust તરીકે ઓળખાય છે. ફિલ્મમાં ઈ.સ. ૧૯૪૧-૪૫ દરમ્યાન પોલેન્ડના ઓઉશ્યવિત્લ નામના શહેરની નજીક જર્મન સરકારે સ્થાપેલા યાતના શિબિરમાં (હિટલર એને final solution, અંતિમ ઉપાય, કહેતો) આશરે દસેક લાખ યહૂદીઓને મારી નાખવામાં આવેલાં એની પૃષ્ઠભૂમાં આકાર લે છે. ફ્રેંચ દિગ્દર્શક એલે રેનેએ ઠેઠ ૧૯૫૬માં યહૂદીઓની આવી કતલ વિશે Night and Fog નામની ડોક્યુમેન્ટરી બનાવીને આખા વિશ્વને ધ્રુજાવી દીધેલું. એમાં ખૂટતું હોય એમ સ્ટીવન સ્પીલબર્ગે ૧૯૯૩માં Schindler’s List નામની આ વિષયની ફિલ્મ બનાવીને વટક વાળી દીધો. આમ તો આ વિષય પર ઘણી ફિલ્મો બની છે પણ આ બંને ફિલ્મો અજોડ છે. એમાં કત્લેઆમ ચિત્રણ એટલું સચોટ છે કે એનાથી ઝીણવટભરી ફિલ્મ બનાવવી અઘરી છે. તો આ વિષય પર બનેલી Zone of Interestમાં નવું શું છે?(zone of interest એ ઓઉશ્યવિત્લની આજુબાજુના વિસ્તારને નાઝીઓએ આપેલું હુલામણું નામ હતું, દિલચસ્પ ભૂમિ.)

નવી વાત છે એની તિર્યક વર્ણનશૈલી. જ્યાં રોજ હજારો મનુષ્યોની કતલ થતી હોય એ યાતનાનું એક પણ દ્રશ્ય ન બતાવીને દિગ્દર્શક જોનાથન ગ્લાઝરે આ શિબિરના કમાન્ડન્ટ રૂડોલ્ફ હોસના કુટુંબની રોજબરોજની ઝીણી ઝીણી વિગતોથી આખી કથા કહી છે. અંગ્રેજ લેખક માર્ટિન એમિસની આ નામની નવલકથા પરથી પ્રેરિત આ ફિલ્મમાં રૂડોલ્ફ, એની પત્ની, બાળકો અને નોકરાણીઓના માધ્યમથી કહેવાયેલી આ કથામાં પાત્રો જમતાં હોય, લાગણીથી વાતો કરતાં હોય, રૂડોલ્ફનો જન્મદિવસ ઉજવાતો હોય, પાડોશણો બેસવા આવી હોય અને કૂચલી ચાલતી હોય કે રૂડોલ્ફની પત્ની હેડવીગ પોતાના પ્રિય બગીચામાં ફૂલોની, શાકભાજીની માવજત કરતી હોય કે કુટુંબ પિકનિકમાં ગયું હોય, એમનું જીવન ઘરને ચોખ્ખું ચણાક રાખવામાં અને બગીચાની કાળજી રાખવામાં એકલીન છે.

પોતાના ઘરથી ૧૦૦ મીટર દૂર યાતના શિબિરમાં યહૂદીઓને લઈને આવતી ટ્રેનોના અવાજો, એન્જિનના ધુમાડા, યહૂદીઓની કરપીણ ચીસો, એમને બંદૂકે દેવાના અવાજો સાંભળ્યાં છતાં સહેજ પણ વિચલિત થયા વગર, ચોવીસે કલાક ૧૦૦૦ સેન્ટિગ્રેડની ભઠ્ઠીની ગરમીમાં સળગાવવામાં આવતાં કેદીઓથી ઉત્પન્ન થતો ધુમાડો દેખ્યો અણદેખ્યો કરીને પોતાના નાનાં નાનાં સુખોમાં કલબલાટ કરતું આ કુટુંબ જોઈને બે ઘડી હેબતાઈ જવાય. ફિલ્મની સિદ્ધિ યાતના શિબિરના આ અવાજોને પૃષ્ઠભૂમિમાં વણી લેવામાં છે. વિવેચકોએ કહ્યું છે કે આ એક ફિલ્મમાં બે ફિલ્મો ચાલે છે. પડદા પર બતાવાતું દ્રશ્ય એ પહેલી ફિલ્મ તો ઉપર જણાવેલા અવાજો રજૂ કરતી બીજી ફિલ્મ. ખેર, આ ફિલ્મ વિશે હજી ઘણું લખી શકાય પણ હવે આ વાતમાં આપણે આજના ગુજરાતી વાર્તાકારને દાખલ કરીએ અને પૂછીએ કે ‘આ રીતે તિર્યક શૈલીમાં તને વાર્તા ‘બયાન’ કરતા આવડે? તો એ પૂછે છે, ‘આ પહેલા ગુજરાતીમાં આવું કોઈએ કર્યું હોય એવું જાણમાં છે?’ સંપાદક કહે છે કે, ‘છે, છે. વાંચો ગુજરાતના બે અદ્ભુત કથાસ્વામીઓને, વાંચો મેઘાણી અને મડિયાની બે વાર્તાઓને.’

ઝવેરચંદ 'કડેડાટ' આશ્ચર્યકારક રીતે બીજા વિશ્વયુદ્ધની ભીષણતા રજૂ કરતી ટૂંકી વાર્તા છે. ના, એની ઘટના રણમોરચે બનતી નથી પણ સૌરાષ્ટ્રના એક નાના ગામમાં આકાર લે છે. ટૂંકમાં કથાસાર જોઈએ તો બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં અંગ્રેજ લશ્કરને તંબૂઓની મોટા પાયે જરૂર ઊભી થતાં ગામડાગામના બે સગાભાઈ એવા દરજી લાલો અને ઓધો, એમની પત્નીઓ સંતી અને અને સૂરજ અને બાળકોના કુટુંબે ગામે મળતી આરામનું કામ છોડીને તંબુ સીવવા મુંબઈ સ્થળાંતર કરવું પડે છે. એમાં એક ભાઈની પત્ની સૂરજને મુંબઈની ભેજવાળી હવા લાગતા ક્ષય થાય છે એટલે એને બાળક સાથે ગામડે મોકલી દેવામાં આવે છે, ત્યાં એ રીબાઈને મરણ પામે છે. ઘરનું કોઈ એની સારસંભાળ લેવા આવી શકતું નથી. વાર્તામાં લેખકે માણસો કરતા ઉંદર, ગાય, સાપ, કૂતરાં, ભેંસ અને કાગડાના વારંવાર ઉલ્લેખો કરી, તુટી પડતાં મકાનોમાં વર્ણન કરીને ભેંકાર વાતાવરણ તાદૃશ્ય કર્યું છે. વાયકને અહીં મેઘાણીની બીજી એક વાર્તા 'પાનકોર ડોશી'ની શરૂઆતમાં આવતું રોગગ્રસ્ત ગામનું વર્ણન યાદ આવશે.

તો ચુનીલાલ મડિયાની વાર્તા 'અંબાગોરાણીનો પરભુડો' પણ બીજા વિશ્વયુદ્ધની ભીષણતાને તાકે છે. પણ ઘટના બને છે કાઠિયાવાડના એક છેવાડાના ગામમાં. મડિયાના હાસ્યમાં હંમેશા ક્યાંકને ક્યાંક મોતની છાયા ભળેલી હોય. આ એમનો વિશેષ છે જે એમની વાર્તાઓમાં રહીરહીને આવ્યા કરે છે. આ વાર્તા હાસ્યની છે કે કરુણની એ નક્કી કરવું અઘરું છે. અહીં પહેલા વાક્યમાં પરભુડાએ અફીણ ઘોળીને આપઘાતનો પ્રયાસ કર્યો છે એ કહી દીધું છે. પછી આખી વાર્તા એ બચશે કે નહીં અને કેવા સંજોગોમાં ઝેર ઘોળ્યું એના બયાનમાં ચાલે છે. આ વાર્તાનું બંધારણ જોવા જેવું છે. પ્રથમ ચક્ર્યાર, પછી સહાનુભૂતિ, પછી મજાક-મશ્કરી અને છેલ્લે આવતો કરુણ, અંબાગોરાણી જે પ્રશ્ન પૂછે છે એનાથી વધારે ઘટ્ટ થાય છે એવો કરુણ, મડિયા સ્વાભાવિકતાથી યોજે છે. લોકોની ચર્ચામાં પરભુડાને યજમાનો તરફથી થતું દયાહીન વર્તનનું કારણ એના અંતિમ પગલાં માટે જવાબદાર છે એ સ્પષ્ટ થાય છે અને યજમાનોના આવા વર્તનનું કારણ ક્યાંક પરદેશમાં ચાલી રહેલી લડાઈથી વધેલી મોંઘવારી છે એ વાત મડિયા તદ્દન બિનજરૂરી માહિતી આપતા હોય એ રીતે હળવેથી સરકાવી દે છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન અંગ્રેજ સરકારે ભારતની પ્રજામાંથી બળજબરીથી કે ભરમાલીને ભરતી કરીને યુદ્ધના મોરચે ધકેલેલા. એમાંથી ૮૭,૦૦૦ (સત્યાસી હજાર) સૈનિકોએ પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપેલી, નાગરિકો અને યુદ્ધકેદીઓની સંખ્યા ઉમેરી તો આંકડો અઢી લાખ થવા જાય છે. આ બધા તો યુદ્ધનો સામી છાતીએ મુકાબલો કરતા હતા પણ 'કડેડાટ'નું છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલું દરજી કુટુંબ કે 'અંબાગોરાણીનો પરભુડો'નો ગામડાંનો એક યુવક એવા હજારો ભારતીઓના પ્રતિક છે જે જીવતા દોઝખમાં સબડતાં હતાં. યુદ્ધ મેદાનમાં સામી છાતીએ ગોળી ખાઈને મરવું કે સૌરાષ્ટ્રના કોક ગામમાં સબડી સબડીને મરવું એ ભલે જુદી પરિસ્થિતિઓ લાગે પણ મોત તો મોત છે! કોક મેઘાણીને, કોક મડિયાને ખબર હતી કે આ પાંચ હજાર કિલોમીટર દૂર ખેલાઈ રહેલું યુદ્ધ ભારતીય સમાજજીવનના તાણાવાણાને કેવી રીતે છિન્નભિન્ન કરી રહ્યું છે, એટલું જ નહીં પણ આ 'લોકલ' અવદશાને 'વોકલ' બન્યા સિવાય ટૂંકી વાર્તામાં કલાની શરતે કેવી રીતે વ્યક્ત કરી શકાય એ આ કલાકારો જાણતા હતા. શીર્ષકમાં કવિ હર્ષદ ત્રિવેદીનો જે મિસરો ટાંક્યો છે એ શેર આ રીતે છે,

મારું બયાન એ રીતે કીધું નદી સમક્ષ,

એક ખાલી નાવ સોંપીને પાછો ફરી ગયો.

તો, મારા ગુજરાતી વાર્તાકાર તને આ રીતે 'બયાન' કરતા આવડે?

કવિતા

ઘડિયાળ (ત્રણ કાવ્યો) | કમલ વોરા

(૧)

કબાટમાં ખાંખાંખોળા કરી
સોનેરી ચાંદા, સોનેરી પટ્ટાવાળી
ઘડિયાળ શોધી કાઢી
સ્કૂલ-ટ્રિપમાં જતી
આપણી ઢીંગલડીના હાથમાં મૂકી દીધી.
એના કાંડા પર
તરત નરવો સમય ધબકવા લાગ્યો!
ઊડઊડતું પતંગિયું તારા ફોટા પાસે પહોંચી
કાંડા પર કાંડું
ઘડિયાળ પર ઘડિયાળ ગોઠવતાં
ખિલખિલાટ બોલી ઊઠ્યું :
“વાઉ! સો સ્વીટ! લવ યુ દાદી!”
અને તારી આંખોમાં આંખો પરોવી
ક્યાંય સુધી તને જોતી રહી.
એક જ વેળાએ
જુદા જુદા સમય દેખાડી રહેલી
એક ઘડિયાળે
મારા સમયની ચડી ગયેલી આંટી
ઉકેલી નાખી.

(૨)

જાગતાંવેંત
સામે ભીંતે લટકતી ઘડિયાળ પર
નજર જાય છે
એની આછી આછી ટક... ટક... સાંભળી

મલકાઈ પડતો
 હું પથારીમાંથી ઊભો થઈ જાઉં છું.
 ઓશીકા નીચે સાચવીને રાખેલ રેશમી સાડીના ટુકડાથી
 એનો કાચ લૂછું છું,
 સેકન્ડના કાંટાથી છરકાતી મારી આંખોને,
 મિનિટ-કલાકના કાંટાઓ પર
 સ્થિર થવા મથી રહ્યા મારા ચહેરાને
 એકીટશે જોયા કરું છું.
 રખે બંધ પડી જાય તો - એ જોખમ ટાળવા
 આગોતરી ચાવી દઈ દઉં છું,
 પછી જુદા જુદા ખૂણેથી
 ઘડિયાળને જોઉં છું,
 જોતાં જોતાં
 મારા ધબકારા નિયમિત થઈ જાય છે.
 ઘડિયાળમાંથી
 એકધારો વહી રહ્યો સમય
 સર્વત્ર
 છલોછલ પથરાઈ ગયો છે -
 એ ખાતરી કરી લઈ
 મક્કમ પગલે
 શયનખંડની બહાર નીકળું છું.

(૩)

સૂરજ
 આકાશને એક છેડાથી બીજા છેડા લગી
 આવરી લે છે,
 અજવાળું ઊગીને ઊજળું-ઊનું થતું જતું
 ઓસરતું ઓસરતું ઘૂંટાતું
 ઘેરું અંધારું થઈ
 છેવટે એક પછી એક પડળ ઉતારી દેતું
 આછું આછું થતું પાછું ઊઘડતું રહે છે.
 પવન
 નિરંતર દિશાઓ બદલતો જ રહે છે.
 પાણી

છલાંગ દેતું વાદળોને આંબી
 ધરતી પર વરસી વરસી
 સમુદ્ર ભણી વહેતું
 પાછું ઘુઘવાટમાં ભળતું રહે છે.
 ઝડ નિરંતર મહોર્યા કરે છે,
 નિરંતર ફૂલ-પાંદડાં ખેરવતાં રહે છે.

આ વિરાટ ઘટિકામાં
 ક્ષણભરનું આ હોવું
 ક્ષણ પછી
 નિત્યનું આ ન-હોવું
 ચક્રાકારે
 ઘૂમી રહ્યાં છે.

૧

ચાર અછાંદસ | કાનજી પટેલ

(૧) અધવારી નાખ્યું

દિવસે જોયેલું
 ત્યારે તો આખું હતું ગામ,
 સવારે જોયું તો અડધું
 રાતવરત અધવારી નાખ્યું?
 અડધાં ઘરોનાં પડાળ
 ઊડીને અધર
 ઘરોની બે હારમાંથી
 એક હાર ભૂંસાઈ ગઈ.
 ફળિયા વચ્ચે અડધાં માણસ
 ઊભાં વહેરાઈને એક પગે ઊભાં
 અડધિયાં એક થવા વલવલે
 ડાબું પડખું જ ગાયબ
 એક થાય તોય કેવી રીતે?
 આગળપાછળ
 નદીનવાણ અધવારેલાં

વગડો ને ખેતર પણ અડધાં
 રસ્તો અડધો
 ગઢોળ અડધી
 અડધાં મનની વાત અડધી
 અડધી તે કંઈ વાત હોય?
 અડધી મા
 અડધો બાપ
 અડધાંને સંભારીને
 છોકરાંય અડધાં અડધાં
 અડધાંને જોઈ બચેલાં અડધાં
 રોઈરોઈને મુખીને સરાપે
 પેટના બળેલા મુખી,
 તેં અધવાર્યું મારું આખું ગામ
 આખા પડખાના ખાનારા
 તને કીડા પડજો.

(૨) માટી અંગ રોળે

જતા અને આવતા વરસને જુએ
એ મહિનો,
અંતરિક્ષનો એ મુલક,
વહેલા પરોઢિયાની એ ગાલ્લી
કોઠે ફફડે પતંગિયાં.
લાંબો મારગ
રક્તની અકળ આરત
જામ્યા દહીં જેવી સવાર
નમતા પહોરે વલોવાઈ
અઢળક ઢળી સાંજ
મેદાનમાં ઘણું રમી હતી
શુકતારક શી આંખને
ચંદ્ર પી રહ્યો.
સંધ્યાટાણે એરણ પર
બે ધાતુના ઘાટ મંડાયા,

ધાતુ થઈ જળ
પછી થઈ પવન.
સૂમસામ તંબૂની બહાર
ચારે આંખો ચુંબક
ચંદ્ર ઊતરે હિમ થઈ
ઘણનું થાય કમળ,
એરણથી ઊઠે આગ
તળમાં ફૂટે સરવાણી,
અણુ અણુ તારતાર
નજરનાં મૌન
ફૂંકાય સાંચ સાંચ.
જળજવાળાનું ઝરણું
મનપવન થઈ વહે
આ માટી અંગ રોળીને
મોર થઈ ગહેંકે.

(૩) જૂનું દુઃખ

દુઃખના કાળ
આવ્યા ઘણા ઘણા
આ કાળમાં મચી પડાપડી
બત્રીસલક્ષણા આગળ આવે
ભોગ આપે
કોઈ લે જળની
કોઈ અગનની સમાધિ
શૂન્યમાં ખોવાઈ જાય
કોઈ ઘોળે જંતુમારણ ઝેર
ખાલી ખેતરની સાખે
કોઈ જીવ કાઢે

આભડછેટ ભૂંસવા
નસને કાપે કોઈ
નીંગળતાં લોહી દુનિયાને દેખાડે
પુલથી મારે ભૂસકો
ભડભડ ચોરે ને ચૌટે.
નવાં નવાં મરે
નવી રીતે
નવા દુઃખને મારવા
નવી પહેલ કરે
તોય જુઓ, નથી મરતું દુઃખ જૂનું.

(૪) દુઃખનું પોટલું

ભૂવાએ સમી સાંજથી
માંડ્યાં માંલ્યાં
રોગીને કોઢની પાળે બેસાડ્યું
અ...ને ભૂવો કહે,
વિધિ શરૂ થાય છે
અહીં બેઠેલાંમાંથી
કોઈથી બહાર નહિ જવાય,

માંલ્યું પૂરું થાય પછી જવાય.
વચમાં કેમ જવાય નહિ?
વચમાં ઊઠીને જાય એને
રોગીના ડિલમાંથી
વછૂટેલું ઝોડિયું ભરાઈ જાય
આ સાંભળી બધાંની બોલતી બંધ.

માંલું આગળ ચાલ્યું
 એ વેળાએ ભૂવો ઘરઘણીને પૂછે
 કાઢવું છે દુઃખ જડમૂળથી?
 તો રોગીના ડિલ પર હોય
 પહેરેલાં કપડાં સિવાયનું બધું
 ઘરતીમાવડીને સોંપવું પડે
 ખરું કે નહિ?
 ઘરઘણી કહે, હા.
 ભૂવો કહે, ઉતારો ઘરેણાં
 હું આ કૂંડાળું દોરું છું
 મૂકો બધું એમાં
 રોગીએ ઉતાર્યો
 કેડનો ચાંદીનો કંદોરો
 કાંડાનું કડું
 ભૂવાએ સાત વાર હાથ
 ગોળ ગોળ ફેરવ્યો
 ઘરેણાં ઉપાડી

પોટલીમાં બાંધ્યાં
 રોગોના માથા પર
 સાત વાર ફેરવી પોટલી.
 ભૂવો બધાંને કહે,
 આ ભીંત તરફ જોઈ રહો
 જો કોઈએ પાછળ જોયું
 અને
 ઉતારેલું દુઃખ પાછું વળગે
 પછી મને કોઈ કશું કહેતા નહિ
 આ કહ્યું છેવટનું
 દુઃખનું પોટલું
 વાટના ત્રિભેટે મૂકીને
 બીડી પીતાંમાં પાછો આવું,
 બીડીનો છેડો હજુ આવ્યો નથી.
 માંલું = ભૂત, વંતરાં કાઢવાનો વિધિ
 માંલ્યાં = માંલું માટે લોકમાં વપરાતું બ.વ. ૩૫

૧

કોઠે પડી ગયું છે. | નીતિન વડગામા

શસ્ત્રો સજાવવાનું કોઠે પડી ગયું છે,
 લોહી વહાવવાનું કોઠે પડી ગયું છે.
 કરપીણ ઘાવ ઝીલી અંદર રડીરડીને,
 હસવા-હસાવવાનું કોઠે પડી ગયું છે.
 બદલાય છે સમય ને લોકોય રંગ બદલે,
 મનને મનાવવાનું કોઠે પડી ગયું છે.
 હો ધાન સાવ કાચું ચિંતા નથી જરાયે,
 પથ્થર પચાવવાનું કોઠે પડી ગયું છે.
 ચપટીક વાટકીના વ્યવહારને નિભાવી,
 જાજમ બિછાવવાનું કોઠે પડી ગયું છે.
 જળના વિકલ્પે અંતે રેતાળ રણ વચાળે,
 હોડી ચલાવવાનું કોઠે પડી ગયું છે.
 અજવાળતો હતો એ ઘરનો અખંડ દીવો,
 નાહક બુઝાવવાનું કોઠે પડી ગયું છે.

ગઝલ | અમિત ટેલર

લાજ, ભય, શંકા, રિવાજોની વચાળે,
 એ મને ભેટી પડ્યા'તા ભરબજારે.
 આંખ છોડી આંસુઓ એવાં તે નાહાં,
 જાણે છેલ્લો ઘંટ વાગ્યો હો નિશાળે.
 એ કશું મનમાં વિચારીને લજાયાં,
 હુંય થાતો પાણી પાણી એ વિચારે.
 દર વખતની જેમ હું ચુપચાપ બેઠો,
 એમણે વાતો કરી વળતી ઇશારે.
 એકટશ જોયા કરે છે પંખીડાં બે,
 જેમ શંકર-પોઠિયો બેઠા શિવાલે.
 વેદનાનું વિસ્મરણ કરવું જ છે તો,
 કેમ ઉતારે છે ગઝલમાં છાશવારે?
 માર્ગ નહીં પણ સત્ય માર્ગે ચાલતા રહી-
 થાય જે કડવા અનુભવ, એ મઠારે.

૧

પહેલ પાડો | દર્શક આચાર્ય

જેમ હીરો ઘસી પહેલ પાડો,
એમ યાદો ઘસી પહેલ પાડો.

જોઈ મૂર્તિ તરત આવે શ્રદ્ધા,
એમ પાણો ઘસી પહેલ પાડો.

જોઈ માળા તરત ધ્યાન લાગે,
મેરુ મણકો ઘસી પહેલ પાડો.

નભમાં પાંખો વિહંગની ઘસાતી,
એમ શ્વાસો ઘસી પહેલ પાડો.

પહાડ જોઈ ઝરણ યાદ આવે,
એમ સ્મરણો ઘસી પહેલ પાડો.

૧

એક અછાંદસ | હાદી ભટ્ટ

પૃથ્વીના પેટાળને
ઓગાળી દેતી ગરમીમાં
બેસી રહીશ
તારો હાથ પકડીને
યુગો સુધી,
જ્યાં સુધી
મારી આંગળીઓ
તારી આંગળીઓ મધ્યેની
ખડકાળ જગ્યાઓમાં
ચોંટી ન જાય
ચીકણી માટીની જેમ...

૧

ગઝલ | છાયા ત્રિવેદી

સાવ ધીમે સાવ, ખસતી જાય છે
રેત વચ્ચે નાવ, સરતી જાય છે.
બારણાં ખોલ્યાં પ્રતીક્ષાનાં અમે -
ને, ઉદાસી રોજ વધતી જાય છે!
પામવામાં થાય મોડું એ પછી
વેદનાઓ સ્ત્રેજ સદતી જાય છે.
છૂટતું રહ્યું છે આકાશ સતત -
એટલે દીવાલ ગમતી જાય છે.
ભૂંસવા માગો તમે ક્ષણ જેટલી. . .
એ નવો ઇતિહાસ લખતી જાય છે!

૧

બે ગઝલ | મધુસૂદન પટેલ 'મધુ'

(૧)

વાત એય સાચી કે આવનાર આવે છે,
આપણે સમજવાનું કે જનાર આવે છે.

લાગશે સુરેખા પર પણ હશે એ લહરી પર,
જિંદગી તો ચકડોળે થઈ સવાર આવે છે.

નામ જેનું સમજણ છે, એય એક દેવી છે,
હો કૃપા તો સુખ-દુઃખ બન્ને અપાર આવે છે.

હો ગ્રહણ ગમે તેવાં ના કશુંય અટકે છે,
રાત જો પધારે છે તો સવાર આવે છે.

કર્મની આ કેડી પર, કૈંક કર્મ એવાં પણ,
પાર જેનો આવે ના, ના પગાર આવે છે.

મૃત્યુલોક કહેવાતી પૃથ્વી આ મજાની છે,
અહીં સફરમાં સ્વર્ગોના બહુ પ્રકાર આવે છે.

મોક્ષ માણનારાને એક વાત કહેવી છે,
મોજ અહીં 'મધુ'ને તો બેશુમાર આવે છે.

(૨)

ભલે ક્ષણવાર તો ક્ષણવાર, મારો જીવ બાળે છે,
તમારી મૂર્તિનો શણગાર મારો જીવ બાળે છે.

હવે તો થાય છે; દર્શનથી સારું છે સ્મરણ કરવું,
તમારે દ્વાર જગ-વહેવાર મારો જીવ બાળે છે.

તમારે દ્વાર માગી, માગવા આવે અમારે ત્યાં,
પછી એના ગળે ફૂલહાર મારો જીવ બાળે છે.

અમે તો ઊંઘવા ને ઓઢવા ઉપયોગમાં લઈએ,
તમારે ત્યાં નયો અંધાર મારો જીવ બાળે છે.

પશુ પરથી ઘણી કોશિશ પછી કોળા ઉપર આવી,
ફરી તરસી થઈ તલવાર મારો જીવ બાળે છે.

૧

બે ગઝલ | જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ

કવિને

મયે જો ક્યાંય હાહાકાર, તારે બોલવું પડશે.
દબાવીશ ના જરી ચિત્કાર, તારે બોલવું પડશે.

પ્રજાનું મુખ તું છે, તો પ્રજાની વેદનાઓને
કલામય આપવા આકાર, તારે બોલવું પડશે.

હતાશાના સમંદરમાં ડૂબે હડધૂત જનતા, તો
થશે તુજ શબ્દ તારણહાર, તારે બોલવું પડશે.

ભલે બુદ્ધિ બૂઠા કે લોક માને શબ્દ બૂઠા છે;
અસિતીક્ષ્ણા છે એની ધાર, તારે બોલવું પડશે.

સદા જલતો ન ઝગમગતો રહે તું દીપની માફક;
ઠરી જઈ, જાત ના કર ઠાર, તારે બોલવું પડશે.

અહિ ડોલાવવા ફૂંક મારી તે મહુવર વગાડ્યું છે;
અહિ પાસેથી શીખ ફુત્કાર, તારે બોલવું પડશે.

અતીતમાં કૌંચવધના શોકથી તે શ્લોક સર્જ્યા છે;
હવે વધ થાય વારંવાર, તારે બોલવું પડશે.

કમોતે મોતને પામેલની શ્રદ્ધાંજલિ માટે
વહાવી દે શબદની ધાર, તારે બોલવું પડશે.

કરીશ તું ક્યાં લગી ઝંકાર? તારે બોલવું પડશે.
હવે કરવો રહ્યો ટંકાર. તારે બોલવું પડશે.

૧

સ્નેહ કળકળતો હતો

પાત્રગત રે! સ્નેહ કળકળતો હતો,
કાળ બે ગુલાબનો તળતો હતો.

શબ્દ ને સૂર આખરે જંપી ગયા,
એમનો પથ મૌનને મળતો હતો.

એ ગયાં ચાલ્યાં, પછી આ આયબે,
ચાંદનીનો ખોર બળબળતો હતો.

કેટલી ખારાશ આ સમદર મહીં ?!
નાવ ડૂબી તોય ખળબળતો હતો!

ભીડમાં પણ ભીંસ એકલતા તણી,
શાપ કોનો કારમો ફળતો હતો?

એ ન સમજાયું મને કે મીણ થૈ
કાળ કે હું? કોણ ઓગળતો હતો?

આભ-ધરતીનાં બે ઘંટો-પડ મહીં,
ફૂર કર કોનો મને દળતો હતો?

લાખ કોશિશોય ના પ્રગટી શક્યો
શબ્દ કે જે માંઘ ફળફળતો હતો!

આંખમાંથી રોશની ચાલ્યા પછી
સાંભળ્યું છે: પંથ ઝળહળતો હતો.

ઝંઝાળ વચ્ચે | અગન રાજ્યગુરુ

ઝંખના, ઝંઝાળ વચ્ચે જીવતાં,
આપણે સૌ ફાળ વચ્ચે જીવતાં.

તાળ રસ્તાનો મળે તો કઈ રીતે?
રોજ ચડતા ઢાળ વચ્ચે જીવતાં.

એમ પણ રીઠું થવાતું જાય છે,
રોજ નોખા આળ વચ્ચે જીવતાં.

મીન જેવું તરફડીને આપણે,
જિંદગીની જાળ વચ્ચે જીવતાં.

દોસ્ત! મોઢે ફીણ આવી જાય છે,
આટલી પસ્તાળ વચ્ચે જીવતાં!

એ છતાં નિરાંત છે કે હું-તમે,
કારમી ઘટમાળ વચ્ચે 'જીવતાં'!

હું 'અગન' છું એટલે વાંધો નથી,
આવડે છે ઝાળ વચ્ચે જીવતાં.

૧

કહેવાય નહિ! | દાન વાઘેલા

કોઈના જે થાય નહિ,
એ જ તો સમજાય નહિ!

કોણ કોને દોષ દે,
આંગળી ચીંધાય નહિ!

ખૂબ લાંબો પંથ છે,
આ ચરણ રોકાય નહિ!

ધ્યેય જેવું છે શિખર,
માર્ગમાં હંફાય નહિ!

નાભિમાંથી શબ્દમાં,
પૂર્ણ ઉચ્ચારાય નહિ!

હાજરીની હૂંફ છે,
ક્યાંય પણ સંતાય નહિ!

ચિત્તમાં ખુદ વિસ્તરે,
ના એને કહેવાય નહિ!

તત્ત્વમાં જે સત્ત્વ છે:
'દાન' કાં દેખાય નહિ?

૧

બે લઘુકાવ્યો | ગુરુદેવ પ્રજાપતિ

(૧)

વૈતરાની
વૈતરણી
પાર ઊતરી
થાક્યોપાક્યો
મજૂર
ઘરે આવે છે
બોજ ઊંચકી
ખાલી હાથનો.

(૨)

ધરતીનું
પાથરણું કરી
આકાશ ઓઢી
સૂઈ જવું છે
નિરાંતે
પણ
આ વૈતરાનો બોજ
સતત
જગાડ્યા કરે છે.

૧

ગઈ'તી જોવા ઘરની ફળી... | રેખા જોષી.

ગમતાં ગામને પાદર હું તો જરાક પાછી વળી..

ગઈ'તી જોવા ઘરની ફળી...

લીલી પીળી એવી આવળ બાવળ જેવી સહિયર,
જ્યાંત્યાં ઊગી નીકળી આજે અહીંયાં જોને મહિયર,
ના એક અટૂલી સાંજવેળાની મીઠી મર્મર યાદ મળી
ગઈ'તી જોવા ઘરની ફળી..

સમી સાંજે શેરી દેરી, ફળિયું મારે ઉરનું આંગણ,
સૌ સમિયું ને હૈયે ચાંપી સુખદુઃખનું હું પૂછતી કારણ,
હરખાતી એવી હું તો અમથી અમથી હળીમળી..

ગઈ'તી જોવા ઘરની ફળી...

ભીંત પછીતે ઊભી'તી હું ભીની નજરે આંસુ ખાળી,
ત્યાં તો ઝળઝળિયામાં ઝાંખીપાંખી બાને ભાળી,
વરસો જૂની મનગમતી મનસા મારી ના ફળી.

ગઈ'તી જોવા ઘરની ફળી...

૧

ગઝલ | ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'

ફૂલોને એકટશ તાક્યા કરી થાકું, પછી ચાલું;
આ શ્વાસોમાં જરા ખુશબો ભરી થાકું, પછી ચાલું.
ફરીથી આ જગા પર આવવું લગભગ તો છે મુશ્કિલ;
આ ગમતા સ્થાન પર થોડું ફરી થાકું, પછી ચાલું.
કરીને લોહીનું પાણી સજાવ્યું છે મેં આ ઘર તો;
આ મારી આંખોને કોરી કરી થાકું, પછી ચાલું.
મને પણ તૂપ્તિનો અહેસાસ મિત્રો કંઈ થવા તો દો;
પુરાણી યાદના દરિયા તરી થાકું, પછી ચાલું.
જીવનને પુષ્પની માફક ખીલીને મેં જીવી જાણ્યું;
સુવાસી થઈ હવાઓમાં સરી થાકું, પછી ચાલું.
અહીંથી બંધ છે 'નાશાદ' રસ્તાઓ જીવનલક્ષી
આ છેલ્લા છેલ્લા શ્વાસોને ભરી થાકું, પછી ચાલું.

૧

બે ગીત | ગિરીશ રઢુકિયા

(૧)

શ્વાસ થયા છે પગભર
સુખ-દુઃખ નામે ખાતાંઓને લાવ કરી દઈ સરભર
કેં યુગોથી બંધ હતી જે
ઊઘડી ભીતર બારી
દૂર થયાં અંધારાં સૌ
દૂર થઈ લાચારી
પુશીઓ નામે એક વાદળી વરસી ઝરમર ઝરમર
શ્વાસ થયા છે પગભર
મ્હેંકી ઊઠ્યાં ગામ-ગલી ને
મ્હેંકી ઊઠ્યું ફળિયું
ઘરનો ખૂણે-ખૂણો મ્હેંક્યો.
મ્હેંક્યું છતનું નળિયું,
થીજ ગયેલી ક્ષણ હવે તો વહેવા લાગી સરસર.
શ્વાસ થયા છે પગભર

(૨)

વાત કદી ના જાણી
ક્યારે દોડે, ક્યારે અટકે શ્વાસોની સરવાણી
આગળ-પાછળ અડફેટોથી
મન તો ઠેલાં ખાય
તન બિચારું કેટકેટલું
ગંગાજીમાં ન્હાય
ન્હાય છતાંયે કોરેકોરા અવઢવના બંધાણી
વાત કદી ના જાણી
રંગ-રંગીલી દુનિયાના છે
કેટ-કેટલા ઢંગ
એક રાજવી ભોજ મળે ને
બીજો તૈલી ગંગ
સુખ-દુઃખની આ સંતાકૂકડી કદીયે ક્યાં સમજાણી ?
વાત કદી ના જાણી.

૧

છે હાઈકુ | સંજય બાપોદરિયા 'સંગી'

કલમ કાઢે
વરાળો, આ ચોમાસું
છે કે ઉનાળો?

ડૂબ્યો સૂરજ,
ટમકી ઝૂંપડીઓ;
ચંદ્રમા દંગ.

ભડકે બળે
જઠરાગ્નિ ને ઠંડાં
ચૂલો, તાવડી!

પૂનમ ચાંદ
ઝળહળતું રણ
પીવે અંધારું

સજળ આંખે,
જુએ નેજવું આભે,
જળની આશા.

ચણિયાચોળી
મઢેલી છે આભલે
રાત ઝળકે

૧

ગઝલ | જય કાંટવાલા

છે ખાલીખમ બધાં ગજવાં અમારાં
કદી પડતા હતા સિક્કા અમારા
હવે ક્યાં હાલ પણ પૂછે છે કોઈ
બધું કહી જાય છે મોઢાં અમારાં
દયા ખાતર જગા પડખામાં દીધી
તો સહુ માથે ચડી બેઠા અમારા
તમે ત્રાંસી નજર નાંખી દીધી છે
કદમ પડતા નથી સીધા અમારાં
તમે છો નમ્રતા ઉપર ફીદા પણ
તમે જોયા નથી તણખા અમારા

૧

ગઝલ | આર. બી. રાઠોડ

તારા વિચારમાંથી, મારા વિચારમાંથી,
શીખી રહ્યો છું હું આ સૌના વિચારમાંથી.
શોધી શકાય છે જે, થઈને વિચારશૂન્ય,
શોધી શકાય નહીં, એ સઘળા વિચારમાંથી.
બેચાર જણની જ્યારે કોઈ સલાહ લઉં છું,
નોખું મળે છે ત્યારે, નોખા વિચારમાંથી.
પાક્કા વિચારમાં પણ, રાખો ઘડીક ધીરજ,
થોડી કચાશ મળશે, પાક્કા વિચારમાંથી.
એકાદ બીજ આખું વટવૃક્ષ થાય છે ને!
પુસ્તક રચાય છે બસ એવા વિચારમાંથી.

૧

અનુવાદિત કવિતા

ત્રણ અનુવાદિત હિન્દી કાવ્યો

મૂ.લે. : માલિની ગૌતમ, અનુવાદક : બકુલા ઘાસવાલા

(૧) હોટલના રૂમ નંબર ૩૦૩માં

હોટલના રૂમ નંબર ૩૦૩માં

ફળ કાપવા માટે મારે

એક છરીની જરૂર હતી.

રૂમ સર્વિસ પર

ત્રણ-ત્રણ વાર સૂચના આપવા છતાં

જ્યારે પંદર મિનિટ સુધી

કોઈ છરી લઈને ન આવ્યું

તો મારી મૂંઝવણ અને અકળામણ

વધવા લાગી.

આવડી મોટી હોટલના

આવડા મોટા રસોડામાં ઢગલો છરી હશે

તોપણ કેરી કાપવા માટે

મને છરી નથી મળી રહી

એટલે બધી છરી વ્યસ્ત છે ?

ત્યારે તો જલદી તપાસ થવી જોઈએ

કે તે ક્યાં વ્યસ્ત છે !

તે બ્રેડ પર બટર અને જામ લગાવે છે

કે એનાથી શાકભાજી,

ફળ-ઈંડાં અને પનીર કપાઈ રહ્યાં છે

કે પછી તે કાપી રહી છે

કોઈનું માથું કોઈનું ધડ ?

તે શું કાઢે છે પોતાની ધારદાર

અણીથી ?

ફળોનાં બીજ કે

શાકભાજીમાં છુપાયેલી જીવાત
 કે પછી તે કાઢે છે પોતાની અણીથી
 કોઈ લાચારનાં શરીરનાં આંતરડાં ?
 કોઈના ગળા પર મુકાઈને
 એ ખંખોળે છે ખિસ્સાંઓ
 કે લપસી રહી છે
 કોઈ આઠ વર્ષની છોકરીના દેહ પર.

આ છરીઓનો કામમાં મંડ્યા રહેવાનો સમય છે
 છરી ખૂબ વ્યસ્ત છે આ દિવસોમાં
 ઘર અને રસોડાના ઉંબરાને ઓળંગીને
 પોતાની ધાર સાબિત કરવામાં.
 જલદી તપાસ કરો
 કઈ છરી ક્યાં વ્યસ્ત છે ?
 રૂમ નંબર ૩૦૩માં
 મને જરૂર છે એક છરીની
 હું એક હાથમાં ફળ
 અને એક હાથથી ગળું સંભાળીને બેઠી છું.

(૨) ઠંડું અને ગરમ વચ્ચે

સહાયિકાના હાથે
 ધોવાયેલું છેલ્લું વાસણ
 અનાયાસે જ જોરથી અફળાયું .

વાસણના આ મોટા ખખડાટમાં સમાયેલું હતું
 ગઈ રાત્રે વિના કારણ જ
 પોતાના શરાબી પતિના હાથે પડેલા મારનું દર્દ.
 એક ઘરનું કામ પતાવીને
 ફટાફટ બીજા ઘરનું કામ પતાવવાની ઉતાવળ,
 છાતી પર બોજ બનીને ખડકાતી
 છોકરીઓનાં વિવાહ-લગનની ફિક્કર,
 બાપના નકશોકદમ પર આવારાગર્દાને
 રસ્તે ચાલતા દીકરા પરનો રોષ
 કે પછી બીજું પણ ઘણું બધું.....

ગૃહિણી હવે મોટાભાગે આવા અવાજો સામે
 નારાજ નથી થતી
 પરંતુ જરા હસીને

સહાયિકાના માથે કે ખભે પ્રેમથી હાથ મૂકીને
એના હાથમાં આપે છે ગરમ ચાનો પ્યાલો

ગરમ ચા અને ઠંડી જીભ વચ્ચે
સંતુલન સાધવાના સમયગાળામાં જ
આંખ, મોઢું અને મનને પણ
મળી જાય છે સમય
પોતાને સાધવાનો.

જીવન આમ જ સધાય છે
ઠંડા અને ગરમની વચ્ચે.

(૩) મૂંગામંતર દિવસો

ચુપ રહેવાના દિવસો
કોઈ અણસાર કે અવાજ વગર
ચુપચાપ આવે છે.
સારા કે ખરાબ દિવસોની જેમ
તેઓ પોતાનાં આગમનની છડી પોકારતા નથી.

દૂધનું ઊભરાવું,
ફૂતરાનું ભસવું,
બિલ્લીનું આડાં ઊતરવું,
ડાબી આંખનું ફરકવું,
ઘીનું ઢોળાવું,
કાચનું તૂટવું,
માટલાનું ફૂટવું,
આવું કોઈ શુકન-અપશુકન
એમની આગળ આગળ ચાલતું નથી .

એ આપણા આત્મામાં એનેસ્થેસિયાના ઇન્જેક્શનની જેમ
ચુપચાપ પગ પસારે છે,
મનના તળિયે નદીના કાંપની
જેમ બેસી જાય છે.

પછી એ આપણા શબ્દો પર કબજો કરે છે
એમને શીખવે છે,
બોલાવતા પ્રિય અવાજોને નજરઅંદાજ કરી
ચુપ રહેવાનો પાઠ.

આપણા આકોશ પર જકડે છે લોખંડી લગામ કે
 દરેક હયમચાવી નાખતી ઘટના પર
 આપણે ફક્ત એક ફિક્કું સ્મિત કરીને
 બધું જ ભૂલી જઈએ,
 અને અંતે તે આપણી અંદર પ્રજ્વલિત પ્રેમને
 એટલી હદે વિવશ કરી દે છે કે
 ચુપ રહીને સહન કરવું જ
 બની જાય પ્રેમનો પર્યાય.

મૌન દિવસોની રાતનો રંગ
 બેહદ ગાઢો હોય છે.
 એટલો ગાઢો કે બીજો કોઈ રંગ
 એની અંદર આવ-જા ન કરી શકે .

આસાન છે સારા દિવસોનાં આગમનનો ધમધમાટ સાંભળવાનું
 અને તોરણ બાંધી એનું સ્વાગત કરવાનું
 આસાન છે ખરાબ દિવસોને ઓળખવાનું
 અને એનો સામનો કરવા માટે
 આપણી ધારને બુઝી થતી બચાવવાનું,
 મૂંગામંતર દિવસો તો
 ચુપચાપ આવે છે
 અંદર સુધી ખાઈ જાય છે
 અને આપણે કાંઈ સમજીએ કે સૂઘબૂઘ આવે
 તે પહેલાં બરબાદ કરીને ચાલી જાય છે.

૧

મારું બાળપણ જે ગામમાં વીત્યું તેનું નામ હું તમને નહીં કહું. મોંઘો ખજાનો કોઈને ખબર ન પડે તેમ દાટીને સંતાડી રાખવો પડે. એ ગામના સીમાડા અદ્ભુત અને ભયાનક રસથી બંધાયેલા હતા એટલો જ હું એનો ભૌગોલિક પરિચય આપીશ. નામ તો જરૂર સ્થવિરોની શોધ છે. મને લાગે છે કે વ્યાકરણની શરૂઆત પણ ક્રિયાપદથી થઈ હશે, એ ક્રિયાના કરનારને ક્રિયા કર્યા બદલનું અભિમાન ઊપજ્યું હશે, ત્યાર પછી જ કર્તા, કર્તાનું નામ, વિશેષણ વગેરેનો પ્રપંચ વિસ્તર્યો હશે. નામની દાબડીમાં પદાર્થને મૂકીને બંધ કરી દેવાનું બાળકને રુચતું કે પરવડતું નથી. નામની જડ નિશ્ચિતતા એના સ્વૈરવિહારને સીમિત કરી દે છે, ને શિશુ તો સ્વભાવથી જ કવિ હોય છે. પ્રસ્તુત-અપ્રસ્તુત વચ્ચેના રમણીય ગોટાળામાંથી એ સદા અલંકારો રચ્યા જ કરે છે. બાળપણની રમતનું સૌથી મોટું રમકડું તે ઉત્ત્રેક્ષા છે : ‘હું જાણે રાજા હોઉં, ને તું જાણે રાણી હોય,’ આમ ‘જાણે કે’ની ચાવીથી નવાં નવાં જગત ખૂલતાં જ જાય. પછી આપણે મોટા થઈએ. ડાહ્યાડમરા થઈએ ત્યારે અર્થાન્તરન્યાસનાં પોટલાં બાંધતાં થઈ જઈએ.

(સુરેશ જોષી, આત્મ પરિચય, સંપાદક: શિરીષ પંચાલ પૃષ્ઠ : ૧)

ટૂંકી વાર્તા

સામાન

કનુ આચાર્ય

મુંબઈ સેન્ટ્રલે મુન્નો ઊતર્યો ત્યારે રાત્રીનો એક વાગી ગયો હતો. ક્યાં જવું ? કોઈ હોટલમાં કે પછી ટીનાએ કહ્યું તેમ કોઠામાં? હોટલમાં નાઈટના બે હજારથી શરૂ થાય ને કોઠામાં મોડી રાત્રે ભલું હોય તો હજારમાં જ પતી જાય. હજારની ચોખ્ખી બચત ને પાછો સુંવાળો સાથ! તેણે ટીનાને કહેલું, ‘જો ટીનિયા, સૂટકેસમાં પૂરા પાંચ લાખ રૂપિયા છે.’

‘એટલે જ કહું છું. બાઈઓને કોઠે તારા પૈસા સલામત.’

પણ... પણ આપણે સૂઈ જઈએ ને પેલી? ના... ના... બળ્યા બે હજાર. અરે જરૂર પડ્યે પાંચ હજાર પણ ખર્ચી નાખવા. પણ પાંચ લાખનું જોખમ ના કરાય. જોકે ભાભર, રાધનપુર અને હારીજના કેટલા વેપારીઓ મુંબઈ માલ ખરીદવા જાય ત્યારે રોકડા રૂપિયા લઈને કોઠામાં જ જાય. ટીનિયો તો મારો વાલો દસ-દસ લાખ લઈને જાય. અર્ધી રાત્રે જ જવાનું, એટલે ધંધો લગભગ પૂરો થઈ ગયો હોય. એટલે કોઈ પણ બાઈ પાંચ-સો હજારમાં મળી જાય. ટીનો તો પાછો શોખીન. તેને તો બેય હાથમાં લાડવા. વેપારી કુંને કીધો? લેવાય એટલો લાભ લેવો? ટીનાને આમ તો બહુ મૂછો નહીં; તોય થોડી ઘણી હોય તે મરડીને કહે કે- ‘આ શોધ આપણા ગુજરાતીઓની હોં! એટલે કે મારી...’ વિચારમાં ને વિચારમાં મુન્નો સ્ટેશનની બહાર આવી ગયો. એક ટેક્સીવાળો તેની પાસે આવ્યો ને પૂછ્યું, ‘સર આના હૈ?’

કહાં જાના ઇસકી તો રામાયણ હૈ ભૈ. કોઠો કહેવું હતું. પણ જીભે સાલી ખરે ટેમે દગો દઈ દીધો. ‘સારી હોટલ મહીં જાના હૈ.’

રૈનબસેરા હોટલ હૈ. નાઈટકા પંદ્રહ હજાર લગેગા.’

પંદર હજાર સાંભળતાં તો મુન્નાને શરીરમાં લખલખુ આવી ગયું. અમારા ગામની ધર્મશાળામાં તો એક દાડાનો દોઢ સો રૂપિયા ચાર્જ હોય. ગધનું આ મુંબઈ? ગાભા કાઢી નાખે...

‘આનાથી ઓછા પૈસાવાલી નઈ હૈ?’

અચ્છી હોટલ પંદ્રહ હજાર સે શુરૂ હોતી હૈ - પરચીસ હજાર સે લાખ રૂપિયા ભી ચોબીસ ઘંટેકા હોતા હૈ. ટીનાએ કાન પર હાથ દાખી દીધા. એને થયું કે હમણાં

ચક્કર આવી જશે. પાંચ હજાર સુધીની હોટલ હોય તો ચાલે એવું તેણે કહ્યું. પેલો ટેક્સીવાળો તેને ત્રણ-ચાર હોટલમાં લઈ ગયો. ક્યાંય જગ્યા ન હતી. ટેક્સીનું મીટર ચડતું જતું હતું.

મુનકા, હાળા હલવાણોને? એના કરતાં પહેલેથી જ કોઠે એવું ભસી મર્યો હોત તો? સ્ટેશન પર આખી રાત કાઢી નાખી હોત તોય ચાલત? એક હોટલમાં જગ્યા હતી. પણ પંદર હજાર રૂપિયા ચાર્જ હતો.

ના... ના... પંદર હજાર હરામના આવે છે? હાલી નીકળ્યો છે તે? સીધી ત્રણ ટકાની ઊઠે! તેને ટેક્સીવાળા ઉપર ગુસ્સો આવી ગયો. પૈસા ચૂકવીને ઊતરી ગયો. રોડ ઉપર ઊભો રહ્યો. ટેક્સીઓ આવે. હાથ લાંબો કરે, પણ કોઈ ટેક્સી ઊભી ના રહે. છેવટે એક ટેક્સીવાળો ઊભો રહ્યો. ગોઠવેલું વાક્ય વેરાઈ ના જાય તેમ તે જલદી-જલદી બોલી ઊઠ્યો-‘રેડ લાઈટ એરિયા...’ ટેક્સીવાળાની આંખ જરા ઝીણી થઈ ગઈ. ‘અભી તો ઉધર મામલા ખતમ હો ગયા હોગા.’ ટેક્સીવાળો સારો હશે તે તેણે સલાહ આપી. મારે મામલાથી ચ્યાં કામ છે? મારે તો નાઈટ... કહેવા જતો હતો. ત્યાં યાદ આવ્યું. ટીનિયો કહે-એલ ફેલ નહીં બોલવાનું. ને તેના મોઢામાંથી અનાયાસ વાક્ય નીકળી ગયું. ‘શું કે ઉવાં અમારા કનેક્શન હૈ.’ ‘અચ્છા... અચ્છા... તો આ જાઓ.’

હાળા, તું તો સ્માર્ટ થતો જાય છે હોં! મુનિયા? તેણે મનોમન પોતાને જ શાબાશી આપી.

ટેક્સી રેડલાઈટ એરિયામાં પ્રવેશી ‘કહાં તક જાના હૈ?’

જાણે પોતે કાયમી આવતો હોય તેમ ચોતર ભોડી ફેરવીને કહ્યું, ‘જરા, થોડાક આગળ લઈ લો...’

મુન્ના મુંબઈમાં હુશિયાર રહેવાનું હો! આપણે અજાણ્યા છીએ, તેવું લાગવું ના જોયે.

‘બસ ઇધર...’ કહીને તેણે ટેક્સી રોકાવી દીધી.

મુન્ના, રેડલાઈટ એરિયામાં રાત્રે જ દિવસ ઊગે... પણ અડધી રાત્રે બધું સૂમસામ થઈ જાય. એટલે ચેતતા રહેવું. બે-ચાર કૂતરાં ઊંધમુંધ પડ્યાં હતાં. ક્યાંક એકલ-દોકલ વ્યક્તિ કોઠા ઉપરથી ઊતરે, આગળ વધી જાય. એ ઊભો રહ્યો. ક્યાં જવું? કેવી રીતે જવું? એમ કાંય ઘૈડ લઈને કોઈના કોઠે થોડું ઘૂસી જવાય છે? હૈયું ધડ ધડ થતું હતું. ગદના ટીનિયે ખોટો ભરાવી દીધો છે. ઈ તો પહોંચી વળે એવો? કોઈ હાથમાંથી સૂટકેસ લઈને ભાગી જાય તો...? શરીરે પરસેવો વળવા લાગ્યો, ત્યાં એક વ્યક્તિ મેડી ઉપરથી ઊતરતી હતી મુન્નો એ તરફ ગયો. મુન્નાને મૂંઝાયેલો જોઈને પેલી વ્યક્તિએ પૂછ્યું - ‘કહાં જાના હૈ?’

બીડી, શરાબ, અફીણ અને વાસનાના પંથે જનારા દિલદાર હોય છે. ભક્તિના પંથે જનારા કદાચ એક-બીજાની ઈર્ષ્યા કરે. પણ, આ પંથના પથિકો એકબીજાને મદદ કરે. આવ ભાઈ હરખા અને આપણે બેય સરખા. ટીનાએ આવી અનુભવવાણી ઠાલવીને પછી ખાતરી આપી. એમનો આંખ મીંચીને વિશ્વાસ કરવો. પેલો ધારદાર નજરે જોઈ રહેલો. મુન્નાની જીભ સુકાઈ ગઈ. પેલાએ કહ્યું, ‘પહલી દફા આવે હૈં ક્યા?’

‘જી... જી... જી... હાં... હાં...’ જીભ લોચા વાળવા લાગી.

‘અચ્છા... અચ્છા... નાઈટકા પ્રોગ્રામ હૈ?’

તેણે માંડ માંડ માથું હલાવ્યું.

‘દેખો સામને શબનમ કા અક્કા હૈ. એક સે બઢિયા એક ચીજ મિલેગી.’ સામે આંગળી ચીંધીને તેણે બતાવ્યું. મુસલમાનબાઈ? કૃષ્ણ...કૃષ્ણ...કૃષ્ણ... પણ ટીનો કહે- ‘અહીં કોઈ જાતિ જ નથી. સબ સરખા. અહીં એક જ જાતિ છે : સ્ત્રી.’

જૂનાં ખખડધજ પગથિયાં ઉપર તે ચડવા લાગ્યો. પડી ન જવાય તે માટે એક દોરડું બાંધેલું. દોરડાને સહારે તે ઉપર આવ્યો. પહેલા માળે એક ઠરસાદાર બાઈ બેઠેલી. પેલા પરોપકારી જીવે બતાવ્યા પ્રમાણે આ જ શબનમ હશે.

‘ક્યાં બૈઠના હૈ?’

તેને ટીનાએ કહેલું યાદ આવ્યું. નાઈટ ખાસ કહેવાનું. ‘હા, નાઈટમાં શબનમ માસી.’ તે ઉતાવળથી બોલ્યો.

શબનમ જરા ચોંકી. ‘પહેલે આયો હુએ હો?’

‘ના.’

‘તો ફિર મેરા નામ કેસે જાનતે?’

‘તમારા નામ કોણ નંઈ જાનતા?’ તેણે ડિંગ હાંકી. શબનમ ખુશ થઈ ગઈ.

‘અચ્છા... અચ્છા... કિતનેવાલા ચઈએ? દેખો, હજાર સે લેકર દસ હજાર તક કી હૈ?’

‘હજારવાલી જ ચલેગી.’ તે ખુશ થઈ ગયો.

‘દેખો, ઈસમેં ચોઈસ-બોઈસ નહીં હૈ. જો હૈ ઈસસે કામ ચલાના પડેગા.’ પાસે પડેલી ચાંદીની ડબ્બીમાંથી તેણે પાન કાઢ્યું ને ગલોફામાં મૂક્યું તેણે હાંક મારી. એક છોકરી આવી. મુન્ના પાસેથી હજાર રૂપિયા શબનમે લઈ લીધા. તે છોકરીને કાંઈક કહ્યું, છોકરી તેને બીજે માળે લઈ ગઈ. એક રૂમ પાસે જઈને તેણે બારણું ખખડાવ્યું. સફીના?

હૈં ? કૃષ્ણ... કૃષ્ણ... મુનિયા સાલા? પાંચ હજાર ખર્ચાં નાખ્યા હોત તો? અંદરથી આંખો ચોળતી-ચોળતી... સફીના આવી. સાથે આવેલી છોકરીએ કહ્યું, ‘નાઈટમેં હૈ.’

સફીનાએ મોઢું બગાડ્યું. તીન બાર તો બૈઠી હું. ‘અભી નાઈટ?’

‘ઔર સબ નાઈટ મેં હૈં; ક્યા કરેં?’ પેલીએ કહ્યું.

સફીના બગાસાં ઉપર બગાસાં ખાવા લાગી. તેણે મુન્નાને અંદર લીધો. સાવ નાની ઓરડી. સામે એક પલંગ હતો. તેના ઉપર ચોળાવેલો ઓછાડ. તેને બેસવાનો ઈશારો કરી તે બાથરૂમમાં ગઈ. પગ પાસે સૂટકેસ મૂકીને તે પલંગ પર બેઠી. ‘મૈં

ફેશ હોકર આતી હૂં...' તેણે અંદરથી આશ્વાસન આપ્યું. બાઈ, મારે ફેશ-બ્રેશ કાંઈ નથી જોઈતું. મારે તો ધર્મશાળાની જેમ અહીં રાત પડવા રહેવું છે.

બાથરૂમ એટલે-એક પદો. કામચલાઉ. બાથરૂમમાંથી ખળ...ખળ અવાજ આવતો હતો. તેને કાન ઢાંકી દેવાનું મન થયું. એક ગંધ અંદરથી બહાર ધસી આવી. નાનકડા રૂમમાં એક દર્પણ લટકતું હતું. દર્પણ નીચે એક ચોરસ ખાનામાં લિપસ્ટિકની નાની ડબ્બી, પાવડરનો ડબ્બો, કાંસકો વગેરે હતું. મોં લૂછતાં લૂછતાં તે બહાર આવી. દર્પણ સામે ઊભી રહી. વિખરાયેલા વાળ સમારવા લાગી. વાળ ઓળીને તેણે પાવડરનો ડબ્બો લીધો. મુન્નાને કહેવાનું મન થયું, 'રેવા દે ને બાઈ.' પણ બોલી ન શકાયું. તેણે ચહેરા પર પાવડર લગાવ્યો. હોઠે લિપસ્ટિક. એ તૈયાર થઈને આવી. સાલી હજારમાં પણ આવો ફટકો. તો દસ હજારવાળી કેવી હશે? રસીલાથી તો ક્યાંય રૂપાળી હતી આ? રસીલા તો જરાક ભીનેવાન. આ તો? પલંગ પાસે આવતાં એ સૂટકેસ સાથે અથડાઈ પડતાં પડતાં બચી. મુન્નાનો શ્વાસ અધ્ધર થઈ ગયો. તેણે કહ્યું, 'સામનેવાલી અલમારી મેં રખ દો.' કબાટમાં પેલીનાં કપડાં અસ્તવ્યસ્ત પડ્યાં હતાં. કપડાં ઉપાડી બેગ મૂકી ઉપર કપડાં મૂકી દીધાં. 'હે કપડાંદેવ... બેગની રક્ષા કરજો.' તેના હોઠ ફફડ્યા. તે પલંગ પર બેઠો. સફીના તેની સાવ નજીક આવી ગઈ. તેણે મુન્નાને હાથ પકડ્યો. ધીમે ધીમે હથેળીમાં આંગળીઓ ફેરવવા લાગી. અને લાડથી બોલી 'ઇતની દેર સે ક્યોં આયે?'

'અમદાવાદ સે ગાડી મોડી આઈ ન?'

સફીનાએ બગાસુ ખાધું. 'અચ્છા... અચ્છા...' કહીને તેણે મુન્નાની સાથળ ઉપર હાથ મૂક્યો. મુન્નો ચોંક્યો. ધીમેથી એનો હાથ ખસેડતાં કહ્યું, 'મેં એવા આદમી નંઈ હૂં' પેલીનું બગાલું અધવચ્ચે અટકી ગયું. 'તો ઇંધર ક્યોં આયે?'

રાત્રે આરામ કરવા, હોટલના પૈસા બચાવવા, પાંચ લાખ રૂપિયાની સેફ્ટી માટે જવાબો ભાલાની જેમ અંદરથી ફૂટવા લાગ્યા. પણ તે ખોટું ખોટું હત્યો.

'શું કે મને દેખને કા શોખ હે. તમારી દુનિયા દેખને આયા હૂં.'

એ ખિજાઈ ગઈ. 'ઇસમેં ક્યાં દેખના હે?' પાછું તેને બગાસું આવ્યું મુઠ્ઠી વાળીને તેણે ઉચ્છ્વાસ એમાં ભર્યો.

'જૈસી તુમહારી માં બહન હૈ; વેસી હમે હૈ...'

મા-બહેન? મુન્નો કંપી ઊઠ્યો. થૂંકને ગળામાં ઉતારતાં તેણે કહ્યું, 'મેં... મેં.' સફીના સાવધ બની ગઈ. ઘણા લોકો આવતા. ખોટી-ખોટી હમદર્દી બતાવે. પેલી પોતાની આખી કથા કહે. પછી છોડાવવા વિનંતી કરે. એમાં ઘણા માણસો શબનમના અંગત જ હોય. ભાગ જાના હૈ સાલી કમજાત? ક્યા બતા રહી થી કલ રાત ઉસકો? વો ક્યાં તુઝે છોડાએગા હરામજાદી? અભી તો તેરે પૈસે ભી વસૂલ નહીં હુએ હૈ.' ને પછી ચાબુકથી વીંધાઈ જતી કાયા... એ બેરહમ ત્રાસ. એ કંપી ઊઠી. આ પણ ક્યાંક શબનમનો જ... તેણે હોઠ ભીંસ્યા. લિપસ્ટિકના પોપડા ખર્યા. દેખો, જો કામ કે લિયે આયે હો. ઉસકી બાત કરો. ફાલતુ બાત હમે પસંદ નહીં.'

મુન્નો એકીટશે તેને જોઈ રહ્યો. અગ્નિ પાસે થીજેલું ઘી ડામાડોળ થાય તેમ અંદર બધું ઓગળી રહ્યું હતું. તેણે હોઠ મક્કમ કરીને કહ્યું, 'નહીં. મારે તો કુછ નહીં કરણા.'

'ક્યો?' તેણે ભ્રમર સંકોચી. રૂપનો મહાસાગર ઊછળ્યો. મુન્નો જાણે રેતનો કિનારો પકડીને ઊભો હતો.

'તમારી આ દુનિયા પણ અજબ હૈ. જેમ લોગો ઝૂ દેખવા જાતા હૈ ન... એમ મૈં ભી.' એ આગળ ન બોલી શક્યો. એ ખડખડાટ હસી પડી. 'સચ્ચી બાત હૈ. હમ પણ હૈ પણ. ઇન્સાન નહીં. કઈ લોગ યહાં આતે હૈં. હમારી કહાની સુનતે હૈં. હમારે પર તરસ ખાતે, હૈં. મેરી કોઈ ઐસી મજબૂરી નહીં. મૈં ખુદ યહાં આઈ હું. બડે મોજ મેં હું. કોઈ દુઃખ નહીં. દર્દ નહીં. સમજે? હમારા ધંધા હૈં. બડે શૌક સૈ કરતે હૈં. હમારા ધંધા તુમહારી મોજ.'

મોજ? ના...ના... મેરા પણ ધંધા... તેના હોઠ ફફડ્યા.

'મને લગતા હૈ તુમ કાચી ઊંઘમાં જાગી હૈ, તમારે સોના હો તો સો જાઈએ મેં ભી સો જાઉંગા.'

એની ભ્રમર ગુસ્સાથી ખેંચાઈ. 'મેરી નીંદ કે લિયે આપકો હૈરાન હોને કી જરૂરત નંઈ હૈ. દિનમેં તો ફિર સોના હી સોના હૈ ન? આપને તો પૈસે દિવે હૈં.' તે મુન્નાનો વાંસો પંપાળવા લાગી. મુન્નાને આખા શરીરમાં ઝણઝણાટી થતી હતી. નસો ફાટ ફાટ થવા લાગી. અંદર અગન અગન થઈ ગઈ. દૂધ ઊભરાય તેમ અંદરથી બધું ઊભરાતું હતું. સફીનાનો હાથ પકડીને ખસેડતાં તેણે કહ્યું, 'થેન્ક યૂ પણ મુઝે શું હૈ કે આ કામ પસંદ નંઈ હૈ.'

'તો યહાં ક્યોં આયે?'

'તમારી ઇસ્ટોરી - બીસ્ટોરી સાંભળવા મળી જાય તો. ગામમાં જઈને સબકો બતાવાય.'

'ક્યા કરોગે ઇસ્ટોરી સુનકર? કશ્મીર દેખા... હિમાલય દેખા... ઇસી તરહ બમ્બઈ કા કોઠા દેખા, યહી ન?' તેણે ચિડાઈને કહ્યું ને પથારીમાં લંબાવ્યું. તે પડખું ફરીને સૂઈ ગઈ. એ તો પડી તેવી ઊંઘી ગઈ. પોતે પણ લંબાવ્યું.

નાનકડા પલંગમાં શરીર સાવ ભીંસોભીંસ હતું. પાવડરની તીવ્ર વાસ રસીલા આવો પાવડર ના નાખે. રસીલા સામે આવીને ઊભી રહી... અરર... કૃષ્ણ...કૃષ્ણ...

સમદષ્ટિને તૃષ્ણ ત્યાગી પર સ્ત્રી જેને માત રે... ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં પેલીનો હાથ મુન્નાના પેટ પર આવી પડ્યો... એ ઝબક્યો. ઊંઘનું નાટક તો નહીં કરતી હોય ને? હું ઊંઘી જાઉં પછી સૂટકેસ ફેંદીને? શરીરમાં કંપારી આવી ગઈ. પેટ પર વજન લાગવા માંડ્યું. થયું કે હાથ પકડીને હટાવી દે. પણ એ જાગી જાય તો? રસીલા પોતાના બચાવ માટે કહેતી - કોઈને ઊંઘમાંથી જગાડવું એ પાપ છે. હાથ જાણે દાઝતો હોય તેમ લાગ્યું. ત્યાં તે આ તરફ ફરી. ધારી ધારીને તેનો ચહેરો જોવા લાગ્યો. બિચારી કેટલી થાકી ગઈ છે? બગાસાં ઉપર બગાસાં ખાતી હતી. ઊંઘવા મળે એટલે જ એ જલદી હિંસાબ પતાવવાનું કહેતી હશે ને? પોતાને તો એમ હતું કે બાઈ પોતાના જન્મથી માંડીને અહીં કેવી રીતે આવી તે દુઃખ ભરી વાત કરશે. એ કરુણ વાત સાંભળીને

પોતે એના ઉપર દયા બતાવશે. એને કેમ છોડાવવી તેનો પ્લાન ચર્ચશે. આમ તો એય પુણ્યના ખાતામાં જ જમા થાય ને?? એમ કરતાં રાત પૂરી. ખેલ ખતમ... સવારે વહેલા ઊઠીને ભાગવાનું... ધંધે વળગી જવાનું. આમ તો ચાર હજાર કમાયા જ ને? તો કાંઈ એના હાથનું વજન ન હતું. પણ તોય? પડખું ફરવાની ઈચ્છા થઈ. પડખું ફરે તો એનો હાથ? લટકી પડે? ખસી જાય? એ જાગી જાય? કર્ણ જેવી પોતાની સ્થિતિ થઈ હતી. કર્ણ બ્રાહ્મણ બની પરશુરામ પાસે વિદ્યા શીખવા આવ્યો. એક વાર પરશુરામ કર્ણના ખોળામાં સૂતેલા. ઈંદ્ર ભમરો બનીને આવ્યા. ને કર્ણની સાથળ કાપવા લાગ્યા. અસહ્ય પીડા છતાં કર્ણ ભમરાને ઉડાડતો ન હતો. લોહીની ધારા વહી. લોહી ગુરુના કાને સ્પર્શ્યું. ને ગુરુ ચોંક્યા. આવું ધગધગતું લોહી બ્રાહ્મણનું ન હોય? ગુરુએ સમાધિ ચડાવી ને ખબર પડી કે આ તો ક્ષત્રિય છે. મુન્નાની છાતી ગર્વથી ફૂલી - એમ તો હુંય રઘુવંશી રામનો વંશજ છું! ને કર્ણ જેવી પીડાય ક્યાં છે? ને આ તો ફૂલ જેવા કોમળ-કોમળ હાથ છે. એના શું ભાર?... મોબાઈલમાં જોયું. ચાર વાગ્યા હતા. ચોર ત્રણથી ચારનો સમય પસંદ કરે.... બસ આ ટેમ જ સાચવી લેવાનો. વિચારતાં વિચારતાં આંખ બિડાવા લાગી. પોપચાં ભાર ભાર થઈ ગયાં હતાં. ઉઘાડે તોય બિડાઈ જાય... ઊંઘ સામે લડાઈ આદરી. મથ્યો... અચાનક આંખ ખૂલી તો સવારના સાત વાગી ગયા હતા. હાથ...હાથ.. નક્કી? સૂટકેસ સામે જોયું. કપડાં એમ જ હતાં. પણ ચોરને ચાર આંખ હોય... હાંફળો-ફાંફળો થઈને ઊઠ્યો. સૂટકેસ ખોલી. હાશ! બ્રહ્મ ને ટ્યૂબ લઈને બાથરૂમમાં ગયો. બ્રહ્મ કરીને બહાર આવ્યો. પેલી આંખ ખોલીને તેના તરફ જોઈ રહી હતી. રૂમાલ ને કપડાં લઈને બાથરૂમમાં ગયો. સ્નાન કર્યું..

‘મैं जाता हूँ’

એ એકદમ બેઠી થઈ ગઈ. મુન્નાએ ખિસ્સામાંથી પાકીટ કાઢ્યું. પાંચસોની નોટ કાઢીને તેની સામે ધરી.

‘મામલા તો નિપટા નહીં. મੈँ जैसे जैसे बकिस ले सकती हूँ?’

‘હું ખુશ થઈને દે રહા હૂં’

‘મુઝે ખુશી નહીં આપને અપને પैसे और वक्त बेकार किया. હમ મુસ્ત કા નહીં લેતે....’

‘હેં...? સ્તબ્ધ બની ગયો મુન્નો... એ ખળભળ્યો. એનું મન ઊંચકાઈ ગયું. થયું કે એને પકડીને ચૂમી લે... ભીંસી નાખે... પરધન નવ ઝાલે હાથ રે... આ બાઈના દિલનો કોઠો તૃષ્ણા વગરનો હશે?’

ત્યાં તેણે આંગળી ચીંધી. ‘આપકા સામાન ચેક કર લેના... સબ કુછ ઠીક તો હે ન? ભગત!’ ને તે હસી પડી.

તેણે સૂટકેસને પોતાની સાથળ સાથે ભીંસી દીધી. ‘સામાન...? સામાન તો બરાબર છે...પણ... પણ...રસીલા પૂછશે. અંતરવસ્ત્રમાં આ દાગ શેનો...?’

પેલીએ બારણું ખોલ્યું એ બહાર નીકળ્યો. માથું ફેરવીને તેના તરફ જોયું... એ એકીટશે પોતાના તરફ જોઈ રહી હતી... મુન્નાની આંખ ભીની થઈ...

ટૂંકી વાર્તા

જુલમ

અશ્વિની બાપટ

વીજી હવે અઢારની થઈ હતી. માસિક આવતું થયા પછી ચાર-પાંચ વર્ષ તો થઈ ગયાં હતાં. એની મા દેવીએ શહેરની મેડિકલ અધિકારી ડૉ. સૂચેતાને ફોન કર્યો. ડૉક્ટરને જણાવ્યું કે હવે વીજી તૈયાર થઈ ગઈ છે. પછી તેને લગતી બધી વિગતો પણ આપી.

‘ના, એને કદી કોઈ પ્રોબ્લેમ આવ્યો નથી. બધું નિયમિત છે.’

‘ભલે, તો કાલે સવારે લઈ આવજો. બધા ટેસ્ટ્સ કરાવી લઈશું. તમે આજે જ કલેક્ટરની ઓફિસમાં રજિસ્ટર કરાવી લેજો. બધી ઔપચારિકતા પૂરી કરી લેજો. એ લોકો મને જરૂરી સંમતિપત્રો અને આદેશપત્રો ઓનલાઇન પહોંચાડી દેશે.’

દેવી એક પોલિસ ઓફિસર હતી. એણે રજા લીધી હતી એટલે આ મહત્ત્વનું કામ હાથે લીધું હતું. આખી બપોર ઓનલાઇન રજિસ્ટ્રેશનનાં ફોર્મ્સ ભરવામાં ગઈ.

‘મા, હું પણ ડૉક્ટર જ બનીશ.’

‘હા, તો બનજે ને! ખાલી આ એક વરસમાં તો તું છુટ્ટી થઈ જઈશ. પછી તું તારે ભણજે.’

‘મા, મેં બધું વાંચી લીધું છે. સ્ત્રી-પુરુષનાં શરીર વિશે.’

‘હં... તો? એ તો ખબર છે મને.’

‘તો, મેં એવું પણ વાંચ્યું છે કે નૈસર્ગિક પ્રજનન માટે શું કરવાનું હોય.’

‘હમ્મ...એ પણ હું જાણું છું. અને એ બધું જ્ઞાન કઈ છોકરી પાસે નથી?’

‘તો મમ્મી, હું એમ કહેતી હતી કે જો હું પણ....’

‘એટા, કેટલી વાર સમજાવું તને? આપણી આ જ રીત છે. આપણે ત્યાં દરેક છોકરી આ જ રીતે મા બને છે. અને આ જ વ્યવસ્થા હવે અનેક રાજ્યોએ અપનાવી લીધી છે. તું તારું ભણવામાં ધ્યાન રાખ. ડૉક્ટર થવાનું છે ને?’

દેવીએ વીજીના બધા જ પ્રશ્નો પર તાળું મારી દીધું.

વીજી પણ એના પ્રશ્નો સાથે અંદર પુરાઈ ગઈ. પ્રશ્નો જ પ્રશ્નો.

અમારે પુરુષને કેમ જોવાનો નહીં? પુરુષ એટલે કોઈ જુદું જ પ્રાણી હોય છે કે? દુનિયામાં અમારા રાજ્ય જેવાં કેટલાં રાજ્યો છે? બીજાં પ્રાણીઓમાં તો આવું નથી.

દેવીએ એને ઘણી વાર ખુલાસા આપ્યા હતા. એનો સાર એ હતો કે પુરુષો જો સાથે રહે તો સ્ત્રીઓને માટે મનુષ્ય થઈને રહેવું બહુ મુશ્કેલ બની જતું હોય છે, દુનિયાભરમાં સ્ત્રી માત્ર સેવિકા બનીને રહી જતી હોય છે. એનું સ્વાતંત્ર્ય પણ પુરુષના સ્વાતંત્ર્યની જેમ જન્મસિદ્ધ હોવા છતાં જાણે પુરુષ એને ‘આપતો’ હોય એવો ઘાટ ઘડાય છે. પુરુષનું જોર એટલું બધું હોય છે કે સ્ત્રી પોતે ‘મનુષ્ય’ તરીકે વિકસવાને બદલે પુરુષ જેવી બનવા માગતી હોય છે અને એટલે એ પણ મોકો મળ્યે બીજી સ્ત્રીઓને સતાવતી હોય છે. ખરેખર તો, જો સ્ત્રી-પુરુષ સાથે રહે તો સામાજિક પ્રાણી એવા પુરુષનો પણ ‘માણસ’ તરીકે વિકાસ થતો જ નથી. માનવહિતમાં હવે આપણે આવી સમાજરચના કરી છે કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો જુદાં રાજ્યોમાં વસે. અને પ્રજનન માટે પણ બધી જ વૈજ્ઞાનિક સુવિધાઓ છે. અને રહી વાત શરીરસુખની, તો એ માટે પણ પુરુષની જરૂર નથી જ નથી. ઊલટાનું પુરુષના આધાર કાયમ આભાસી જ નીવડ્યા છે. વધારામાં દુઃખ જ દુઃખ... થોડા આભાસી આનંદ માટે.

આ બધું જ જાણતી હોવા છતાં વીજીને અમુક એવા પ્રશ્નો હતા જેના ઉત્તર આ ખુલાસામાં નહોતા.

અન્યમનસ્ક વીજી કમ્પ્યુટર સ્કીન તાકી રહી હતી. દેવીને ચિંતા થઈ આવી.

‘વીજી, જરા હું માલતીમાસીને ત્યાં જાઉં છું. તને એકલું લાગતું હોય તો સ્વરાને બોલાવી લે. સારું લાગશે.’

સ્વરા વીજીની ખાસ બહેનપણી હતી. દેવીને થયું કે બેઉને એકાંત મળશે તો થોડું વીજી માટે સારું રહેશે.

સ્વરા સાથે વીજીએ પુરુષજાત બાબતે જ વાત શરૂ કરી.

‘એક વાર એક જૂની ફિલ્મ મળી ગઈ હતી મને લાઈબ્રેરીમાં. તેં જોઈ છે?’

‘તેં મને કેમ કહ્યું નહોતું?’

‘મને એમ કે તને નહીં ગમે. એમાં એક પ્રેમીયુગલ છે.’

‘લે, એમાં ન ગમવાનું શું...એ બધી કલ્પનાઓ હોય.’

‘ના, ખરેખર દુનિયામાં મોટા ભાગના દેશોમાં આજે પણ એ બધું હકીકત છે.’

‘પણ તું એમને ત્યાંથી કેવા કેવા ન્યૂઝ મળે છે એ નથી જોતી? બળાત્કાર, ફસામણીઓ, હત્યા, ઓનર કિલિંગ...ઉફફ...લગન જેવું કરીને પણ પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવાને બદલે એને મારે. બિચારી એ સ્ત્રીઓ.’

વીજી વિચારમાં પડી ગઈ. વાત તો સાચી હતી. પણ બધા જ પુરુષો એવા હશે? અને એણે જેની સાથે ચેંટ કર્યું હતું તે નીલ તો જરા પણ એવો નથી લાગતો.

‘નીલ તો કેટલો સારો છે...’ વીજીને કહેવું નહોતું પણ કહેવાઈ ગયું.

‘કોણ નીલ?’

‘જો હં... મમ્મીને કહેવાનું નહીં. એક છે. મને ફિઝિક્સના લેસન્સ જોઈતા હતા. મમ્મીએ મને ઓનલાઇન લેસન્સ શોધી આપ્યાં તેમાં એક મેન્ટર નીલ મળી ગયો. પૅરિસનો છે.’

પછી વીજી અને નીલે-એકમેકને પોતાના મોબાઇલ નંબર આપ્યા. રોજ રાતે વીજીની મા સૂઈ ગયા પછી બેઉ વાતો કરતાં. નીલને વીજીના સમાજ વિશે જાણીને અચરજ થયું હતું. વીજીએ કહ્યું હતું કે અમારો સમાજ બહુ પ્રગતિશીલ છે. અને હવે તો ઘણાં રાજ્યોમાં આ જ પ્રમાણે થવા માંડ્યું છે.]

‘તો તારી શું ઈચ્છા છે?’

‘મારે તો નીલને મળવું છે. એના જ બાળકની મા બનવું છે. અને મને તો એવું લાગે છે કે જ્યારે કોઈ સ્ત્રીને અમુક પુરુષના બાળકની મા થવાનું મન થાય ત્યારે એ પ્રેમ થયો કહેવાય. આ પ્રેમ કુદરતી છે.’

સ્વરા હસવા માંડી. રસોડામાં જઈ ચા બનાવવા માંડી. ચા બનાવતાં બનાવતાં જ બોલી,

‘પછી એ પ્રેમથી જે બાળક થાય તેને સ્ત્રીના ગળામાં નાખી પોતે છુટ્ટો ફરે, સ્ત્રીને દબાવે, પુરુષ એટલે જુલમ....આ બધું જ આપણે ઇતિહાસમાં ભણ્યાં છીએ.’

‘તો સ્ત્રીઓ સંઘર્ષ કરે છે તે પણ આપણે ન્યૂઝમાં જોઈએ છીએ. મારું એટલું જ કહેવું છે કે પુરુષોને સાવ જ છોડી દેવા કરતાં....’

‘આપણા સમાજમાં એમને ક્યાં છોડી દીધા છે? એમના વંશ આગળ ચાલે માટે આપણે પણ સહકાર આપીએ જ છીએ. અને બાળક પુરુષ હોય તો આપણે એમને જ તો સોંપી દઈએ છીએ. ઉત્તમ વ્યવસ્થા. આપણા સમાજમાં બધાં જ સુખી છે અને આપણે વિજ્ઞાનની બધી જ શાખાઓમાં પ્રગતિ કરી છે. આપણા સમાજનાં સ્ત્રી-પુરુષો એકસરખાં આગળ વધ્યાં છે. આપણે દુનિયામાં નામ મેળવ્યું છે.’

પણ આ બધી જ વાતો વીજીને સાંભળાતી નહોતી. એ તો નીલના વિચારોમાં ખોવાયેલી હતી. સ્વરાએ ચા કપમાં ગાળી અને બહાર લઈ આવી.

‘તું મને મિત્ર તરીકે મદદ ન કરી શકે?’

‘શું?’

‘મારી મમ્મીને સમજાવ કે....’

‘તું પાગલ થઈ ગઈ છે? તને બધું જ ખબર હોવા છતાં તારે આગમાં કૂદવું છે?’

‘એ આગ નથી. એ પ્રેમ છે અને તેમાં હું કૂદી ચૂકી છું.’

‘તને ખબર નથી કે આમ કરવું એ સજાપાત્ર ગુનો છે આપણા સમાજમાં?’

‘તો મને એની કોઈ પરવા નથી. તું મને મદદ નહીં કરે તો હું જ કંઈક કરીશ.’

‘આ શું કરે છે તું? આપણે ત્યાં તો સ્પર્મ બેન્કમાં પણ પુરુષની મહિલો ન આપવાનો નિયમ છે.’

‘એટલે શું પ્રેમની કોઈ શક્યતા જ નહીં?’

‘મૂળમાં પ્રેમ હોતો જ નથી, આટલું સમજ. પ્રેમ એટલે સમસ્યાઓનું જ મૂળ. આપણા સમાજમાં અપવાદરૂપ સ્ત્રી-સ્ત્રી વચ્ચેનાં પ્રેમપ્રકરણોને લીધે પણ કેવું ભયાનક બને છે તેના દાખલા છે.’

કમાલનો જાપ્તો છે. કઈ રીતે ભાગી છૂટવું આમાંથી?

રાત્રે વીજીએ નીલને ફોન કર્યો. એક નવો જ વિચાર આવ્યો હતો.

બીજા દિવસે ડૉક્ટરની સામે વીજી અને તેની મા બેઠાં હતાં ત્યારે વીજીએ આ વિચાર કહ્યો.

દેવીનો શ્વાસ અધ્ધર ચડી ગયો. પોતાની આબરૂના ધજાગરા કરતી આ છોકરીનું ગળું દબાવી દેવાનું મન થતું હતું. વીજીએ ડરતાં ડરતાં આગળ કહ્યું, ‘ડૉક્ટર, હું ભલે ત્યાં ન જાઉં - અહીં જ રહીશ જીવનભર. ફક્ત નીલ એનાં સ્પર્શ મોકલવા તૈયાર થયો છે તો એટલું જ મારું માનો. હું એના જ બાળકની મા બનીશ. આ સિવાયના આપણા સમાજના બધા જ નિયમો પાળીશ, બસ.’

દેવી હજી ગુસ્સામાં કાંપી રહી હતી. ડૉક્ટરે કહ્યું, ‘આપણે આ બાબતે કલેક્ટર સાથે વાત કરીશું. આપણા પુરુષોના પ્રતિનિધિઓ સાથે પણ વાત કરીશું.’

વીજીને હજી એક પોઇન્ટ યાદ આવ્યો,

‘અને આપણે ત્યાં આપણા સમાજના પુરુષો તો ભલે અહીં નથી આવતા-બહાર તો જતા જ હોય છે. એ લોકોને પ્રેમ કરવાની છૂટ?’ પણ એ માના ડરથી બોલી નહીં. કઈ નહીં તો ડૉક્ટરે એની વાત બરાબર સાંભળી અને બનતો ઉપાય કરવાનું કહ્યું એટલે વીજીને થોડી ધરપત થઈ.

નીલે એના લેબલ સાથેનાં સ્પર્શ મોકલાવેલાં તેની જાણ ડૉક્ટરે દેવીને કરી.

‘બાળી મૂકજો.’

‘દેવી, આપણે પ્રગતિશીલ સમાજનાં. આવી ભાષા...’

‘ડૉક્ટર, તમારે ઠીક છે. નામ તો મારું ખરાબ થવાનું છે સમજ્યાં? મારી અંગત વાતમાં માથું ન મારશો.’

થોડા દિવસો ચર્ચાઓ થઈ, ટી.વી. ન્યૂઝમાં આ વિષય પર ઉપદેશો પણ અપાયા. દેવી બહાર નીકળવાનું ટાળતી. ‘નાલાયક છોકરી.... મને કીધા વગર ડૉક્ટરને ત્યાં ધજાગરા કરી નાખ્યા.’

દેવીના મોંમાંથી નીકળતી તો માત્ર ગાળ. વીજીએ તેની માને કદી જ આવી રીતે જોઈ ન હતી. એ દિવસરાત રડતી રહી. દેવીએ ફોન-કમ્પ્યૂટર બધું જ જપ્ત કરી નાખેલું. વીજીને ખાવા આપવાનું બંધ કરી દીધું. એના ઓરડામાં પૂરી દીધી. એક સવારે વીજીએ એક ચબરખીમાં મોટા અક્ષરે લખ્યું,

‘જુલમ.’ અને એ ચબરખીનું વિમાન બનાવીને બીજે દિવસે દેવી એના રૂમમાં આવી ત્યારે એની છાતી પર નેમ ધરીને માર્યું.

લઘુકથા

બાલ્કનીનું બારણું

ગિરિમા ઘારેખાન

રિયાએ ખોલેલું બારણું કેતવ બીજી વાર આવીને બંધ કરી ગયો એટલે એ ખિજાઈ. ઉનાળાના દિવસોમાં રસોડાની બાલ્કનીમાંથી માંડ થોડો પવન આવતો હોય અને એમાં આ બારણું બંધ કરી જાય! કેતવ આવું કેમ કરતો હતો એ એને સમજાતું ન હતું. એનાથી થોડા ગુસ્સાથી બોલાઈ ગયું, ‘હું ખોલું છું ને તું આ બારણું બંધ કેમ કરી નાખે છે? ખોલી નાખ, પ્લીઝ. એક તો અહીં રોટલી કરતે પરસેવે ન’વાઈ જતું હોય અને તું પવન આવવાના આ એક રસ્તાને પણ બંધ કરી દે છે.’

‘અરે આ સામેના ઘરમાં કામ શરૂ થયું છે એ મજૂરો તારી તરફ કેવી રીતે જુએ છે, તને ખબર છે? તારું ધ્યાન રોટલી કરવામાં હોય એટલે તને ખ્યાલ ના આવે. એ લોકોનું કામ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી આ બારણું બંધ જ રાખજે, રિયા. આવા માણસો કંઈ સારા ના હોય. થોડી ગરમી લાગે તો સહન કરી લેજે.’

કેતવના શબ્દો સાંભળીને રિયાના ચહેરા ઉપર બે વાતે સ્મિત આવી ગયું – એક તો એ કે પિસ્તાળીસે પહોંચી હોવા છતાં હજી એ એટલી આકર્ષક હતી કે પુરુષો એના તરફ “એવી રીતે” જુએ. બીજું કે કેતવ હજી પણ એને માટે પહેલાં જેટલો જ પહેસીવ હતો.

રિયાએ ગરમી સહન કરીને પણ રસોડાની બાલ્કનીનું બારણું બંધ જ રાખવાનું નક્કી કરી લીધું.

બેડરૂમમાં જઈને પલંગમાં આડા પડેલા કેતવની આંખો સામેથી હજી પણ માથે તગારું ઉપાડીને જતી મજૂરણની ખુલ્લી થઈ ગયેલી છાતી ખસતી ન હતી.

નિબંધ

હડસન નદીમાં નાનકડો એક ટાપુ

પ્રીતિ શાહ-સેનગુપ્તા

અનંત અવકાશમાં ઘૂમતી આ પૃથ્વી. એની ઉપરના મહાસાગરો આટલાન્ટિક અને પેસિફિકના કિનારાઓની વચ્ચે આવેલો મહાખંડ ઉત્તર અમેરિકા. એમાંનાં અનેક શહેરોમાં અનન્ય મહાનગર તે ન્યૂયોર્ક સિટી.

આ એક શહેરનું નામ, અને એને માટે આ એક વિશેષણ. બસ, વાત અહીં પૂરી થઈ જઈ શકે છે. અરે, વાત જ નહીં, પ્રાર્થના, પ્રશંસા, ને નામસ્મરણ. બધુંયે. ન્યૂયોર્ક-પ્રેમીની હેસિયતથી હું તો એમ પણ કહી શકું કે ન્યૂયોર્ક શહેરનું નામ એક વાર લો, ને તે સહજ નામ લીધા બરાબર છે. ન્યૂયોર્ક શહેર એક એવું સ્થાન છે જે ક્ષણે ક્ષણે નવ્ય બનતું રહે છે, જે દરેક પ્રહરે વિકસતું, વિલસતું જાય છે.

દૂર જઈને કરાતો પ્રવાસ જ વિશિષ્ટ નથી બનતો. ન્યૂયોર્ક જેવા સ્થાનમાં તો સહેજ આમથી આમ જાઓ ત્યાં, એ ગમન, એ સમય વિશિષ્ટ બની જતો હોય છે. સાવ સાધારણ રીતે કહીએ તોપણ, આ શહેરમાં જોવા ને જાણવા જેવી નવી નવી બાબતો ઉમેરાતી જ રહેતી હોય છે. નગરપાલિકા તથા નગર-પોષકો નવાં નવાં વિરચન ઘડતાં જ રહે છે. ન્યૂયોર્કમાં વસનારને માટે પણ એને પહોંચી વળવું શક્ય નથી હોતું. ક્યાંક રસ્તા પર ધ્યાનાકર્ષક જાહેર શિલ્પ, તો ક્યાંક કોઈ નવા પ્રદર્શન માટે ભેગું થયેલું ટોળું. કોઈ નગર-ચોકમાં બપોરે-સાંજે જાહેર સંગીત, તો કોઈ ઉદ્યાનની વિશાળ લોનમાં શેક્સપિયરના નાટકની મૌલિક રજૂઆત.

શહેરની એક બાજુએ જમાના-જૂની રેલવેના ઊંચા, લાંબા પાટા પડતર રહેલા હતા, તો ત્યાં બધું ચોખ્ખું ને વ્યવસ્થિત કરીને નગરજનોને માટે એકદમ કુદરતી, સહજ વિહાર માટેનું, જાહેર સ્થાન બનાવી દીધું. નામ પાડ્યું “હાઈ લાઈન”. બે માઈલ લાંબો, ઊંચો બાગ હોય તેમ એના પર ચાલો, નીચેથી અવિરત જતો મહાનગરનો ટ્રાફિક જુઓ, ને બે બાજુ પરની ઇમારતોને જાણે હાથ લંબાવીને સ્પર્શો.

એ પછી, મેનહૅટનની પશ્ચિમ તરફ વહેતી, ન્યૂયોર્ક શહેરની સુંદર મહાનદી હડસન - અહીં અમારી તો ગંગાના કિનારે એક જગ્યાએ, સાવ નવા જ એક ટાપુનું કલ્પન સંપન્ન થયું. નગર-કેન્દ્ર મેનહૅટન, કે જે પોતે જ એક ટાપુ છે (એની ફરતે

હડસન, હાર્લેમ અને ઈસ્ટ નામની નદીઓ છે), એને વળી સાવ પોતાનો એવો ટાપુ જાણે ભેટ મળ્યો. એનું નામ જ પાડ્યું છે “લિટલ આઇલેન્ડ”. એવો તો નાનકડો, કે એને ટાપુ શું, એક ‘ટપકું’ જ કહી શકાય!

હડસન નદી ખાસ્સી ઐતિહાસિક છે. સદીઓથી વહાણવટા અને વેપાર માટે એ ઉપયોગમાં આવતી રહી છે, અને એના આ કિનારા પર સદીઓ પહેલાં, દેશમાં હજી મોજૂદ છે એવી અસંખ્ય તળ-જાતિઓમાંની એક, લેનાપિ તળ-ઇન્ડિયન જાતિનો વસવાટ રહ્યો હતો. આધુનિક સમયમાં તો હડસનની આ ઓળખાણ રહી નથી. હવે તો એનું દર્શન જાણે ન્યૂયોર્ક શહેરના રહેવાસીઓના નેત્રાનંદ માટે જ છે. ને તેથી જ એમાં ઉમેરાયું એક વધારે આનંદનું કારણ - આ “લિટલ આઇલેન્ડ”.

નદીના કિનારાને અડીને જ હોય તેવો લાગતો આ નાનકડો ટાપુ અઢી એકરનો જ બનેલો છે, એટલે કે બનાવાયેલો છે. કૃત્રિમ છે, ને ન્યૂયોર્ક-પ્રેમી દાનવીરોની ઈચ્છા તેમજ સહાયને કારણે જ જન્મ પામ્યો છે. પણ એ માટે વિરોધ થયો, મતભેદ થયા, કામ અમુક વર્ષ માટે બંધ રહ્યું, ને છેવટે, બાર વર્ષે એ નગરવાસીઓ માટે ખુલ્લો મુકાયો. ત્યાં સુધીમાં અંદાજે જેટલો ધાર્યો હતો તેનાથી બમણો ખર્ચ થઈ ગયો હતો. કુલ બસો સાઠ મિલિયન ડોલર. ને આથી, ન્યૂયોર્ક રાજ્ય સરકારની સહાય પણ લેવી પડી. આ એની વાસ્તવિકતા.

છતાં, આ દ્વીપ-વિરચન કરવા પાછળ મુખ્ય કારણ હતું ન્યૂયોર્કના નાગરિકોને એક સુંદર, હર્ષદાયક અને ઉત્સાહપ્રેરક નવું સ્થાન પ્રદાન કરવાનું. એ માટે આ ‘ટાપુ-ટપકા’ને ખૂબ કલ્પના અને કાળજીપૂર્વક બાંધવામાં આવ્યું છે. હડસન વાટે, ન્યૂયોર્ક રાજ્યમાંથી દૂર દૂરથી ઘણો ઘણો સામાન લાવવામાં આવ્યો. પછી, સૌથી પહેલાં તો, હડસન નદીમાં બસો ફીટ ઊંડે ૨૮૦ જેટલા કોંક્રિટના થાંભલા ખોડવામાં આવ્યા. એમના ઉપર, મોટામસ વાટકા કે પ્યાલા જેવાં, કે ટ્યુલિપ ફૂલ જેવા આકારનાં ૧૩૨ સિમેન્ટ-સ્ટ્રક્ચર એવી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યાં કે બિલકુલ હાલે નહીં, તેમજ પાણીથી ૧૫થી ૬૨ ફીટ ઊંચાં રહે, કે જેથી નદીમાં પૂર આવે તોયે આ ‘ટાપુ-ટપકા’ને નડે નહીં. છેલ્લે, એ બધાં સ્ટ્રક્ચરમાં માટી, પથરા, ખાતર વગેરે ભરીને જમીન બનાવવામાં આવી.

એ પછી આ આખી જગ્યાને નૈસર્ગિક શોભાથી એવી રીતે શણગારવામાં આવી, કે એમાં ફૂલોના બાગ દેખાય, શહેરની વચમાં ઝાડપાનથી ભરેલા સરસ વનનો આભાસ મળે, ને નદી પરથી ઊઠતા ઝડપી પવનથી એ સુરક્ષિત પણ રહે. માહિતી પ્રમાણે, અહીં ૩૫ જાતનાં ઝાડ, અને ૬૫ જાતના છોડ વાવ્યાં છે. જુદી જુદી ૨૭૦ જાતનાં તો ઘાસ ઉગાડવામાં આવ્યાં છે, (થાય કે આહા, ઘાસનીયે એટલી બધી જાતો હશે?), ને ફૂલો? અરે, ફૂલોના તો ૬૬,૦૦૦ રોપા લાવી મૂકાયા છે - ને તે વળી રંગ અને ડિઝાઇનના બહુ વિચારપૂર્વકના ખ્યાલ સાથે. ને તેથી જ એ સૂક્ષ્મ-સુંદર ફૂલોની જાજમોને પણ ધ્યાનપૂર્વક જોવી પડે. સાથે જ, ક્યાંક લીલીછમ લોન છે, તો ક્યાંક બાળકોને રમવાની મોકળાશ છે; નાની-નાની ટેકરીઓ પર, ક્યાંક કેડીઓ

થઈ છે, તો ક્યાંક પગથિયાં. આ નવીન જગ્યા બની તો છે માનવીય સર્જન-કૌશલ્ય દ્વારા, પણ દેખાય છે એટલી સહજ-કુદરતી કે એ નથી કૃત્રિમ લાગતી, કે નથી સાવ નાનકડી લાગતી.

સામે નદીનો ખુલ્લો પટ હોય, ને પાછળ નગરની ઈમારતો નજર માંડી રહી હોય, તેવી રીતે એક તરફ, ગ્રીક શૈલીનું એક અર્ધગોળ થિયેટર પણ બનાવાયું છે. એમાં સાતસો જેટલાં જણ બેસી શકે, ને ત્યાં ઉનાળાના મહિનાઓ દરમ્યાન નૃત્ય અને સંગીતની તદ્દન મૌલિક, અને નવી જ તૈયાર કરાયેલી કૃતિઓ રજૂ થતી હોય છે. આ મહાનગર એવી રીતે વર્તે છે કે જાણે દરેક દિવસ ઉજવણીનો જ ના હોય.

આ ન્યૂયોર્ક નગરમાં ‘ દૂર શું, ને નજીક શું’ ની સારી એવી છલના પણ છે. જેમ કે, આ લિટલ આઇલેન્ડ શહેરનો જ ભાગ છે, ને લાગે છે સાવ નજીક, બરાબર? પણ ત્યાં પહોંચવા માટે કેટલી મહેનત કરવી પડે. છેક ઘેરથી નીકળીને ત્યાં સુધી પહોંચવાની પ્રક્રિયા તો બહુ કષ્ટપ્રદ લાગશે, તેથી શહેરના કેન્દ્રમાં આવી ગયા પછી ત્યાં કઈ રીતે પહોંચાય તે જ કહું. ભૂગર્ભ રેલમાંની ‘એ’ અથવા ‘બી’ નામની ટ્રેન જ લેવી પડે. ચૌદમી સ્ટ્રીટ અને આઠમા એવન્યૂ પર ઊતર્યા પછી છેક હડસન નદી સુધી જવા માટે કાં તો બસની રાહ જુઓ, નહીં તો ચાલવા માંડો -પગમાં જોમ હોય તો. છેવટે, દોઢ-બે માઈલ ચાલીને “ટાપુ-ટપકા” પર પહોંચો ત્યારે ઘડીક બેસવાની જરૂર પડી ગઈ હોય.

પણ ન્યૂયોર્કના નાગરિકોને એમ કાંઈ ગભરાવી કે અટકાવી શકાય તેમ નથી હોતા. આ ટાપુ પર સામટી હજારેકની સંખ્યા થાય ત્યાં સુધી લોકો જઈ શકે. રજાઓના દિવસોમાં જો વધારે ભીડ થવા માંડે તો રાહ જોવી પડે, ને એ માટે બધા, વારો આવે ત્યાં સુધી, હારબદ્ધ ઊભા રહી જાય. વર્ષમાં પંદર-વીસ લાખ લોકો આ ‘ટાપુ-ટપકા’ પર જવાનો અનુભવ લેવા માગતા હોય છે. પ્રવેશનું કોઈ મૂલ્ય રાખવામાં નથી આવ્યું, પણ ત્યાં ગાળેલો સમય ઘણો મૂલ્યવાન બનેલો લાગે છે.

જેની ચેતના સજાગ હોય તેવી વ્યક્તિ માટે, આ ‘ટાપુ-ટપકા’ પરનો સમય બે જુદા જ અનુભવ શક્ય બનાવે છે. એક તો, એના પરિસરમાં ફરતાં નૈસર્ગિક અને વન્ય સ્થાનનો સહજ, સુંદર, ચમત્કૃત સ્પર્શ મળતો રહે છે; જીવથી સ્થિર થઈને મનની અંદર ઊતરી જઈ શકાય છે. ઊંડા શ્વાસ લીધા પછી આંખો ખોલીએ, ને આસપાસ જોઈએ તો, જેને પાછળ મૂકીને આ નાનકડા ટાપુ પર પહોંચ્યાં હતાં તે, સ્તબ્ધ-ચિત્રિત જેવું મહાનગર સાદૃશ્ય થાય છે. ત્યારે મનમાં બીજો અનુભવ થાય છે - શહેરનાં ચમકતાં, પ્રકાશતાં ગગનચુંબી સ્થાપત્યોનું દર્શન કરતાં જ, જાણે નવેસરથી, વિસ્મય-મુગ્ધ થવાનો; મનના એકાંતમાંથી નીકળીને ચેતના ઉપર ન્યૂયોર્ક શહેરના સર્જન-મહિમ્નને પ્રતિબિંબિત થવા દેવાનો. જાણે અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક આ મહાનગર, ને બસ, એ જ, હંમેશાં અનન્ય ભાસે છે.

નિબંધ

ઓહ, મેકોંગ!

ભારતી રાણે

ઓહ, મેકોંગ!

તારા ઊછળતા પહોળા પટ પરથી પસાર થતાં

હું લંબાવી રહી છું નજર, ક્ષિતિજ સુધી.

એક તરફ શહેરને બાંધતો સેતુ અને બીજી તરફ

ક્ષિતિજરેખમાં ઓગળી જતી તારી જળરેખને જોઈને થાય છે,

અલી, તું તે નદી? કે સમયનું વહેણ?

હજી ગઈ કાલે જ મેં સંવેદ્યા છે,

તારાં સંતાનોએ વેઠેલી કાળઝાળ વ્યથાનાં વીતક.

હજી ગઈ કાલે જ મેં જાણી છે,

તારાં બાળુડાંની યાતનાભરી દાસ્તાન.

હું એ વિશે વિચારું છું, અને -

મારા કાનમાં લસરતો હલેસાંનો ધ્વનિ

બંદૂકના ધડાકા-ભડાકામાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે,

મારી ઉપર જરીક ઝરમરતી વર્ષા અગનગોળાની વૃષ્ટિમાં ઓગળી જાય છે.

તારી સપાટી ઉપર લહેરાતા પવનના પડળ નીચે

હું ખોળ્યા કરું છું, તેં વહાવેલા ચિત્કારોને, લોહીને અને આંસુઓને!

કિનારે વસતું આ અઢળક લોક તો જાણે

વીસ લાખ બલિદાનોના વૃક્ષ પર ફૂટેલી અમર આશાની કૂંપળો!

કહેવાય છે કે સમય રૂઝવે છે દરેક ઘાવને.

પણ આજે તને જોઈને થાય છે, હે મહાનદ મેકોંગ!

કે અનરાધાર વહેલા લોહીને વહાવીને જે આછરી રહ્યું છે,

ચિત્કારોને શમાવીને જખમોને રૂઝવી રહ્યું છે,

વ્યથાના ઘાવ ઉપર વિસ્મૃતિના મલમનો લેપ લગાવી રહ્યું છે તે કોણ છે?

ના, તે સમય નહીં, એ તો છે,
આ ધરતીને પસવારતાં,
તારાં અપરંપાર પાણી!

વિયેટનામના સાયગોન શહેરમાં આ અમારો ત્રીજો દિવસ. એક સમયે અનવરત ઉઝરડાયેલા અને હવે રુઝાતા જતા આ શહેરમાં હજીય યુદ્ધની ભૂતાવળ ધૂણ્યા કરતી હોય, તેવું લાગ્યા કરે. અહીં કોઈ મુક્તિ માટેના ત્રણ દાયકાઓના લોહિયાળ સંઘર્ષને જરાય ભૂલ્યું નથી. ભૂલવા માગતુંય નથી. શહેરમાં ફરતાં એ વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે કે, આવનારી પેઢીઓ ભૂતકાળના સંઘર્ષની અને બલિદાનોની વાત યાદ રાખે, એ માટે ત્યાંની પ્રજાએ તવારીખની અસંખ્ય નિશાનીઓને ચોરે ને ચૌટે, બંકરોમાં અને મહેલોમાં, ભવનોમાં કે મ્યુઝિયમોમાં સાચવી રાખી છે. એ તમામને જોતાં પ્રજાની ખુમારીનો અને તેણે વેઠેલા આતંકનો પરિચય થયો. હિરોશીમા અને નાગાસાકીની ભયાનક કરુણાંતિકાને વિશ્વમાં સૌ કોઈ જાણે છે. મારા મનમાં પણ એ વિશે એક ચોક્કસ પ્રકારનું સમસંવેદન હતું જ. પણ વિયેટનામના ઊંડા ઘાવ વિશે એટલો સઘન અહેસાસ જ મનમાં ન હતો. આ દેશે પણ જાપાનની સમકક્ષ કહી શકાય તેવી અને તેટલી વેદના વેઠી, એ વાતનો આવિષ્કાર ત્યાં પ્રવાસ કરતાં જ થયો. અને એ સંવેદનની પરમ તીવ્રતા અનુભવી મહાનદ મેકોંગને તીરે.

તે દિવસે સાયગોન શહેરથી દક્ષિણે મેકોંગ નદી જ્યાં સમુદ્રને મળે છે, તે કાંપથી સમૃદ્ધ મુખત્રિકોણના ભર્યાભાદર્યા પ્રદેશની મુલાકાત લેવાની હતી, અને નદી ઉપર જળપ્રવાસ કરીને ફળફૂલથી લચી પડેલા ટાપુઓની ઓળખાણ કરવાની હતી. સાયગોનથી આશરે અઢી કલાકની બસની મુસાફરી પછી અમે મેકોંગ રિવર ડેલ્ટાના લીલા નાઘેર પ્રદેશને ઊંબરે જઈ ઊભાં. કોઈ પણ દેશમાં જવાનું થાય, ત્યારે ત્યાંની પ્રજાનાં મૂળ વિશે જાણવાનું ગમે, તથા ઇતિહાસની સમયરેખા ઉપર ઘડાયેલી એની અસ્મિતાને ઉકેલવાની કોશિશ સતત મનમાં થતી રહે. તેમાં પણ મેકોંગ જેવી જાજરમાન નદી નજર સામે હોય, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ એને કિનારે વિકસેલી સંસ્કૃતિ વિશે જાણવાની ઉત્કંઠા ચરમસીમા ઉપર જ હોય ને!

મેકોંગના આ ફળદ્રૂપતાથી સમૃદ્ધ મુખપ્રદેશના અતીતમાં ઊંડે જતાં જાણવા મળ્યું કે, છોક પહેલી સદીમાં આ પ્રદેશ ઉપર ચંપા પ્રજાતિના રાજાઓનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું, જેમણે આ વિસ્તાર ઉપર ઈ.સ. ૫૦૦થી ૧૫૦૦ સુધી લગભગ હજારેક વર્ષ રાજ કર્યું. ખરેખર તો પહેલી સદીમાં તથા બીજી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આખાય દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયા ઉપર આ શિવપૂજક ચામ અથવા ચંપાવંશના રાજવીઓનો પ્રભાવ રહ્યો! ચંપા રાજાઓના સંસ્કૃત-આધારિત નામ વાંચતાં આશ્ચર્ય થયું. જેમ કે, ભદ્રવર્મન્ ગંગારાજા, રૂદ્રવર્મન્ પ્રભાસાધર્મા, ભદ્રેશ્વરાવર્મન્ વિકાન્તવર્મન્ વગેરે. વળી તેમના રાજવંશનાં નામ હતાં, ઇન્દ્રપુરા, વિજયા, પાંડુરંગા વગેરે! અમારો ગાઇડ કહેતો હતો કે, આજે પણ ચંપા પ્રજાતિના અનેક લોકો વિયેટનામમાં વસે છે. કાળક્રમે

એમાંના ઘણાએ ઇસ્લામ સ્વીકારી લીધો છે, છતાં તેમની આગવી જીવનરીતિ અને અલગ પ્રકારની સંસ્કૃતિ છે. દક્ષિણ ભારતમાં ફરતાં ચામરાજા વડિયારનું નામ ઘણી વાર સાંભળેલું. એ વંશ તે જ આ ચંપા હશે? ઇતિહાસ તપાસવો જોઈએ, પણ એ તો જ્યારે અનુકૂળતા અને તક મળે ત્યારે... અત્યારે તો આ ધરતી સાથેનો આપણો સાંસ્કૃતિક અનુબંધ રોમાંચિત કરી રહ્યો છે.

જાણવા મળ્યું કે, એક હજાર વર્ષ રાજ કર્યા પછી ચંપારાજ્યનો અચાનક અંત આવી ગયો. મનમાં થાય કે, એનું કારણ શું હશે? અચાનક ચંપા સામ્રાજ્યનું નામોનિશાન કેમ નાશ પામ્યું હશે? વિયેટનામનો ઇતિહાસ વાંચતાં એનો જવાબ મળેલો. એક ઇતિહાસકારે લખ્યું હતું: 'વેલ, હિસ્ટ્રી ઇઝ રીટન બાય કોન્કરર્સ.' હા, સાચી વાત છે. ઇતિહાસને વિજેતાઓ લખે છે. અને સમયચક્રની સાથે વિજેતાઓ બદલાયા કરે છે! કમનસીબે વિયેટનામના નસીબમાં અનેક વિજેતાઓ હતા, જેમણે દેશની નીચી, કૃશકાય, શારીરિક રીતે નબળી દેખાતી પ્રજાને અસંખ્ય ઘાવ દીધા. ચંપા રાજ્યના અંત પછી ત્યાં ચીને કબજો જમાવ્યો અને પોતાના નિયમો પ્રમાણે જીવવા માટે પ્રજાને મજબૂર કરી. પછી દેશ ફ્રાન્સની હકૂમત નીચે રહ્યો, અને સંઘર્ષ કરીને ફ્રેંચ સત્તાથી મુક્ત થયો. છેલ્લે અમેરિકનો આવ્યા અને અનરાધાર અત્યાચાર વરસાવી ગયા. ઘર ફૂટે ઘર જાય, તેવું અહીં બન્યું. દેશનો ઉત્તરીય પ્રદેશ સામ્યવાદી પ્રભાવ હેઠળ હતો, જ્યારે દક્ષિણ વિયેટનામ મૂડીવાદી વિચારસરણી ધરાવતો હતો. દક્ષિણના નેતા તથા કેટલાક વતનીઓએ સામ્યવાદીઓ સામે ટક્કર લેવા માટે અમેરિકાની મદદ માગી. અમેરિકાને તો ચીનના વધતા જતા પ્રભાવ સામે વાંધો હતો જ. એટલે તેણે તક ઝડપી લીધી અને દક્ષિણ વિયેટનામમાં પોતાનું સૈન્ય ઉતાર્યું. હવે દક્ષિણમાં પણ સામ્યવાદનું સમર્થન કરવાવાળા કેટલાક લોકો તો હતા જ. આ વિયેટકોંગ લોકોએ સામ્યવાદ-પ્રભાવી મધ્ય તથા ઉત્તર વિયેટનામના સમર્થનમાં તથા તેમની દોરવણી હેઠળ અમેરિકા સામે ગેરીલા યુદ્ધથી ત્રીસ વર્ષ સુધી લડત આપી, અને અંતે મુક્તિ મેળવી. સ્વતંત્ર થયા પછી દક્ષિણ વિયેટનામના વતનીઓએ ઉત્તરમાં વસતા બંધુઓ સાથે સમાધાન કરી, પ્રમુખ હો ચિ મિન્હની નેતાગીરી સ્વીકારી, એમ છોક ૧૯૭૫માં વિયેટનામ અખંડ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યું અને ત્યારથી સાયગોન શહેર હો ચિ મિન્હ સિટી તરીકે ઓળખાયું.

આમ તો સહસ્રાબ્દીઓ સુધી વિયેટનામની પ્રજાએ વિવિધ શાસકોના આધિપત્ય હેઠળ સતત સહન કર્યું, પણ તેની અસર કે ફરિયાદ અહીંના લોકોના મનમાં એટલી ન દેખાઈ, જેટલી અમેરિકાએ દીધેલા ઘાવ અને અસીમ અત્યાચારો વિશે પ્રજાના મનમાં ખટકો કળાયો. અમેરિકાએ અત્યાચાર વર્તાવવામાં કાંઈ બાકી પણ ક્યાં રાખ્યું હતું? કારપેટ બોમ્બિંગમાં લાખો હણાયો. કેમિકલ વેપન્સ અર્થાત્ રાસાયણિક હથિયારોનો પણ અત્યંત ક્રૂરતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. આ રસાયણોએ તાત્કાલિક તો અનેક લોકોને મોતના મોંમાં ધકેલ્યા જ પણ એ કેમિકલોએ પ્રજાના જીનમાં એવા ફેરફારો કર્યા કે એ પછીની એક આખી પેઢીમાં અસંખ્ય વિકૃત અથવા

દિવ્યાંગ બાળકો જન્મ્યાં! એક હુમલાની અસર અનેક પેઢીઓ ભોગવે, તે ક્યાંનો ન્યાય? આ વાત કરતાં અમારા ગાઇડની આંખો ભીની થઈ ગયેલી જોઈ, ત્યારે અહેસાસ થયો કે, પ્રજા કેમ કરીને ભૂલી શકે, એ ઊંડા ધાવને? સરકાર એ સૌને પગભર કરવા અનેક અભિયાનો ચલાવે છે. ખાસ કરીને એ તમામને કલા-કારીગરીના હુન્નર શીખવીને પગભર કરવાની કોશિશ થઈ રહી છે. દેશમાં ફરતાં એવી ચારેક સંસ્થાઓની મુલાકાત લેવાનું બન્યું, ત્યાં યુવાનો અને કિશોરોની કલા ઉપર આફરીન થઈ જવાયું, પણ એમની આ હાલત જોઈને હૃદય દ્રવી ગયું. કારણ ગમે તે હોય, પણ કોઈના પર પણ આટલો જુલમ કરવાનો અધિકાર કોઈ પણ દેશના સત્તાધીશોને કોણે આપ્યો?

અમેરિકાના પ્રેસિડન્ટ કેનેડીની હત્યાવિષયક ચલચિત્ર જોવાનું બન્યું ત્યારે જાણવા મળ્યું હતું કે, અમેરિકન સૈનિકોને વિયેટનામમાં લડવા મોકલાયા, વરસો સુધી ચાલેલા એ સંઘર્ષમાં વિયેટકોંગ ગેરીલા લડવૈયાઓ સામે લડતાં હજારો સૈનિકો જ્યારે મરવા લાગ્યા, ત્યારે અમેરિકામાં આ લડાઈ સામે વિરોધ જાગવા લાગ્યો હતો, અને નાગરિકોના એક વર્ગમાં સૈન્ય પાછું બોલાવવાની માગણી જોર પકડવા લાગી હતી. માત્ર રાજકારણીઓના મોટા વર્ગને યુદ્ધ લંબાવવામાં રસ હતો. એક તર્ક એવો પણ મૂકવામાં આવેલો છે કે, કેનેડી સૈન્ય પાછું ખેંચવાના મતમાં હતા, કહો કે, પાછું ખેંચવાની તૈયારીમાં જ હતા; અને તેમની હત્યા પાછળ આ એક મોટું કારણ હતું, જેનો દોરીસંચાર યુદ્ધની તરફેણ કરનારા એમના સાથી રાજકારણીઓએ કર્યો હતો! ફરી એક વાર થઈ આવ્યું કે, વીસ લાખ વિયેટકોંગ લોકો અને પચાસ હજાર અમેરિકન સૈનિકો! આ બધાંના મોત પાછળ જવાબદાર હતું રાજકારણ અને રાજકારણીઓની મેલી મુરાદ! બંને પક્ષની ખુવારી અટકાવી ન શકાઈ હોત? એક પણ દેશનો પક્ષ લીધા વગર વિચારીએ તો એટલું તો સમજાય જ કે, આમાં બંને પક્ષના મૃત્યુ પામેલા લોકોના સ્વજનોનો, ખાસ કરીને મૃતકોનાં બાળકોનો શું વાંક? શા માટે એ તમામની શેષ જિંદગી વ્યથાપૂર્ણ બની ગઈ? માણસ આટલી અમથી વાત સમજતો થાય, તો જ એ ખરા અર્થમાં ઉત્કાંત થયો ગણાય. એટલું ન સમજી શકે ત્યાં સુધી માણસે કરેલાં બધાં અન્વેષણો અર્થહીન છે. મારું મન મનુષ્યજાતની બાકીની બધી ઉપલબ્ધિઓને સ્વીકારવાનો ઇનકાર કરે છે.

સામે મેકોંગનો વિશાળ પટ લહેરાઈ રહ્યો હતો અને આ સંવેદના તીવ્રતાથી મન પર કબજો જમાવીને બેઠી હતી. એનાં મટમેલાં પાણી પર જળપ્રવાસ કરીને અમે બે ટાપુઓની મુલાકાત લીધી. મેકોંગ મુખત્રિકોણના ટાપુઓ હરિયાળા છે. અહીં પાકતાં ફળો રસાળ અને મીઠાં હોય છે. ટાપુઓ ઉપર અમારું સ્વાગત ફળોથી, મધવાળી ચહાથી અને સ્થાનિક લોકસંગીતથી કરવામાં આવ્યું. અમે વોટર કોકોનટના નામથી ઓળખાતાં તાડગોલા જેવો સ્વાદ ધરાવતાં ફળોનાં નાળિયેરી જેવાં વૃક્ષોના પડછાયાના આશ્લેષમાં સૂતેલી નહેરમાં નીરાંતવો જળપ્રવાસ પણ કર્યો. આજે સુખ-શાંતિ સાથે કુદરતમય જીવન જીવતી મેકોંગ ડેલ્ટાની પ્રજાને જોઈ, મળીને આનંદ

થયો. એમણે પીરસેલાં ફળોની મીઠાશ પણ યાદગાર બની ગઈ. મેકોંગ ડેલ્ટાના હરિયાળા ટાપુઓની શાંતિ અને ત્યાંની નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિ મનમાં કાયમી મુકામ કરી ગઈ. ટાપુઓને આવજો કહીને ફરી એક વાર મેકોંગના વિશાળ પટ ઉપર અમે પહોંચ્યાં ત્યારે સાંજ ઢળી રહી હતી. આછા રંગોથી રંગાઈ રહેલું વાદળિયું આકાશ મેકોંગનાં મટિયાળાં પાણી ઉપર લહેરાઈ રહ્યું હતું. ખબર નહીં કેમ ફરી એક વાર લાખો લોકોનાં બલિદાન યાદ આવી ગયાં. મેકોંગથી આ લાગણીને હું અલગ ન કરી શકી. મનમાં કાવ્યપંક્તિઓ સ્ફુરતી રહી...

‘હે વહાલી મેકોંગ! મનમાં વારંવાર ઊઠી આવતા
દર્દના તોફાનને તારી સાખે સમજાવું છું,
કે તારામાં વહી ગયેલાં વીસ લાખ લોકોનાં લોહી,
અને એમનાં કરોડો સ્વજનોનાં આંસુઓ પાસે
મારાં તુચ્છ આંસુઓની શી વિસાત?
તારા હર્યાભર્યા દ્વીપો પર અંતરનાં આશિષ પાઠવતી
પસાર થઈ રહી છું ત્યારે,
તારી લહેરોને સ્પર્શીને દૂર વહી જતા પવન પાસે
હું અનાયાસ કશુંક માગી બેસું છું.
કહું છું : ‘હે મેકોંગના વહેણ પર વહેતા પવન! વચન આપ કે,
એક દિવસ તારા આશ્લેષમાં સમેટીને મને લઈ જશે તું,
અંખનાઓની પારના કોઈ સુહાવના પ્રદેશમાં!’

૧

પછી દાદા વાતો શરૂ કરતા. પણ એ પેલી બાળવાર્તાઓમાં આવે છે તેવી દાદાજીની વાતો નહોતા કરતા. અમે તો નિમિત્ત માત્ર હતાં. એ વાતો કરતા હતા મરણ જોડે — જે મરણ ધાડપાડુની જેમ ઓચિંતાનું અમારા ઘર પર ત્રાટકી પડીને અરધું ઘર ઉજ્જડ કરી ગયું હતું. છેલ્લે વાત આવીને અટકતી મારા કાકાના મરણ આગળ. ઘરમાંથી જે ચાલ્યાં ગયાં તેમાંનાં મોટા ભાગનાં યુવાન વચનાં, પણ દાદા બોલતાં : ‘મણિશંકર ગયો ત્યારથી ભગવાન જોડે લડું છું, એવું શા માટે કર્યું?’ એ પ્રશ્નની વેધકતા સમજવા જેટલાં અમે ત્યારે મોટાં નહોતાં. તેમ છતાં તાપણાની ઝાળની તરલ દીપ્તિથી પળે પળે રેખાઓ બદલતો લાગતો એમનો ચહેરો, એમને હોઠેથી ઉચ્ચારાયેલો નહીં પણ આંખમાં અંગારાની જેમ વરસેલો એ પ્રશ્ન જેને ઉદ્દેશવામાં આવ્યો છે તે ઓરડામાં જ, કોઈ અંધારો ખૂણો શોધીને લપાઈને, ખંધાઈથી સાંભળતું બેઠું હશે એવું અમને લાગતું ને અમારી નજર એને શોધવા મથતી. (સુરેશ જોષી, આત્મપરિચય, સંકલન : શિરીષ પંચાલ, પૃષ્ઠ : ૬-૭)

બારણું ખોલતાં

ધ્વનિ ઉપાધ્યાય

ભોંયતળિયેથી ઉપર જતાં પગથિયાં ચડું એટલે તાજા પેઇન્ટ અને નવા ફર્નિચરના લાકડાની તેજ વાસ પહેલા માળ અને ત્યાંથી બીજા માળ સુધી ઘેરી વળેલી જ રહે. જે આમ તો એ નવા ઘરનો હરખ યથાવત્ રાખે છે. બીજા માળે આવેલી ટેરેસ કહેતાં, અગાસી કહેતાં ધાબા પર ખૂલતું બારણું ખોલું એટલે એકદમ તરોતાજી હવા ઘેરી વળે. વર્ષો બાદ મળેલી એ તાજી હવાને કોઈ નશેડીની માફક છેક ફેફસાંમાં છલોછલ ભરી લઉં. સમગ્ર શરીરમાં ફરતા રક્તમાં અનેરી ઊર્જાનો સંચાર થાય. કોણે કહ્યું કે તાજી હવા માત્ર શરીરને જ ઊર્જાન્વિત કરે છે ? મારું આખું હોવાપણું છલક છલક થઈ જાય છે મારી અગાસીએ. મારે માટે અગાસી એ માત્ર સિમેન્ટ કોંક્રિટની દીવાલોમાં આયોજનપૂર્વક ગોઠવાયેલો અવકાશ માત્ર નથી.

વહેલી સવારે જ્યારે ચાલવા નીકળું અને મુખ્ય રસ્તા તરફથી જમણી બાજુ વળીને આગળ જઈએ છીએ ત્યારે જાણે આ ફાની દુનિયાના મોહપાશથી ધીરે ધીરે વિમુખ થતાં જવાય છે. કુદરતની વધારે નજીક, શહેરથી થોડા વધારે બહાર પણ નીજ અસ્તિત્વની વધારે સમીપ. વિકાસના કૂણા કૂણા આશાસ્પદ ફણગા જેવી નિર્માણ પામી રહેલી મેટ્રો લાઇન કે જેના લીધે તેની આસપાસમાં ઊગેલાં તણખલાં અને ઊડતાં મગતરા જેવા બહુમાળી મકાનોનો ભાવ પણ વધીને આકાશે આંબ્યો છે. મેટ્રોના નિર્માણાધીન થાંભલા નીચેથી પસાર થઈને આગળ વધીએ, તો રાજધાનીની નવી ઊગેલી ડાળીઓ જેવા, આમ જુઓ તો નવા પણ આમ જુઓ તો મૂળ વિસ્તારમાં આવેલું મારું ઘર... આ ઘરની અગાસી એ મારા ઘરમાં મારી પ્રિય જગ્યા.

ધાબું એટલે એક અલગ જ દુનિયા. ધાબું એટલે, માંહ્યાલાની દુનિયામાં આગળ અને આગળ વધી રહેવાની ક્રિયા પ્રક્રિયા. જાણે ભૌતિક દુનિયા સાથે જોડાયેલા આપણા અસ્તિત્વની ગર્ભનાળથી મુક્ત થઈને, માતાના ગર્ભમાંની નિરાંત તરફ પાછું વળવાની... કે પછી કહો ને કે બ્રહ્માંડના અવિરત અનંત અસ્તિત્વ સાથે પુનઃ જોડાઈ જવાનો એક આગવો માર્ગ. ધાબે પહોંચતાં જ સીધા કુદરત સાથે જોડાઈ જવાય છે. આકાશ તરફ ચિત્ત એક કરીએ તો એક અસીમ સુખનો અનુભવ થાય છે... બસ વહેવું છે, અનંત સમયસાગરમાં... હિમાલયની કોઈ ચોટી પર પણ આ જ છે કે જે સમુદ્રની સૌથી ઊંડી ગહેરાઈમાં પણ છે. આ સમય એ કોઈ ચક્ર છે કે ષટ્કોણ!

શું સમયને કોઈ ચોક્કસ આકારમાં બંધ કરી દેવો વાજબી છે કે પછી એ સ્વયં બંધનમુક્ત અને નિરાકાર છે ?

સમયને જો ચક્ર કહેવામાં આવે તો સમજાય કે છૂટતા જતા બાળપણની સાથે જ વિખૂટી પડેલી ધાબાની ચાહના વર્ષો પછી ફરી ત્યાં જ ખેંચી લાવી રહી છે. ધાબાનું આકર્ષણ બાળપણથી સહજ જ રહ્યું છે. નવા ઘરના ધાબામાં પ્રવેશતાં સાથે જ મારા અસ્તિત્વનાં સાક્ષી એવાં ઘરોમાંના જૂનામાં જૂના ઘરનું ધાબું સ્મૃતિમાં યથાવત્ જ ધસી આવે છે. બાળપણમાં ઓછી સમજણ સાથે પણ ધાબા સાથેનો લગાવ અનેરો હતો. ઉનાળાની રાતોમાં જ્યારે સપરિવાર ધાબે સૂવા જતાં ત્યારની અનેક મીઠડી વાતો ઊપસી ઊપસીને ફરી વિરમી જાય છે. રાત્રે જમ્યા પછી તરત જ ધાબે જઈને પથારીઓ કરવાની જવાબદારીઓ સૌ બાળકોને પોતાના મહત્ત્વને પ્રસ્થાપિત કરવાની તક હોય એવું લાગતું. ટણકટોળી ત્યારે અચૂકપણે વ્હાલા દાદા સાથે સૂવાના સમયથી વહેલાં જ ધાબે પહોંચી જતી. પછી શરૂ થતો વાર્તાઓનો દોર, અને દાદાની જાદૂઈ વાણીના પ્રભાવમાં અમે અવનવી, અનોખી અને અચરજભરી કલ્પનાઓની દુનિયામાં સ્વૈરવિહાર કરી લેતાં. દાદાની આંગળીના ટેરવેથી શુક્ર, મંગળ, સપ્તર્ષિ વગેરે તારાદર્શન કરતાં કરતાં ક્યારે નિદ્રારાણી આવી જતી અને બોઝિલ પોપચાં ક્યારે બિડાઈ જતાં તેની સૂઘબૂધ જ ન રહેતી.

પણ વેકેશનમાં બહારગામથી કાકાઓનો પરિવાર આવતો ત્યારે તો ધાબે પિતરાઈઓ સાથે ધમાલ મસ્તીવાળું અમારું સ્વરૂપ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠતું. એયને લાઈનસર ગોદડીઓની ઠંડી બોળ થઈ ગયેલી પંગતમાં અમે આડા પડી જતાં. મોઢાનો મોળો હોય તેની પથારીમાં બીજાં બાળકો અડિંગો જમાવતાં. એમાં લુચ્ચાઈ એ હોય કે શીતળ થયેલી પોતાની પથારી ગરમ ન થઈ જાય. ઘરકામ પતાવીને ધાબા પર આવીને વડીલો પણ થોડાઘણા હળવા મૂડમાં આવી જતા. ક્યારેક અંતાક્ષરીની મહેફિલ જામતી તો ક્યારેક બહારગામથી સાથે આવેલી નવી તાજા વાતોનાં પોટલાં ખૂલતાં, તો ક્યારેક વર્ષો જૂની વાતોનો ખજાનો પણ ચકાચોંધ કરતો.

ધાબા સાથે જોડાયેલાં સંસ્મરણોમાં.. સોસાયટીના એક માયાળુ વૃદ્ધ દંપતી યાદ આવે છે કે જેમનો એકનો એક દીકરો પરદેશ રહેતો હતો. હું ને મારી એક ખાસ બહેનપણી, અમારા બંનેના રમવા માટે એમનું આખું ઘર હંમેશાં ખુલ્લું રહેતું. તેમના ધાબા પર અમે બન્ને બહેનપણીઓ ઘર ઘર રમતાં, સંતાકૂકડી, પગથિયાં જેવી રમતો રમતાં. ક્યારેક અમારી ભલામણથી સોસાયટીનાં બીજાં એકાદ બાળકોને પણ ત્યાં રમવા આવવાનો વિઝા મળી જતો.

મારા ઘરની અગાશીની જો વાત કરું તો.. સંધ્યાકાળે આ ઝરૂખે બેસવું એ મારા આખા દિવસની સૌથી આનંદદાયક પળો હોય છે. અહીંયાં બેસીને સામે ખૂબ ફાલેલાં વૃક્ષોની હારમાળા જોવા મળે છે... મને રોજ જોવા મળતું આ દૃશ્ય મને ધન્યતાનો તીવ્ર અહેસાસ આપી જાય છે. ઘરને ઓટલે પન્નાસનમાં બેસી સામે અડગ ઊભેલાં વૃક્ષોને જોઈ તો જાણે મને મહારાજાના સિંહાસન પર બેઠા હોઈએ એવો અનુભવ થાય છે. મારા ઘર અને પોતાની વચ્ચે નાનકડા રસ્તાની લક્ષ્મણ રેખા બાંધીને બેઠેલાં

વૃક્ષો મને દૂરથી જ ખુશ કરવા માટે વાયરાના તાલે ડાબે-જમણે, આગળ-પાછળ ડોલીને મને બહેલાવે છે. વળી તેમનાં પાંદડાંઓ પરસ્પર અથડાઈને જે મધુર ધ્વનિ રેલાવતાં હોય છે, એ સાંભળીને એવું જ લાગે કે મુજ સમ્રાટના દરબારમાં સાક્ષાત્ યક્ષ-કિન્નર નૃત્યગાન કરી રહ્યા છે.

અગાશીમાંથી દેખાતી સામેની વૃક્ષોની હરોળમાં આમ તો લીમડા જ વધારે છે. પરંતુ એ હરોળમાં આવેલા પહેલા લીમડાને પેલી રૂપાળી લલના જેવી બોગનવેલ એવી તો વીંટળાઈ છે... કે જાણે લીમડો અને બોગનવેલ બન્ને એક જ ન હોય! દૂરથી પહેલી નજરે જોતાં લીલાછમ લીમડા પર બોગનવેલ ઘાટ્ટા ગુલાબી ફૂલોનાં ઘરેણાં બનીને લચી પડી છે. અને આ વૃક્ષોની હરોળની વચ્ચોવચ્ચ આવેલા પીળા ગુલમોહરને તો જુઓ.. શું ઠઠ છે એના !! તડકામાં એનાં સુવર્ણરંગી પીળાં ફૂલો જ્યારે ચમકે છે ત્યારે, એ આ હરોળનાં વૃક્ષોનો મુખ્ય નાયક જ બની બેસે છે. જાણે નાત બહાર મુકાયો હોય એવો ઘરની બાજુમાં આવેલો એકલો અડીખમ લીમડો. સામેની હરોળના ઘણા બધા લીમડાઓને પડકારતો હોય એમ ઊંચો ને ઊંચો વધી રહ્યો છે અને સૌથી વધારે ફાલેલો પણ છે. ઘરના મુખ્ય ઝાંપાની સામે જ બે જોડિયા લીમડા છે. હા જોડિયા એટલે એકદમ જોડિયા ભાઈઓ જ જોઈ લો જાણે. બન્ને બાજુબાજુમાં જ ઊગેલા એકસરખા જ કદ-કાઠી, રૂપરંગ, ઊંચાઈ, થડની જાડાઈ, ઘેરાવો પણ સાવ એક જેવા. એ જોઈને વિચાર આવે કે આવું કઈ રીતે બન્યું હશે! આ લીમડા કોઈએ સાથે રોપ્યા હશે કે પછી આ કુદરતની કોઈ કરામત છે! ને પાછું એ બે લગોલગ જોડિયા લીમડાના થડની વચ્ચે ઘરના વડીલે ઘર બનતાં વધી પડેલી ઈંટો અને આરસપહાણથી પોતાના અણઘડ હાથે બનાવેલો ઓટલો આ બન્ને જોડિયા લીમડાને ખાસ બનાવે છે.

ઘણી વાર કેટલાય લોકોની વ્યાકુળ વ્યસ્તતાનો નજારો જોઈ એવું લાગે કે, આ લોકો આયત્નું વટાવી જશે તોપણ પોતાના જ ઘરની અગાશીની સુંદરતાનો વૈભવ પામી નહીં શકે. આમ તો આપણે પણ સંસારની માયામાં લપેટાયેલા સામાન્ય માણસ. પણ કોઈક વખત એવું ના થાય કે, બધું કામ બાજુ પર મૂકીને, સમયની જ કેદમાંથી થોડો આપણો આગવો પણ મનગમતો સમય ઝૂંટવીને, વ્યગ્ર, વ્યાકુળ ચિત્તને પણ નિરાંતની બે પળો આપીએ! ઘરની અગાશી, રવેશ કે આંગણામાં જ્યાંથી ખુલ્લું આકાશ દેખાતું હોય ત્યાં થોડી ક્ષણો થોભીને, નીરખીને મનને લટાર મરાવી આવીએ, ક્ષિતિજને હાથતાળી આપીને આવી જઈએ, વાદળોની ગતિવિધિઓ પર ચાંપતી નજર રાખીએ, જેટલી પણ લીલોતરી દેખાય એ નજરમાં ભરીને આંખોની ભૂખ ભાંગીએ !

ક્યારેય વિચાર્યું છે, ઘર બનાવતી વખતે કે ખરીદતી વખતે અગાશી રાખવાનું શું પ્રયોજન હતું? જો નિરાંતે બે ઘડી બેસીને એનો પ્રકૃતિ સાથે નાતો જોડવા માટે કદી ઉપયોગ જ ના કર્યો હોય તો તેનો હોવા-ન-હોવાનો શું મતલબ!! ઝરૂખામાં ચાના ઘૂંટડાની સાથે પક્ષીવૃંદો તથા અન્ય જીવોની પ્રવૃત્તિના સાક્ષી બનતા બનતા શાંતિનો અનુભવ કરવો એ પણ યોગથી સહેજેય કમ નથી. ઊગતા સૂરજની સાક્ષીએ

યાના ઘૂંટડે ઘૂંટડે ધીમે ધીમે તેજોમય થતા જતા સૂર્યને જોઈ આપણું અંતરમન પણ ઊર્જાનિવત થઈ જાય, જાણે કે સૂર્ય તેની ઊર્જા આપણી કાયામાં આરોપિત કરતો હોય. આ ક્ષણ સાક્ષીભાવની અનુભૂતિ કરાવે છે. અતિશય સુખ અને ભારોભાર દુઃખ વચ્ચેની જે સીધી રેખા છે તે જીવનની રિસેસ છે, એક અંતરાલ છે. આ મન-બુદ્ધિની સ્થિરતા અગાશીમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્થિરતા કેળવાય તો સાક્ષીભાવની લગોલગ તો નિશ્ચિતપણે પહોંચી શકાય છે. આ ક્ષણ પોતાની જાત સાથે મળવાની છે. ભલે સહેજ તો સહેજ, પણ આત્મસાક્ષાત્કારની નજીક તો પહોંચી જવાય છે.

રૂટિન લાઈફ આમ તો સુનિયોજિત અને બીબાઢળ જ હોય... પણ... રૂટિનમાં કોઈ વાર ખાસ કિસ્સાઓનો અવકાશ રહેવા દેવાની પણ મજા છે. કારણ કે એ કિસ્સા ‘ખાસ’ છે, અને એ ખાસ પણ એટલા માટે જ બને છે, કારણ કે એ અયોજનમુક્ત છે, આપણા નક્કી કરેલા નથી. તેથી જ એ આપણા અંતરમનથી અને કુદરતથી વધારે સમીપ છે.

અમાસની અંધારી ઘોર રાતે ઠંડા ગાદલામાં પડ્યા પડ્યા તારા મઢેલા અફાટ આકાશમાં તાકી રહું ત્યારે પહેલાં તો એક તારા પર નજર સ્થિર થાય છે. તેને અપલક તાકી રહું ત્યારે જાણે અજાણે ત્રાટક રચાય છે. એકાએક એ તારાની બાજુના તારાની ઉપસ્થિતિનો અહેસાસ થાય, બીજાથી ત્રીજા, ત્રીજાથી ચોથા...એમ સતત. પછી મન ત્યાંથી આગળ જવા ઉડાન ભરે છે. ને આમ આગળ વધતાં દેજાવુની અનુભૂતિ થવા લાગે છે. હું એ બધું જ પહેલાં પણ જીવેલી છું જે જીવી રહી છું. અને હું એ પણ જીવેલી છું જે કદી જોયું પણ નથી. મજબૂત લાગણીઓનું વમળ ઉદ્ભવે છે. જે જણાવે છે, બિગબેંગ થિયરી અને સુપર નોવા વિસ્ફોટ સમયે પણ હું ત્યાં જ હતી. એ તારાઓની વચ્ચેના ઘોરકાળા અવકાશમાં જેમ જેમ ઊંડે ઊતરું તેમ તેમ જાત ખોવાતી જાય છે અને તેમ છતાંય સર્વત્ર મને જ પામું છું. ટેરેસ કહેતાં, અગાસી કહેતાં ધાબું માત્ર સિમેન્ટ કોંક્રિટની દીવાલોમાં આયોજનપૂર્વક ગોઠવાયેલો અવકાશ માત્ર ન બની રહેતા અકળ માટેની કળ બની જાય છે.

૫

લાગણીવિવશ બન્યા વિના કે કશા અનુચિત અભિનિવેશ વિના આપણી નવલકથાનાં સિદ્ધિમર્ચાંદાની ચર્ચા કરવી ઘટે. વર્તમાનથી અસન્તુષ્ટ હોઈએ ત્યારેજ ભાવીની વિચારણા કરવા તરફ વળીએ એ દેખીતું છે. નવલકથાના સાહિત્યસ્વરૂપનો ઉચ્ચ કોટિની ક્ષમતા પરાવનારા સર્જકો પૂરા સામર્થ્યથી વિનિયોગ કરે છે ખરા ? ભવિષ્યમાં પણ એવી ઊંચી કોટિની સર્જનશીલતાનો એને લાભ મળશે એવાં ચિહ્નો દેખાય છે ખરાં ? - આપણે આ પ્રશ્નો ચર્ચવાના છે. નવલકથાઓ બહુ મોટી સંખ્યામાં બહાર પડતી હોય, એની ખપત સારી હોય, એના બીજા ભાષાઓમાં અનુવાદ થતા હોય—આ હકીકતો નવલકથાના સાહિત્યસ્વરૂપ લેખેના વિકાસમાં ઝાઝું મહત્ત્વ ધરાવતી નથી. ઓગણીસમા સૈકાના અંતભાગમાં અને વીસમા સૈકાના પ્રારમ્ભમાં લોકશિક્ષણનું કામ આપણા સર્જકને માથે આવ્યું એમ કહીએ ત્યારેય એ કામ સર્જક સર્જકની આગવી રીતે કરે એવી અપેક્ષા તો આપણે વાજબી રીતે રાખી જ શકીએ. પ્રકૃતિમાંથી આકૃતિ ઉપસાવી આપીને એ દ્વારા પ્રકૃતિના હાઈને મૂર્ત કરવું - આ સિવાય સર્જક પાસે બીજો કયો માર્ગ છે? આથી આકૃતિ, આકાર, સ્વરૂપ, રૂપ, રચના, રીતિ - જે સંજ્ઞા વાપરવી ઘટે તે વાપરીએ —નું સ્થાન ગૌણ છે એમ કહીએ છીએ ત્યારે સાહિત્ય કે કળાની આપણી સમજમાં ક્યાંક ઊણપ રહી હોય એવો વહેમ જાય છે.

(સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ વિવેચન-૧, સંપાદક : શિરીષ પંચાલ, પૃષ્ઠ: ૨૨૫)

હાસ્ય નિબંધ

બેઆબરૂ જમાનો

કિરણ વી. મહેતા

સંસ્કારિતા, ભદ્રતા, શરમ અથવા બેશરમની બધી મર્યાદાઓ ઓળંગીને અને છતાંયે, સેન્સરશિપની જાદુઈ મર્યાદામાં રહીને ફિલ્મ હિટ ગઈ હોય - એ આપણી અનેક પૈકીની એક વિશેષતા છે! આપણી આખી મિત્રમંડળી એ ફિલ્મના દ્વિઅર્થી - ત્રિઅર્થી - ચતુઃઅર્થી કે બહુઅર્થી સંવાદો વાગોળતી હોય, પાનગુટખાની પિચકારીઓ મારી-મારીને મિત્રમંડળી એમના હોઠ અને સરકારી માલિકીના રસ્તાઓ સાથે ધુળેટી રમતી હોય, બદનામ અપ્સરાનાં લટકા-ઝટકાવાળાં ગીતો ફૂલ વોલ્યુમ પર મૂકીને મિત્રમંડળી મોબાઇલોની છાતીઓનાં પોલીમરીક પાંસળાં ખખડાવતી હોય અને એ બધા ‘હાઇલી કલ્ચર્ડ’ લોકો વચ્ચે આપણે ઊભા હોઈએ. એક તો પહેલેથી જ “હું પાનગુટખા - મસાલા ખાતો નથી” - એવી મહાપ્રતિજ્ઞાનો ચટાપટાવાળો લંગોટ પહેરીને ફરતા હોઈએ અને પડતા પર પાટુની જેમ પાછી એ ફિલ્મ ન જોવાને કારણે શેમ-શેમ અનુભવતા ભેંસછાપ ડોબા જેવા બરોબર આપણે લાગતા હોઈએ, એટલે વ્હિસ્કીની એક બોટલ આખી ગટગટાવીને ઝનૂનમાં આવી ગયેલા ફિલ્મી હીરોની જેમ આપણે મિનરલ વોટરની એક આખી બોટલ ગટગટાવીને તાનમાં આવી જઈએ અને ફિલ્મ જોઈ નાખવાનું પ્રણ લઈ જ લઈએ, એટલે, ફિલ્મ જોઈ નથી - એવા સંકોચથી નવપરિણીતાની જેમ શરમાતા-ગભરાતા ડાહ્યાડમરા બનીને આપણે મિત્રમંડળીમાં મંદ મંદ અવાજે જ્ઞાનવર્ધક પ્રશ્ન પૂછીએ :

‘આ ફિલ્મ ઓનલાઇન આવી ગઈ છે?’

હજુ આપણું શરમાવા-ગભરાવાનું પૂરુંય ના થયું હોય, આપણા મુખચંદ્રની ગાલરૂપી સપાટી પર શરમના ખાડા પડવાનું તો હજુ શરૂ જ થયું હોય અને મિત્રમંડળી આપણી પર ફિટકારની ભરેલી ડોલ પાણીની માફક ધબકાવે, ‘ચાર! થિયેટરમાં જ જોવાની મજા આવે તેવી ફિલ્મને ટીવીના પ્લાસ્ટિકના ખોખામાં ઘરની ચાર દીવાલો વચ્ચે બેસીને જોવાની? સોનાની જાળ ગટરમાં નાખવાની? ફિલ્લમની અસલી મજા જોઈએ તો બચ્ચુ, બડા દિલ રખના હી પડેગા, થિયેટર જાના હી પડેગા...’

- આવો ડાયલોગ આપણા પર તલવારની જેમ વીંઝાય... મનમાં તો થાય (જીવનમાં ઘણુંખરું સાલું મનમાં જ થતું હોય છે!) (ઘરને ચાર દીવાલો તો શું

થિયેટરને સોળ દીવાલો હોય છે? ઓપન થિયેટર હોય, પણ બકા દીવાલો તો હોય જ! મોબાઇલ વગરનો માણસ અને દીવાલ વગરનાં થિયેટર તો સપનામાં જ હોય બકા!)

તેમ છતાંય, આ ફિલ્મ ન જોવાથી આપણી સવારના છાપા જેવી તરોતાજા જિંદગી પસ્તી થઈ ગઈ હોય, એમ લાગવા માંડે. આપણી આઈડેન્ટિટી-ઓળખ ભૂંસાઈ ગયેલી લાગતી હોય, આપણને અસ્તિત્વ ખોઈ બેઠેલા ડાયનોસૉર જેવું બેડ ફીલ થવા માંડે... રાજપાટ છોડીને વનમાં ભિખારી થઈને ભટકતા રાજા જેવું કરુણ કરુણ લાગવા માંડે, ઢાંકણીમાં પાણી લઈને સ્વિમિંગ (!) કરવાનું મન થઈ જાય, એવું વસમું વસમું લાગવા માંડે...! (સરિતા સરવર સાગર સ્વિમિંગ પુલમાં તો ઘણાય તરે, પણ ઢાંકણીમાં પાણી લઈને સ્વિમિંગ તો દુઃખી વિરલા જ કરી શકે!)

કોઈ પણ ગુનો ન કર્યો હોય (ફિલ્મો ન જોવી એને હજુ સરકારે ગુનો જાહેર નથી કર્યો), તોય ગુનેગાર જેવી ભાવદશા સાથે આપણે શનિવારે સાંજે ઑફિસમાંથી વહેલા છટકીને ફિલ્મની ટિકિટ લેવા થિયેટરે પહોંચીએ (એક વાર આપણે મહાન દઢતાથી નક્કી કર્યું કે ઑફલાઈન એટલે સો ટકા ઑફલાઈન, ટિકિટ પણ ઑનલાઈન બુક નહીં કરવાની!) ને ટિકિટની લાઈન જોતાં ખબર પડે કે આજ તો જાણે આખું પાલનપુર ફિલ્મ જોવા આવ્યું છે!

ભીડ જ ભીડ! આપણને થાય કે, સારું થયું, આપણેય લહાવો લૂંટવા આવી ગયા, નહીં તો થતું હતું : બધા લઈ ગયા ને આપણે રહી ગયા!

કબૂતરની જેમ ડોક ફુલાવી, હીરોની જેમ કૉલર ઊંચા કરી, ટિકિટબારી આગળ લાઈનમાં દેશની વિશાળ આબાદીનો સાકાર અનુભવ કરતા આગળ-પાછળ ધક્કાઓ ખાતા હોઈએ, ત્યારે વિલનોથી બચવા ઊંચા પુલ પરથી ઊંડી નદીમાં ખાબકી ગયેલા અને છતાંય, જરાયે ફેંકચર થયા વગરના હીરોની જેમ દર-બદર ઠોકરો ખાતા થઈ ગયા હોઈએ – એવું મનમાં થવા લાગે. આગળ ઊભેલાના ડીઓડરન્ટની ખુશ્બૂ ને પાછળ ઊભેલાના પરસેવાની બદબૂ વચ્ચે આપણી બૂ તો સેન્ડવિચ જ થઈ ગઈ હોય!

દુનિયાની નવમી અજાયબી (સાત તો દુનિયામાં પહેલેથી જ હતી, લેખકો આઠમી અજાયબી છેલ્લા આઠ-આઠ દસકાઓથી પોતપોતાની રીતે ગણાવ્યે રાખે છે, એટલે હવે આ ઐતિહાસિક નવી-નવમી - અજાયબી) જેવી કદી ખાલી ન થનારી મશીનગનોમાંથી વિલનો દ્વારા હીરો પર ગોળીઓની રમઝટ બોલતી હોય, એવી રમઝટ ને કે એક ગોળી જો દિશા બદલીને આડી ઊતરે તો બાકીની ગોળીઓ એનેય ફોડી નાખે એવી ઘમાસાણ, સાંભેલાધાર ગોળીઓની રમઝટ! ને તોય... હીરો પાણીમાં ડૂબકાં ખાતો ખાતો કિનારે સલામત પહોંચી જ જાય...! બસ, બિલકુલ આમ જ આપણે કિનારે-થિયેટરની ટિકિટબારીના કિનારે - પહોંચીએ એટલે આપણે એટલા બધા હરખપદ્ડા થઈ ગયા હોઈએ કે ગુજરાતીમાં તો સંવાદ જ મોઢે ન આવે. હિન્દીના ડાયલોગ જ આપણી સાથે મેંચ થાય,

‘ટિકિટ દેના યાર, બાલ્કની પ્લીઝ!’

પેલો ટિકિટ ફાડવાવાળો આપણી સામું જુએ એટલે આપણને લાગે કે એ આપણને કંઈ ગણતો નથી, એટલે આપણી અસ્મિતા જાગી ઊઠે. જીવનમાં જે પળે માણસને આવું લાગવા માંડે છે ત્યારે માણસ કાં તો સામે નાની શરણાગતિ સ્વીકારી લે છે અથવા તો સામેના પર આક્રમણ (માનસિક કે શારીરિક) કરી દે છે. આક્રમણના મૂડમાં આવીને આપણે પાંસઠ કિલોની આપણી કાયા અવાજમાં ખડકીને, આંખો ફાડીને, ભારે, ઘોઘરા-ઘઘરાટિયા-ચચરતા અવાજે કહીએ,

“ટિકિટ, બાલ્કની!”

પેલો ટિકિટ ફાડે ને આપણે? પરણવા માટે તડપતો પિસ્તાળીસ વર્ષનો પીઢ યુવાન જેમ હોટ ફિલ્મની હીરોઇનને જોઈને હસ્તમેળાપ માટે હાથ ઝપ્ દઈને લાંબો કરે, એમ ટિકિટ સાથે હસ્તમેળાપ કરવા હાથ લાંબો કરીને ટિકિટ પકડી લઈએ ને થાય: વાહ! મિલ ગઈ મંજિલ મુજે! આજ મેં હું બહુત ઉપર, આસમાં તો હી કહીં નીચે!

ને પેલો બોલે, “પૈસે દો!”

પેન્ટના ગજવામાં રહેલા ટિકિટ માટેના છૂટા પૈસા બે-ચાર વાર શૂંક લગાડીને ગણીને પાછા પેન્ટના ગજવામાં પાકીટ સાથે આપણે ક્યારનાય રાખી મૂક્યા હોય, એ આપણી પ્રાઇવેટ બેંકના સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ટ જેવા ગજવામાં હાથ નાખીએ... અને ટિકિટવાળાને આંખો ફાડી ફાડીને જોતા આપણા ડોળા જાણે બહાર આવી જઈને ટિકિટવાળાના ટેબલ નીચે સંતાઈ જશે, એવું લાગવા માંડે, કારણ કે, કારણ કે, કારણ કે, કોઈ કલાધર આપણું ખિસ્સું કાપી ગયો હોય! હવે આપણું ભાષાપરિવર્તન રદ થઈ જાય ને ભાવપરિવર્તન આવે, ચોરી કરતાં આપણને થિયેટરવાળાએ રંગે હાથ પકડ્યા હોય, એમ લાગવા માંડે....

“કોઈક મારું પાકીટ મારી ગયું છે....”

હજુ તો આપણે ઢીલાઢસ વદને દર્દભરી દાસ્તાન નીચાં નયને રાગોડવાનું શરૂ જ કર્યું હોય ને પેલો ટિકિટવાળો ફટ દઈને આપણા હાથમાં રહેલી નવી જિંદગીનાં અરમાનો ભરેલી, શણગારો સજેલી હીરોઇન જેવી ટિકિટ ખૂંચવી લે... હાથ રે તપી દુપહરી ગ્રીષ્મકી જેવી મુશ્કિલ જિંદગી! યહ જિંદગી હમે કહીં કા નહીં છોડેગી રે બાબા! યહ તો જિંદગી હૈ રે બાબા બહુ અંચાઈ! હે ભગવાન, મુઝે એકેલે કો ફસાને હી યહ બેરહમ દુનિયા બનાઈ?

અને આપણે ગરમીમાં તપીને રબડી થઈ ગયેલા આઈસક્રીમમાં ડૂબકાં ખાતા બદામના લાચાર ટુકડા જેવી સ્થિતિમાં ગરકાવ થઈ જઈએ... પાછળ ઊભેલાઓમાંથી ધોધમાર કોમેન્ટરી (કોમેન્ટરી એટલે ધોધમાર કોમેન્ટ) આપણા વિશે શરૂ થઈ ગઈ હોય... આપણે ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન વિશે કશુંકેય ડાહ્યાડમરા બનીને વિચારીએ, એ પહેલાં તો લોકશાહી દેશમાં સ્વતંત્રતાનાં ચરમ સુખો અનુભવતું ટોળું આપણને લાઈન બહાર કરી દે...

હીરોઇન પરણી જતાં રોતાં અને સાથે જ ગીત ગાતાં (બંને સાવ અલગ ક્રિયાઓ: રોવું અને ગીત ગાવું, એકસાથે કઈ રીતે કરી શકાય, એ જોવા અને જાણવા

માટે આપણી અદ્ભુત ફિલ્મો અચૂક જોવી...) હીરોની અદાથી આપણે થિયેટર બહાર આવીએ... ને ફિલ્મના મહેલની નેમપ્લેટ જેવા કલરફુલ પાટિયા પર ગરીબ જેવી બ્લેક એન્ડ વ્હાઇટ કરુણ નજર નાખીને ગાલિબને યાદ કરી ગાઈ નાખીએ: હજારો પ્વાહિશોં એસી કિ હર પ્વાહિશ પે દમ નિકલે... બહુત બેઆબરૂ હોકર તેરે કૂચે સે હમ નિકલે... (આવું બેચાર વાર ગાવાથીયે નશો ચડી જતો હોય છે, ગાઈ જોજો, મજા આવશે)!

અને શાયરાના અંદાજમાં બાપુ આપણે જતા હોઈએ, મોઢા પર માયુસીની કાલીમા છવાયેલી હોય ને ખૂલેલી બોટલમાંથી ઊભરાતા સોડાની જેમ મનમાં ખુમારી ઊભરાતી હોય... આજે મેળ ન પડ્યો તો શું, ટ્રાય એન્ડ ટ્રાય અગેઈન... સેલ્ફ મોટિવેશન! જાતપ્રેરણા! ખુદ સે સીખો, ખુદ મેં ઔર ખુદા મેં બહુત શક્તિ હૈ રે બાબા! પાછા કાલે બપોરના શોમાં, કાલે રવિવાર જ છે ને! આ ફિલ્લમ તો દેખની હી પડેગી, આખિર હમારી ઈજ્જત કા સવાલ હૈ!

ત્યાં જ પાછળથી કારનો હોર્ન સંભળાય.

કાર આપણી બાજુમાં આવીને ઊભી રહે અને એમાં આપણો સદ્ગુરુ જેવો સદ્-મિત્ર બેઠો હોય, એ પૂછે,

“શું ચાર, ચાલતાં ચાલતાં ક્યાં જઈ આવ્યા?”

“આ બાજુ જરા...” આપણી જીભ સાચું બોલતાં થોથવાય. (જોકે, ક્યાંક છેતરાયા હોઈએ, તાજું જ કોઈએ અપમાન કર્યું હોય, અહમ્ ઘવાયો હોય, લઘુતાત્રંચિ મોટી થઈને આપણી છાતી પર ચડી બેઠી હોય, ત્યારે સાચી-ખાનગી વાત કહેવા આપણી જીભ ઝટ ઊપડે નહીં - એવું માત્ર ક્ષુદ્ર મનુષ્યો માટે જ બનતું હોય છે, એમ નથી, વાયકભાઈ કે વાયકબહેન, ધ્યાનપૂર્વક અર્થ સમજો-મહાન માણસો માટે પણ એવું બનતું જ હોય છે, પણ એ લોકો સાચું સત્વરે, સહેલાઈથી કહેતા નથી, એવું સંતો કહે છે) (ના સમજાય તો બીજી વાર વાંચજો, સમજાશે, અમૃતકણિકા છે, બહુ ઊંચી કક્ષાની, એવું લેખક કહે છે.)

“ચાર, ક્યાં સુધી ચાલતા રહેશો?” સદ્-મિત્ર પ્રશ્ન કરે અને એના પ્રશ્નાર્થચિહ્નના હૂકમાં આપણાં ઈજ્જતનાં ચડી-બનિયાન લટકાતાં હોય...! એ પાછો ઉમેરે, “કાર લાવો કાર, હવે ટાંટિયા ઘસડવા તમને શોભતું નથી...”

“હા...આ...આ... લાવી દઈએ.” ઈજ્જતનો સવાલ આવતાં આપણો ચોવીસ કરેટના ઘમંડવાળો અજરામર આત્મા ફટ દઈને ડોકું હલાવતો સહમત થઈ જાય... અને પછી ઘરે આવતાં આપણે રસ્તામાં જતી બધી કારોને ધારી ધારીને જોયા કરીએ... આટલું ધારી ધારીને તો આપણે સગાઈ પહેલાં પસંદગી માટે છોકરીઓનેય નહીં જોઈ હોય... જતી કારોને જોઈ-જોઈને ખટારા જેવડા મોટા મોટા નિ:સાસા નાખીએ... ચાર! બિના કાર, યહ લાઈફ બેકાર! લોન લઈનેય કાર તો લાવ્યે જ છૂટકો... આખરે આપણી આબરૂનો સવાલ છે!

કવયિત્રીના બૌદ્ધિક વિચારોનો શાબ્દિક નકશો એટલે માલિની ગૌતમની સાહિત્યસૃષ્ટિ

ડૉ. જાનકી શાહ

ભારત વિવિધતાઓનો દેશ છે અને તે વિવિધતા માત્ર ભૌગોલિક વિવિધતા પુરતી સીમિત નથી. ભારત એટલે જ Sui Generis/સુઇ જેનેરીસનું ઉદાહરણ છે. કારણ કે, વિશ્વના લગભગ દરેક દેશથી વિપરીત ભારત ખુદમાં અનેક દેશ ધરાવે તેટલી ધાર્મિક, સામાજિક, વૈચારિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક અને પ્રાકૃતિક વિવિધતાઓ ધરાવે છે. અને આ વિવિધતાઓને લીધે જ એમ કહેવાય છે કે, એક સરેરાશ ભારતીય વધારે બૌદ્ધિક કુશળતા ધરાવે છે. મારી આ વાતનો પુરાવો એ છે કે, ભારતમાં સૌથી વધારે આદિવાસી વસ્તી ધરાવતા મધ્યપ્રદેશ રાજ્યમાંથી એક કવયિત્રી નીકળે છે, તેની આજુબાજુની દુનિયાને અંદર ઉતારે છે અને પછી નોકરી અર્થે આવી જાય છે, ભારતના આર્થિક રીતે મહત્વના એક રાજ્ય એવા ગુજરાતમાં. ત્યારે માત્ર એક મહિલા નથી આવતી પણ સાથે આવે છે તેમણે જોયેલી દુનિયા પણ! અને આ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યરસિકોને તેમની કલમથી રૂબરૂ થવાનો અવસર મળે છે.

વૈચારિક આદાનપ્રદાન કરવાની સંભાવના જ્યાં પાતળી થતી જાય છે એવા માહોલમાં કોઈ એવા વ્યક્તિનું મળવું કે જેમની સાથે અંગત દુશ્મની કર્યા વગર જાહેર ચર્ચા કરી શકાય તો એ છે, હિન્દી ભાષામાંથી તરીને આવતું એક નામ-માલિની ગૌતમ. તેમની કલમ વિશે જ્ઞાત થવું હોય તો તેમના વિશે અજ્ઞાત રહેવાથી નહિ ચાલે. ઝાબુઆ (મધ્યપ્રદેશ)માં જન્મેલા માલિની ગૌતમ હાલ આદિવાસી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, સંતરામપુર (ગુજરાત)માં અંગ્રેજી વિષયના અધ્યાપિકા તરીકે કાર્યરત છે. સાહિત્યકાર અને અધ્યાપક પિતા એવા બ્રહ્મજીત ગૌતમનો વારસો યથાર્થ રીતે તેઓ આગળ વધારે છે. તેમની કલમ હૃદયસ્પર્શી છે તો વળી ક્યારેક હૃદયને ચીરી જાય તેવી વેદના ઉતારે છે અને આપણને મળે છે- ‘ચુપ્પી વાલે દિન’, ‘ચિલ્લર સરીખે દિન’... તેમના પિતાને કાયમ ચિંતા રહેતી કે, મારા ઘરના આ વિશાળ પુસ્તકાલયને સમજે/પચાવે એવું મારા પછી કોણ? આજે એવું પુરા વિશ્વાસ સાથે કહી શકાય કે, તેમની ચિંતા બિલકુલ અસ્થાને હતી. પિતાના ઘરે સાહિત્યિક ગોષ્ઠિ થતી એના સાક્ષી પણ તેઓ બનતા અને લેખિકાના અચેતન મન ઉપર એ સંસ્કારો પણ ઝીલાયા છે. કવયિત્રીને સાહિત્ય જાણે DNAમાં મળ્યું છે. વિજ્ઞાનપ્રવાહમાં સ્નાતક કર્યા બાદ તેઓ અંગ્રેજી સાહિત્ય સાથે એમ.એ.ની પદવી

મેળવે છે. ત્યારબાદ હિન્દી સાહિત્યમાં પણ અનુસ્નાતકની પદવી (BAOU) મેળવે છે અને નોકરી મળ્યા બાદ પીએચ.ડી.નો અભ્યાસ પણ પૂર્ણ કરે છે.

તમે જો તેમને માત્ર કવયિત્રી કે અધ્યાપિકા તરીકે ઓળખતા હોય તો એ અધુરી ઓળખ ગણાશે. જે હાથ કલમ ચલાવે છે, તે કી-બોર્ડ પર પણ એટલી જ સહજતાથી ફરે છે, તો કેલિગ્રાફી/ચિત્રકામ જેવા ખંત માગી લેતા કામ પણ તેઓ સરળતાથી કરી જાણે છે.

હવે આપણે તેમની સર્જનયાત્રાનું વિહંગાવલોકન કરીએ તો, ઘણી રચના તો તત્કાલ સ્ફૂરે છે. જેમકે, ‘હોટેલ કે રૂમ નંબર ૩૦૩ મેં’, ‘લડકિયા બદલી-બદલી સી’ કે ‘વિજ્ઞાપન ઝૂમ રહ્યા હૈ’. પરંતુ જે પુસ્તકમાં આ બે રચના છે તે પુસ્તક ‘ચયનિત કવિતાએ’ માં આવી ઘણી રચનાઓ છે જે વાચકને, માલિની ગૌતમને તેમના પ્રિય કવયિત્રી બનાવી દે છે. તેમની સર્જનયાત્રા માત્ર અછાંદસ પુરતી સીમિત નથી પરંતુ ગીત, ગઝલ, લઘુકથા, વાર્તા અને અનુવાદ સુધી વિસ્તરી છે. તેમના ઘણાં પુસ્તકોમાંથી પસાર થવાનો લહાવો મને મળ્યો છે. જેમકે,

૧. ‘ચયનિત કવિતાએ’ (ન્યૂ વર્લ્ડ પબ્લિકેશન, ૨૦૨૩)

જે રીતે વૃક્ષની ડાળ પર બેઠેલો એક વ્યક્તિ ધીમેધીમે નીચે ઊતરે છે પણ આ અધોગતિના સંદર્ભમાં નથી પણ તે તેના મૂળ તરફ જઈ રહ્યો છે, કંઈક એવું જ માલિની ગૌતમની કવિતાઓમાંથી પસાર થતા અનુભવાય છે. કવયિત્રીની પકડ અછાંદસ હિન્દી કવિતા લેખનમાં વધુ છે. આ પુસ્તક પણ અછાંદસ રચનાઓનો સંગ્રહ છે જેમાં રાજનીતિ/પ્રણય/વ્યંગ વિષયક વૈવિધ્ય છે.

આ પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ તેમની એક રચના છે- ‘હોટેલ કે રૂમ નંબર ૩૦૩ મેં’. કવયિત્રીને ફળ કાપવા માટે એક ચપ્પુ જોઈતું હોય છે અને તેની તેઓ રાહ જોઈ રહ્યા હોય છે તે દરમિયાન ઘણા વિચારો તેમના મસ્તિષ્કમાં અંકિત થઈ ઊઠે છે. આજકાલ ચપ્પુનો ઉપયોગ ન થવાની જગ્યાએ જ વધુ થઈ રહ્યો છે એ આ કવિતાનો કેન્દ્રિત સૂર છે. તેઓ લખે છે, ‘જલદી પતા કરો/કૌન સા ચાકુ કહા વ્યસ્ત હૈ’. હોટેલના રૂમ નંબર ૩૦૩માં લેખિકા માટે ન માત્ર ચાકુ પરંતુ એક આદર્શ દુનિયાની કલ્પના પણ ૪૦૪ (Error: not found) છે.

આવી જ એક બીજી ઉત્તમ રચના છે- ‘મૌસમ યૂં હી નહીં બદલતા’. આ કવિતામાં એક છોકરીની ઉંમર કડીએ કડીએ જાણે આંખો સામે વધતી દેખાય એવું રસસભર આલેખન કર્યું છે. છોકરીની બદલાતી ઉંમરના પડાવોને સાહજિકતાથી વ્યક્ત કરતી આ રચના દરેક યુવતીને પોતીકી જ લાગશે. આ કવિતાને એક કડીને માણીએ- ‘ઘૂટનોં તક કી છોટી-સી ફોક/કબ બડી હોકર/ સ્કર્ટ-મિડી/ઔર ફિર સલવાર-કુર્તી/હોતે હુએ સાડી મેં બદલ ગઈ/પતા હી ન ચલા’.

૨. ‘દર્દ કા કારવાં’ (પહલે પહલ પ્રકાશન, ૨૦૧૪)

આ પુસ્તકમાં કુલ અડસઠ ગઝલો સમાવિષ્ટ છે. તેમના પિતા તેમને સમયાન્તરે

ઇંદશાસ્ત્ર સંબંધિત જાણકારી આપતા રહ્યા અને જેથી તેઓ ઇંદોબદ્ધ સર્જન પણ કરી શકે છે. લેખિકાને ગઝલ પ્રત્યે નાનપણથી આકર્ષણ રહ્યું છે. એમ પણ, ગઝલ અને હાસ્ય આ બે એવા સાહિત્યિક સ્વરૂપો છે, જે બિનસાહિત્યિક વ્યક્તિને પણ સાહિત્ય તરફ સૌથી વધુ સરળતાથી આકર્ષે છે. 'જિનકો ઢૂંઢા કિયે હમ જમાને મેં' એક અર્થસભર અને દર્દસભર ગઝલ છે, જેમાં સંબંધોની જરૂરિયાતને બદલે જરૂરિયાતના સંબંધોની બદલાતી જતી સ્થિતિનું વાસ્તવિક બયાન છે-

રિશ્તે બિકતે હૈ બાજાર મેં યારો
તુમ ક્યોં પીછે હો બોલી લગાને મેં
બેવફા! દોષ મત દો જમાને કો
દમ નહીં હૈ તુમ્હારે બહાને મેં.'

અન્ય એક ગઝલ 'ન સાથી કોઈ ભી વફાદાર નિકલા'માં સર્જક પોતાને એક હારેલાની દૃષ્ટિએ જુએ છે. પછી એ પ્રેમની વાત, જિંદગીની વાત હોય કે પછી અમુક નિર્ણયોની. સીતામાતા જેવી અગ્નિપરિક્ષામાંથી પસાર થવું પડ્યું હોય કંઈક એવી જ વેદનાને રજુ કરતો શેર છે-

કઠિન સે કઠિન ઈમ્તિહા સે હૈ ગુજરે
તુમ્હારા હરેક શક નિરાધાર નિકલા'

૩. 'એક નદી જામુની-સી' (બોધિ પ્રકાશન, ૨૦૧૬)

આ પુસ્તકમાં અમુક અછાંદસ કવિતાઓ એવી છે કે જેનું શીર્ષક વાંચતા જ અટકી જવાય કે, એમાં શું હશે? જેમકે, 'લાશે ભી ક્યાં બોલતી હૈ', 'ક્ષિતિજ પર ઘંટિયા', 'એક ઓરત કી બેઈમાની' કે પછી 'લડકિયા બદલી-બદલી સી'. 'લડકિયા બદલી-બદલી સી'માં અવલોકન કેટલું સૂક્ષ્મ છે કે, કોલેજ જતી અને આવતી વખતે છોકરીઓનું 'આધારકાર્ડ' તો એ જ હશે છતાં તેઓ કેટલી બદલાયેલી હોય છે. કવયિત્રી લખે છે- 'પૂરે દિન ગિલાસ મેં છલકતે/એનજી ડ્રિંક કી તરહ તરોતાજા... ઘર આતે-આતે/ ચે લડકિયા ઈતની ક્યોં બદલ જાતી હૈ?' આ વાંચીને એમ થાય છે કે, આ આપણી જ સોસાયટીમાંથી કોલેજ જતી કોઈ છોકરીની વાત તો નથી ને? 'ટૂટતા તારા' પણ કરુણ રસને ઉજાગર કરતી રચના છે- 'કોઈ તારા ટૂટતા દિખે/તુમ આંખે બંધ કર ખુદા સે/માંગ લેના મુજે/સદીયાં બીત ગધી/ટૂટતે તારે કે ઈન્તઝાર મેં'

૪. 'ચુપ્પી વાલે દિન' (ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, ૨૦૨૨)

વિષયવૈવિધ્યને આ પુસ્તકનું એક આગવું જમાપાસું ગણી શકાય. લેખિકા હોવા છતાં કેવળ નારી કેન્દ્રિત રચનાઓના મોહમાંથી મુક્ત રહીને તેમણે પોતાના લેખનની ક્ષિતિજોને વિસ્તારી છે. જેમકે, 'કિસાન કા પ્રેમ', 'રેજા', 'ઈતના સા મનુષ્ય હોના' હોય કે પછી 'ઉજલા ચેહરા કાલે સાયે'. એમાંય 'ઉજલા ચેહરા કાલે સાયે' નામક કવિતા જાતિવાદનું દુષણ ના જાણે કેટલીય જિંદગીને અધુરી જિંદગી જીવવા મજબૂર કરી દે છે તે વિપુલના દૃષ્ટાંત થકી સૂક્ષ્મ રીતે સમજાવે છે. કચરાગાડી લઈને આવતો

અને શહેરને સ્વચ્છ કરતો એ યુવાન વિપુલ, પોતાને ‘સુધરેલા’ કહેતા શહેરીજનોના મગજની ગંદકી દૂર કરી શકતો નથી. જ્યારે ચાનો કપ તેની સામે ધરવામાં આવે છે ત્યારની તેની મનઃસ્થિતિનું જે વર્ણન કવયિત્રીએ કર્યું છે તે પીડાદાયક છે- ‘કાંપતે હાથો સે ઉસને પકડ લિયા કપ/પૂરી તકેદારી કે સાથ/કિ કહીં ઉસકી ઉંગલિયાં/મેરી ઉંગલિયો સે છૂ ન જાયે’.

૫. ‘બૂંદ-બૂંદ અહેસાસ’ (અચન પ્રકાશન, ૨૦૧૩)

રઘુવીર ચૌધરી આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ‘ચાંદ કે ચાલીસ ટુકડે’ કહીને પુસ્તકની ચાલીસ રચનાઓને આવકારે છે. આ પુસ્તક વાંચતા મને એક પ્રશ્ન થયો કે, સમાજના પ્રશ્નોથી વિશેષ સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો હોય છે અને તેના પર કામ એ ગતિથી થતું નથી કે જે ગતિથી સમાજના પ્રશ્નો પર થાય છે. અહીં હું એ વાત પણ કરવા માંગું છું કે સ્ત્રી સંલગ્ન પ્રશ્નોનો ઉકેલ સ્ત્રીને સમાજથી એક અલગ વર્ગ બનાવીને નહીં આવે. જો સ્ત્રીઓ જાહેર બસોમાં સલામત નથી તો તેમના માટે અલગ બસ એ કોઈ ઉપાય નથી. ‘ગુલાબી’ રંગ સ્ત્રીઓને સોંપી અન્ય તમામ રંગો પુરુષો પોતાના નામે કરી લે તે પણ કેવી રીતે ચલાવી લેવાય? બધાં રંગો પર બધાંનો સમાન અધિકાર છે. આ સંગ્રહની એક રચના છે- ‘નકાબ’. કોલેજમાં હસતી-રમતી અને મસ્તી કરતી એ ત્રણ-ચાર છોકરીઓ પાછી ઘરે જતી વખતે તેમને ઓળખવી જાણે કે મુશ્કેલ બની જાય છે- ‘દબી-દબી આવાજ મેં હંસતી હુઈ/આંખો હી આંખો મેં/ઈશારે કરતી હુઈ/હરદમ ડાલતી રહતી ખલલ/કલાસ કે શાંત વાતાવરણ મેં... મેં કભી નહીં પહચાન પાતી કિ/ઉનમેં સે કૌન હૈ/મેહજબીન... ફરહીન.../હિના યા સુલ્તાના!’ આ ઉપરાંત ‘બચપન’, ‘ઉડાન’ અને ‘મા’ જેવી ધ્યાનાકર્ષક રચનાઓ પણ આ પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ છે.

૬. ‘ગુજરાતી દલિત કવિતા’ (સાહિત્ય અકાદેમી દિલ્હી, ૨૦૨૨)

જ્યારે જ્યારે દલિત વિષયક લેખનમાંથી પસાર થવાનું બને છે ત્યારે કાયમ જ એક પ્રશ્ન થાય છે કે, આટલા બધાં આદર્શોની વાત કરતા ભારત દેશમાં આવું કેમ? એ ચિત્કાર સંવેદનશીલ વ્યક્તિને હચમચાવી મૂકે છે. ગુજરાતી દલિત કવિતાઓનો અભ્યાસ કરી અને તેના હિન્દી અનુવાદનું બીડું ઝડપે છે આવું જ એક સંવેદનશીલ હૃદય. અને તેમાંથી આકાર પામે છે આ પુસ્તક. આપણે એક એવો સમાજ છીએ કે જેની ભાવના તો ‘વસુધૈવ કુટુમ્બકમ’ છે, જે હવા, ઝાડ, સૂર્ય-ચંદ્ર બધામાં ઈશ્વર જુએ છે પણ અમુક માણસોને માણસ ગણવા પણ તૈયાર નથી. આ સમસ્યા કેટલી ઊંડી હશે કે, બાબાસાહેબ આંબેડકર જેવા વિદ્વાને પણ આ દુઃખમાંથી પસાર થવું પડ્યું. આજે પણ શહેરોમાં ઘર ખરીદવા જાઓ તો ખબર પડે કે, ભારત હજી સંપૂર્ણ રીતે એકવીસમી સદીમાં આવ્યું નથી. તેથી જ બંધારણ બનાવતી વખતે આ વાતનું વિશેષ ધ્યાન રાખીને અલગથી એક આર્ટિકલ મૂકવો પડ્યો છતાં પરિસ્થિતિ બદલાઈ હોય એમ લાગતું નથી. કારણ કે, હજી પણ ઘણા કવિઓ/લેખકો તેમની પીડાને કલમરૂપી શસ્ત્રથી ધાર આપે છે. સ્થિતિ એ છે કે, એક સોમો હીરો ચમાર ખુદને

‘નીરવ પટેલ’ તરીકે ઓળખાવવા મજબૂર બને છે. અને આવા ઘણાંય કવિ હૃદયોની વેદના માલિની ગૌતમ તેમના આ અનુવાદિત તેમજ સંપાદિત પુસ્તકમાં ભેગી કરે છે. એક પ્રશ્ન તો હજી અનુત્તર છે કે, We got freedom at midnight but the point of consideration is, did we enjoy dawn till date?

‘સદાનીરા’ના સંપાદક આગ્નેયજી પણ લેખિકાના અનુવાદકાર્યમાં વિશ્વાસ મુક્તા કહે છે- “આપ સ્વયં કવિતાએ લિખતી હૈ, અતઃ કવિતાઓ કા અનુવાદ બહેતર કર સકેગી.” અને આ શાબ્દિક સફર અંતે ‘ભાષા બંધુ’ એવોર્ડ સુધી પહોંચે છે અને આ પુસ્તક માટે લેખિકાને ગંગા પ્રતિમા અને એક લાખ રૂપિયાનો પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ પુસ્તકમાં દલિત કવિઓની પસંદગી બાબતે પણ અનુવાદકે ઘણી કાળજી લીધી છે. એક તરફ વયોવૃદ્ધ એવા બબલદાસ ચાવડા છે, જેમણે તત્કાલીન સમયના સામજિક ભેદભાવોને જોયા અને તેમને ખાતરી હશે કે આઝાદી બાદ સમય બદલાતા સ્થિતિમાં સુધાર આવશે. પણ ત્યારબાદના કવિઓ અને એમાંય યુવા કવિ જયેશ સોલંકી સુધી આ પીડા બરકરાર રહી છે. દલપત ચૌહાણ, પ્રવીણ ગઢવી, ભી.ન.વણકર, પથિક પરમાર કે નીરવ પટેલ જેવા તેર ગુજરાતી દલિત કવિઓની એકાધિક ઉત્તમ દલિત કવિતાઓનો ઉત્તમ અનુવાદ આ પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ છે.

આપણને ખબર છે કે પૃથ્વીના તટ પરથી મળતી ખનીજોમાં યુરેનિયમ ૨૩૮ હોય છે. જોકે આપણને જરૂરી છે યુરેનિયમ ૨૩૫. તેના માટે યુરેનિયમ ૨૩૮ પર વિવિધ પ્રક્રિયાઓ કરવી પડે છે. ત્યારે આપણને સત્વ જેવું યુરેનિયમ ૨૩૫ મળે છે. બિલકુલ એ જ રીતે વિવિધ કવિતાઓમાંથી માલિની ગૌતમ ઉત્તમ કવિતાઓ પસંદ કરીને તેને અનૂદિત કરે ત્યારે આ પુસ્તકનું મહત્વ વધી જાય છે. માલિની ગૌતમે એક રીતે જોઈએ તો ગુજરાતી કવિઓની વેદનાને વિશાળ ભૂભાગ પર બોલાતી હિન્દીમાં ફેરવીને તેમની વેદનાને રાષ્ટ્રીય કરી દીધી છે. વિજ્ઞાનમાં એક નિયમ છે: The law of conservation of energy/ઊર્જાસંરક્ષણનો નિયમ. જે કહે છે કે, ઊર્જાનો નાશ કે સર્જન શક્ય નથી. તેનું માત્ર રૂપાંતર જ શક્ય છે. તે જ રીતે એક અનુવાદકે સાહિત્યમાં The law of conservation of feelings/લાગણી સંરક્ષણનો નિયમ લાવવો જોઈએ. જેમાં અનુવાદક રૂપાંતર કરતી વખતે કૃતિના મૂળ ભાવને યથાર્થ જાળવી રાખે છે. માલિની ગૌતમના અનુવાદકાર્યમાં પણ આ જ નિયમના દર્શન થાય છે.

આ સિવાય તેમનું ‘ચિલ્લર સરીખે દિન’ (બોધિ પ્રકાશન, ૨૦૧૭) પુસ્તકમ પણ ઉલ્લેખનીય છે. આ તો માત્ર તેમનાં મુદ્રિત પુસ્તકોનાં નામ છે. એ સિવાય પણ તેઓ ફેસબુક જેવા જાહેર માધ્યમો ઉપર પણ પોતાના વિચારો અને વેદનાને કાવ્યાત્મક બાનીમાં અવારનવાર વ્યક્ત કરતા રહે છે. હિન્દી સાહિત્યના શ્રેષ્ઠ સામયિકો અને પત્રિકાઓમાં પણ તેમની કવિતાઓ અવારનવાર પ્રકાશિત થતી રહે છે.

ભગવદગીતામાં કહ્યું છે કે, ‘કર્મ કરો, ફળની આશા ન રાખો’. પણ જાહેર જીવનમાં જરાક પણ ફળની આશા ન હોય તો કર્મ કરવા માટે ઉત્સાહ રહેતો નથી. તેથી હું માનું છું કે ઉત્તમ કર્મની ઓળખ થાય, કર્મ કરનારને સંતૃપ્તિની લાગણી થાય

તે માટે પણ ફળ મળવું જ જોઈએ. તે જ વિચારદોરીને આગળ વધારું તો કવયિત્રી માલિની ગૌતમના લેખનકર્મ બદલ તેમને ઉચિત 'ફળ' પણ મળ્યા છે. જેને હું નીચે પ્રમાણે તમારી જાણમાં લાવવા માંગું છું.

- પરંપરા ઋતુરાજ સન્માન- ૨૦૧૫
- ગુજરાત હિન્દી સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર- ૨૦૧૬
- વાગીશ્વરી પુરસ્કાર- ૨૦૧૭
- ગુજરાત હિન્દી સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર- ૨૦૧૭
- જનકવિ મુકુટબિહારી સરોજ સ્મૃતિ સન્માન- ૨૦૧૮
- સૃજનાત્મક સાહિત્ય પુરસ્કાર (રાજસ્થાન પત્રિકા સમૂહ)- ૨૦૨૧
- મધ્યપ્રદેશ હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન તરફથી 'સપ્તપર્ણી' પુરસ્કાર- ૨૦૨૩
- અમર ઉજાલાનો 'ભાષા બંધુ' એવોર્ડ- ૨૦૨૩

આમ લેખિકાની કલમે ભાષાના પડકારો ઝીલ્યા છે અને સમાજના પડકારોને વાચા આપી છે. તેમણે માત્ર નવી પેઢીના પ્રેમના પ્રશ્નો જ નથી ઉઠાવ્યા પણ સાંપ્રત રાજનીતિને પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઉજાગર કરી છે તો વળી ભારતીય સમાજના પ્રશ્નોને પણ ધારદાર રીતે વાચા આપી છે. એક તરફ તમને 'લડકિયા અબ ભી બોલના સીખ રહી હૈ' જોવા મળશે તો વળી ક્યાંક 'હાર દ્રોણાચાર્ય કી' પણ જોવા મળશે તો વળી ક્યાંક 'સ્પર્શ મત કરો' જેવી દલિત વેદનાને વાચા આપતી અનુદિત કવિતાઓ પણ તેમની કલમે અછૂત રહી નથી. ગુજરાતી સાહિત્યરસિકોને એક નવી કાવ્યસૃષ્ટિ તથા કવયિત્રીથી અવગત કરાવવાનો ઉત્સાહ ન કેવળ સાહિત્યરસિક તરીકે પણ માલિની ગૌતમના સહકર્મી તરીકે પણ હતો. મધ્યપ્રદેશના ઝાબુઆમાં જન્મેલા આ કવયિત્રી સંતરામપુરને કર્મભૂમિ બનાવે છે ત્યારે એમ થાય છે કે, જે-તે સમયે માત્ર એક મહિલાએ નહિ પણ સાહિત્યએ પણ સરહદ પાર કરી હતી.

૧

સલાહ આપનારાં શુભેચ્છકોની મને કદી ખોટ પડી નથી. કેટલીક આવી સલાહોમાં મારી ગર્ભિત આલોચના હોય છે તે હું સમજું છું. પણ એ શુભેચ્છાપ્રેરિત જ હશે એમ માનવું વધુ સુખકર નીવડે છે. એવા એક શુભેચ્છકે કહ્યું, 'હવે તમે જેને સો ટકા તમારું પોતાનું કહી શકો એવું લખવાનો ગાળો આવ્યો છે. હવે તમે એવું લખવા પાછળ જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરો.' એમનો ગર્ભિતાર્થ હું સમજી ગયો: તમે હવે કાફકાકેમ્યૂની વાત છોડો અને આપણા દેશની આબોહવાને બંધ બેસે એવું લખો. હું જવાબમાં કહું છું, 'હજી જેને કેવળ મારું કહેવાય તેને માટેની મારી શોધ ચાલુ છે.' (સુરેશ જોષી, આત્મપરિચય, સંકલન : શિરીષ પંચાલ, પૃષ્ઠ: ૨૪)

વિનોદ જોશીકૃત ગીતમય અષ્ટનાયિકા

ચૈતાલી ઠક્કર

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં નાટ્યશાસ્ત્ર અને એમાં પણ રસસિદ્ધાંત હોય કે અષ્ટનાયિકા એ ભાવકોના પ્રિય વિષય રહ્યા છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં ૨૨મા અધ્યાયમાં અષ્ટનાયિકા વિશે ભરતમુનિએ વાત કરી છે. આ ઉપરાંત અષ્ટનાયિકાઓ વિશે અન્ય પંડિતવર્યોએ પણ મતમતાંતરો રજૂ કર્યા છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નાટ્યશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, ભક્તિશાસ્ત્ર એમ જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાં નાયિકાભેદની સુંદર ચર્ચા થઈ છે. મુખ્યત્વે નાયિકાભેદ અને નાયિકા વિશે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં ચર્ચા થયેલી છે અને તેમાંથી નાયિકા વિશેની વિભાવના ‘શૃંગારમંજરી’માં આ પ્રમાણે મળે છે.

શૃંગાર રસાલમ્બનં સ્ત્રી નાયિકા ।

અત્રે નાયિકાભેદ વિશે એક જુદા દષ્ટિકોણથી વાત કરવાનો ઉપક્રમ છે. સંસ્કૃત આચાર્યોએ પોતાના મત મુજબ શાસ્ત્રાર્થ કરીને નાયિકાના પ્રકારો વિશે ચર્ચાઓ કરી છે; તેનાથી પ્રેરાઈને નાયિકા અને તેના ભેદો વિશે સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી એમ વિધવિધ ભાષાના સાહિત્યમાં જુદી જુદી ચર્ચાઓ થઈ છે. થઈ હશે અને આજે પણ આ વિષય સુજ્ઞજનોને એટલો જ પ્રિય છે; ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યમાં વર્તમાન સમયમાં જાણીતા કવિ વિનોદ જોશીએ અષ્ટનાયિકા વિશે ગીતો રચ્યાં છે. આ ગીતો અહીં ભરતમુનિપ્રણીત ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ના નાયિકાભેદ આધારે લખાયાં છે. આ પૂર્વે કવિ પાસેથી ‘રસપર્વણી’ નામે નવ રસ ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યાત્મક રીતે વ્યાખ્યાયિત થયેલા મળે છે.

તો આ અષ્ટનાયિકાઓ ગુજરાતી કવિની વાણીમાં કેવા તો સુંદર રીતે આકારિત થયાં છે એ જોઈએ. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં અષ્ટનાયિકાઓ વિશે ભરતમુનિ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહે છે,

તલ્લ વાસકસજ્જા ચ વિરહોત્કણ્ઠિતા વા ।

સ્વાધીનભર્તૃકા ચાપિ કલ્હન્તરિતાપિ વા ॥ 211 ॥

ખણ્ડિતા વિપ્રલબ્ધા વા તથા પ્રોષિતભર્તૃકા ।

તથાભિસરિકા ચૈવ જ્ઞૈયાસ્ત્વઘ્નૌ તુ નાયિકા ॥ 212 ॥

અર્થાત,

એમાં વાસકસજ્જા, વિરહોત્કંઠિતા, સ્વાધીનપતિકા, કલહાન્તરિતા, ખંડિતા, વિપ્રલબ્ધા, પ્રોષિતપતિકા, અભિસારિકા આ આઠ પ્રકારની નાયિકાઓ છે.

આમ કુલ આઠ પ્રકાર નાયિકાના પાડવામાં આવ્યા છે, ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. એમાં સૌપ્રથમ આવે છે 'વાસકસજ્જા'. કવિ શ્રી વિનોદ જોશીનાં આઠ ગીતોમાં પણ અષ્ટનાયિકાનાં ગીતોમાં વાસકસજ્જાનું ગીત સૌપ્રથમ આવે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ ગીત સાહિત્યસ્વરૂપને લય અને સંગીત સાથે સામાન્ય રીતે જોડવામાં આવે છે, ત્યારે ખાસ એ જોવું રહ્યું કે આ ગીતસ્વરૂપ એ કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એક કળાત્મક રચના બની રહે.

આ ગીતો પ્રિયતમને સંબોધીને લખાયાં છે. પ્રિય અને પ્રિયાનું એક અંગત ભાવલોક છે, જે ગીતોમાં ખૂલતું જાય છે. અહીં પ્રિયતમને સંબોધન છે અને આ એવો પ્રિયતમ છે કે જે હજુ નાયિકાને પ્રત્યક્ષ થયો નથી. પ્રિયાના મનથી પરોક્ષ રૂપે જ જે હાજર છે, મનોમન જેનું સ્મરણ કરે છે તેને સંબોધી કહે છે,

“સંગ સલૂણો ધરી ચિત્તમાં સહજ સ્પંદન સહેલાવું...”

જે શૃંગારરસના ઉપાદાનરૂપ તત્ત્વો છે એ અહીં જોડાતાં જાય છે. રંગભવન કે પછી ખુદનું મંજુલ હૃદયકુંજ હોય આ બધું જ પ્રિયતમ માટે, એના આગમન માટે એણે સજ્જ રાખ્યું છે. આવા પ્રિયતમની રાહ જોતાં એ જે તડપ અનુભવે છે તેને વ્યક્ત કરતાં કહે છે,

“મને વિહ્વળ, તન તૃષિત સુહાગી,
પુષ્પિત નિભિડ નિશા વરણાગી;”

જોઈ શકાય છે કે પ્રિયતમના મિલનની આશ કેટલી તો તીવ્ર છે! અહીં માત્ર ઇચ્છા જ નથી પણ આ વાસકસજ્જા એટલે કે જેને પ્રિયતમના આવવાના સમાચાર મળ્યા છે અને તેના આગમન સમયે જે રોમાંચ છે, એક હર્ષ છે; કદાચ લાંબા સમય બાદ તેને મળવાનો એક આનંદ પણ છે અને વિરહની ક્ષણો પૂરી થનાર એક સંકેત પણ અહીં વ્યક્ત થયો છે.

કમની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વિરહોત્કંઠિતા નાયિકા શ્લોક મુજબ દ્વિતીય ક્રમે આવે છે; જ્યારે અહીં સ્વાધીનભર્તૃકાનું ગીત બીજા ક્રમે જોઈ શકાય છે. પ્રિયાને સંબોધન કરતી નાયિકા સંયોગ શૃંગારની અવસ્થામાં છે. કહે છે કે પ્રિયાને નહીં જવા દે. સ્ત્રીના, નાયિકાના મનની સ્થિતિ આ ગીતમાં પણ રજૂ થઈ છે. તો સાથે સાથે મોટે ભાગે લજ્જાનું આભૂષણ ધારણ કરનારી નાયિકાના મનનાં પડળો - સ્તરો જાણે ઉકેલાતાં જાય છે. પોતાના પ્રિયતમ સાથે સંગ સલૂણો જે ચિત્તમાં ધાર્યો હતો તે અહીં પ્રત્યક્ષ થયો છે. આ પરિસ્થિતિમાં નાયકનું દૂર જવું તે સાંખી શકે તેમ નથી. આ પ્રિયતમ જ્યારે આ સંગ છોડીને જવા ઇચ્છે છે, તે સમયની પંક્તિઓનો લય અને પછી આવતાં શબ્દો બંને વચ્ચે થતી વડછડને જાણે કે પ્રત્યક્ષ કરે છે. તેમાં જેના સંગાથને સતત જોણે ઇચ્છ્યો છે તેવી નાયિકા એક અધિકારભાવથી કહે છે,

“પ્રિયા તને નહિ રે જાવા દઈ હું દૂર....
વાદળને જોઈ જોઈ શીખી છું એટલું કે,
બાંધીને રાખવાનું પૂર.....”

જોઈ શકાય છે કે અહીંયાં વાદળ, આંગણ, ઝાડ જેવાં પ્રતીકો પ્રણયરસને ઘેરો બનાવવામાં સફળ નીવડ્યાં છે. પ્રેમના અને શૃંગારના કેટલાંક પદચિહ્નો ગીતમાં ગૂંથાતાં ચાલ્યાં છે. કુદરતના તત્ત્વોમાંથી તેણી શીખી છે પ્રેમરૂપી પૂરને બાંધી રાખવાનું. પછીની અધૂરી પંક્તિ સમજવાનું કામ ભાવક પર છોડ્યું છે. સજન પૂરેપૂરો પ્રિયતમાને વશ છે અને સજની તો કામકેલિમાં રત બની છે. સર્વસ્વને સમર્પિત કર્યાનો ભાવ વ્યક્ત કરતી નાયિકા સ્ત્રીસહજ આધિપત્ય જમાવતી જોઈ શકાય છે. અહીં કવિએ પ્રેમીજન એવા નાયકને પંખીનું પ્રતીક ગણાવી તેના ઊડી જવાની શક્યતા પણ બતાવી છે. સાથે સાથે પછીની પંક્તિઓમાં પંખીને સંતાડવું સહેલું કહી એનાં કારણો પણ આપ્યાં છે. નાયિકા પ્રિયતમનો સાથ એ ક્ષણભર માટે જ માત્ર નથી ઇચ્છતી પણ ‘રોજ રોજ બોલી બોલીને શું બોલીએ’ એમ જ્યારે કહે છે ત્યારે એ સતત સંગાથની ખેવના ઇચ્છે છે અને દૂર જવાની વાતને અહીં અવહેલે છે અને પોતાના મનગમતા ‘આ’ સૂરને સાંભળવા પ્રિયને વીનવે છે.

જોઈ શકાય છે કે આ બધાં જ ગીતોમાં પ્રિયતમને આરંભે જ સંબોધન આવી જાય છે એટલે કે પ્રિય અને પ્રિયા વચ્ચેની જે ગોષ્ઠી છે, જે સંવાદ છે એને ભાવકે સાક્ષી ભાવે આ ગીતોના માધ્યમથી જોવાના આવે છે. આ બંને વચ્ચેની જે અંગત ક્ષણો છે એનો ખ્યાલ આ ગીતોમાંથી પસાર થતા ભાવકને થયા કરે છે. અને આવી જ એક નાયિકા ત્રીજા ગીતમાં આવે છે. તેણી પ્રિયને સંબોધે છે અને પ્રણયીજનને આપેલા સંકેત મુજબ કામપરવશ બનીને લજ્જા છોડી મળવા જનાર એવી નાયિકા છે અને આ નાયિકા છે અભિસારિકા, આરંભે જ કવિ આ અભિસારિકા જે ભાવ અનુભવે છે તેને કંઈક આ રીતે અભિવ્યક્ત કરે છે,

“પ્રિય હું છાનીછપની આવું,
ઓઢીને અંગે અંધારું રાત રસીલી લાવું....”

આ ગીતોની સાથે જે ચિત્રો મૂક્યાં છે એ ચિત્રમાં શુક્લાભિસારિકા અને દિવાભિસારિકામાંની એક એવી શુક્લાભિસારિકા જોઈ શકાય છે. રાત્રિના સમયે ચંદ્રમાની ચાંદની ચમકી રહી છે અને અભિસારિકા પ્રિયામિલન માટે તત્પર બની છે. પોતાની જાત કંઈ રીતે આ પ્રિયામિલન માટે પ્રવૃત્ત બની છે એની પણ એ વાત કરે છે. પ્રિયતમા અને પ્રિયતમ સાથેનું એનું આ મિલન એ ગોપિત છે. એ વિશે અન્ય કોઈને કહેવાનું નથી. માત્ર ને માત્ર પ્રિયતમને સંબોધીને થયેલી આ વાત સૂચવી જાય છે કે આ જે થનાર મિલન છે એના વિશે કોઈને કશું કહેવાનું નથી એટલે

“મુગ્ધ મરાલ સમી હું સરતી,
મંદ સુગંધ બની રહું તરતી;

એમ જ્યારે કહે છે ત્યારે આ દુનિયાથી જેને છાનું રાખીને થવાનું છે એવા મિલનની પોતાની અવસ્થાનું આલેખન કરે છે. અહીં સહૃદય ભાવકને ચંદ્રહાસને

નીરખવા જતી વિષયાની ગતિ સમાનધર્મા ન હોવા છતાં, કેટલાંકએક વર્ણનની આલેખના પરથી સ્મરણમાં આવ્યા વિના ના રહે. દૃશ્યકલ્પનો દ્વારા વ્યક્ત થતું નાયિકાનું શબ્દચિત્ર સાથે મૂકેલાં ચિત્ર સાથે કેવો તો સુમેળ સાધે છે!

આગળ એ કહે છે કે હજી પ્રિયમિલનની ક્ષણોને જાણતી નથી, માત્ર એની કલ્પનામાં એ રાચે છે, એના ઉરની જે અભિલાષા છે મિલન માટેની તે અહીં તીવ્રપણે વ્યક્ત થાય છે. અભિલાષા અને ભાષાના પ્રાસની સાથે શરીરનાં અંગો પ્રેમની ભાષા વદે છે, જો આવી અંગત ક્ષણો વિશે અન્યને જાણ થાય તો એ મિલનની મજા મરી જાય અને આવું ન થાય એટલે એ દીપકનું પ્રતીક પ્રયોજે છે અને કહે છે,

“અણધાર્યો જાગીને જોતો ઝાંખો દીપ બુઝાવું..... આ થનાર મિલનની ક્ષણોની અંગતતા જાળવવાની ક્રિયા થઈ છે એટલે કે એક નાનો સરખો દીવો પણ આ બંનેની મિલનની ક્ષણોમાં અવરોધરૂપ ન બની શકે. આ મિલન એટલું અંગત છે એટલું ગોપનીય છે અને એટલે જ મિલનોત્સુક એવી અનુરાગી આ નાયિકા અંતમાં કહે છે કે હું ને તું છોડી સહિયારો સંગ અનંત કરાવું. કબીરે કહ્યું છે ને

પ્રેમ ગલી અતિ સંકરી, તામેં ઢાઝુ ન સમાઈ ।

जब में था तब हरी नहीं, अब हरी है में नहीं ।

હું અને તુંનું મિલન થઈ અને એક બની જવાની છે આરત અહીં વ્યક્ત થઈ છે. ચોથા ગીતમાં આરંભે જે ત્રણ ગીતો સુધી સંબોધન રહ્યું તે અહીં નથી. છતાં પણ જે અંદરનો બળાપો છે, જે કલેશ છે એને નાયિકા વ્યક્ત કરે છે, ત્યારે આ નાયક માટે જ કહેવાઈ રહ્યું છે એ પણ બરાબર સમજી શકાય છે. કદાચ નાયક ત્યાં હાજર છે અને એને વક્વાણીથી તેણી તેને વીંધતી જોઈ શકાય છે. દયારામનાં રિસામણાં અને મનામણાંનાં પદોને યાદ કરાવતી કાવ્યબાની અહીં પ્રયોજેલી છે. આ નાયિકા છે કલહન્તરિતા. જેનો પ્રણય કે પ્રણયની આશ ભગ્ન થયેલી છે, તેવી આ નાયિકા પ્રિયતમ પાસે કટુવચનો દ્વારા પોતાનો રોષ વ્યક્ત કરતી જોવા મળે છે. એ પ્રિયતમનો સાથ પણ ઝંખે છે. કદાચ બંને વચ્ચે કોઈ વાતે અબોલા પણ હોય અને આ પ્રિયજન વચ્ચેનો ખટરાગ કેવો ખૂચે છે એની તીવ્રતા નીચેની પંક્તિમાં જોઈ શકાય છે,

“મુખ મરડી લીધું તે લીધું, ખબર ન ક્યારે મલકે,

અભિધા સુધી તો બરાબર છે, પણ ભાવની તીવ્રતા તો ત્યારે આવે છે, જ્યારે તે કહે છે કે મને વીંધતાં અંગ અંગ અણિયાળાં આંસુ છલકે પોતાની સાથે થયેલ અવમાનના, અવહેલનાથી તે વ્યથિત થઈ અને સામે એવું જ વર્તન કરવા ઇચ્છે છે, પણ આ વાત મનમાં જ રહી જાય છે. પ્રણયની આરત અને તેની તીવ્રતા શબ્દોએ યથાતથ ઝીલી છે. જો પ્રિયતમ તરફથી ચાહના જ નથી તો ખુદનું હોવાપણું જ એને નિરર્થક લાગે છે. કોઈ લખ્યા વિનાની લેખણ અને વાદળમાં પાછી ન ફરી શકતી નદી - આ ભાવપ્રતીકો ભાષાના સૌન્દર્યને વ્યક્ત કરવામાં મદદરૂપ બન્યાં છે. આ ગીતમાં ક્યાંય પ્રિયતમનું નામ એટલે કે સંબોધન જોવા નથી મળતું અને તેમ

છતાં પથ્થર સમાન પિયુની કઠોરતા એક પક્ષની ભૂમિકાએ ગીત દ્વારા પામી શકાય છે. એક માનુની સ્ત્રી તરીકેની નાયિકાની છબિ એ રીતે ઊપસે છે તેમજ તે ઋજુ હૃદયધારિણી તો છે જ.

ફરી પાછું પાંચમા ગીતમાં પિયાને સંબોધન અને નાયિકા છે વિરાહોત્કંઠિતા. પ્રિયમિલનની જેને આશ છે, ઇચ્છા છે. કદાચ સંયોગશૃંગારની નાયિકા વિપ્રલંભ શૃંગારની નાયિકા બની ચૂકી છે, ત્યારે એ આ ભાવોને યાદ કરે છે. આ વિરહનો અગ્નિ તેને માટે અસહ્ય બન્યો છે. આ નાયિકા દિવસ દરમિયાન તો કદાચ પોતાની દૈનિક ક્રિયાઓમાં પરોવાઈ જતી હોય પણ ‘નમણી રાત રમે વરણાગી’માં જોઈ શકાય છે કે રાત્રિનું એકાંત અને જે રીતે ખાલીપાની વાત અહીં થઈ છે એ સૂચવે છે કે પ્રિયમિલનની ઝંખના કેટલી તીવ્ર બની છે અને કદાચ ને આ પિયુનો સંગ શક્ય બનતાં બનતાં અટકી ગયો છે. સંગતની ગત પૂરી ન થવાની વેદના વિરહ અહીં વ્યક્ત થયો છે અને વિરહમાં ઉત્કટ બનેલી આ નાયિકા સંયોગ શૃંગારની એ ક્ષણોને ભૂતકાળને એ જીવંત સરસી ચાંપે છે. અધૂરા પ્રણયને અધૂરી વાત સાથે જોડી આપી છે.

આ અષ્ટ નાયિકાઓમાંનું બીજું એવું ગત કે જેમાં નાયકને માટે બાકીનાં ગીતોમાં પિયા, પિયુ, પ્રિયતમ જેવાં સંબોધન થયાં છે, પણ કલહન્ટરિતા અને ખંડિતા આ બે ગીતોમાં પ્રિયતમને કોઈ સંબોધન નથી. અન્ય સ્ત્રીમાં આસક્ત થયેલ દયિતની લાગણીપૂર્વક રાહ જોનાર નાયિકા એટલે કે ખંડિતા. અહીં તો હજી પણ તું કહીને એ સીધી દ્વિતીય પુરુષ એકવચનમાં વાત કરે છે, પ્રિયતમને સંબોધે છે, પણ એ કોઈ પ્રિયજનનું પ્રિયજન તરીકેનું સંબોધન થયું નથી. આ પ્રિયતમને કોઈ સંબોધન ન હોવાનું પણ એક કારણ છે. જે આ પંક્તિમાં જોઈ શકાય છે.

“ખાલી રાખી મને, ભર્યા શ્રાવણમાં...
વળી ક્યાંક વરસીને અંતે આવ્યો તું આંગણમાં,
ભર્યા શ્રાવણમાં...”

વિરહની સાથે છેલ્લે ભળે ને ભર્યા શ્રાવણનું રૂપક અને કોરી રહેલી પ્રિયાની વેદના ઘેરી તો ત્યારે બને છે જ્યારે એ પ્રિય વ્યક્તિ - પ્રણયી અન્ય કોઈનો સહચાર માણીને આવે છે. અહીં જાણે એકપક્ષીય પ્રેમની ટીસ ઊઠે છે. પ્રેમના આલેખન માટે શ્રાવણનું જે પ્રતીક છે એ અહીં વિરહની ક્ષણને વ્યક્ત કરવા માટે ઉપકારક નીવડ્યું છે. કહે છે,

“તારા મઘમઘ મનસૂબાને વળગી કોઈ ચમેલી,
ટળવળતી રહી ખુલ્લી મારી ડૂસકાં ભરતી ડેલી”

ચમેલી અને ડેલી માત્ર પ્રાસ નથી જ નથી એ સમજી શકાય છે, ખંડિતાનાં ડૂસકાં પછી અધૂરી રહેલી પંક્તિમાં સંભળાય છે. પ્રિયનું છેલ્લે આપી કરાયેલું પરસ્ત્રીગમન અને તેથી જન્મેલો વિષાદ ‘પહેરો’ અને ‘લહેરો’માં ધારદાર રીતે રજૂ થાય છે. જોઈ શકાય છે કે પોતાના પ્રિયતમ સાથેની ક્ષણો અન્ય દ્વારા ચોરાય છે

ત્યારે એ અપમાનિત થયાનો ભાવ અહીં વ્યક્ત થયો છે. પોતાની આ હારને એ સ્વીકારી ચૂકી છે, બલકે સ્વીકારવા માંગતી નથી તોપણ સ્વીકારવી પડે તેમ છે. અને કહે છે, ‘ગઈ હારને હારી લઈને મોતી હું પાંપણમાં’. તો આંસુની જગ્યાએ જે મોતી શબ્દ પ્રયોજાય છે, ત્યારે બરાબર પામી શકાય છે ખંડિતાની ખંડિતા હોવાની વેદના. હારને હારી જવું કેવું તો અસહ્ય થયું હશે અને આંસુરૂપી મોતી લઈ તે ગતિ કરે છે, આ તે કેવું ગમન! જે નિષ્પ્રાણ અવસ્થાની અનુભૂતિ જગાડે છે. પ્રણયનું સંવેદન ખંડિત થયું છે એની વેદના તીવ્ર છે. જ્યાં સુધી તે નથી જાણતી ત્યાં સુધી એ અન્યને માટે કરુણરસનું ઉપાદાન બને છે અને જ્યારે ખુદ પોતે જાણે છે કે પોતે ખંડિતા છે, ત્યારે એ વેદનાની તીવ્રતા વિશેષ ઘૂંટાઈ અને ઘેરી બને છે.

ત્યારપછીનું ગીત છે વિપ્રલબ્ધાનું. સંકેત પ્રમાણે પ્રિયતમે કહેલાં યોગ્ય સ્થળે જવા છતાં પણ પ્રિયતમ કોઈ કારણસર ન આવી શકવાથી આ નાયિકા આહત થયાનો ભાવ અનુભવે છે. પ્રિયના ના આવી શકવાનું કારણ પણ જાણતી નથી તેમજ મિલન માટે તત્પર પણ છે. જેની રાહ ઠાલી છે તેવી આ સ્ત્રી જે રાહનો કોઈ મતલબ હવે રહ્યો નથી તેની વાત કવિ અહીં કરે છે. જે પ્રિયતમના આવવાના ભણકારા સુખદ લાગે તે ભણકારા આ નાયિકાને વેરણ લાગી રહ્યા છે, કેમ કે પ્રિયતમ કહ્યા છતાં પણ આવી રહ્યો નથી અને આવવાનો નથી એવું એને લાગે છે. ‘ભણકારા શણગારી’, ‘આંખોથી અણધાર્યું અંધારાનું ટપકવું’-દશ્યકલ્પનો ખૂબ સુંદર રીતે પ્રયોજાવેલાં જોઈ શકાય છે. કલ્પનોની આખી એક હારમાળા સર્જાય છે. અંધારાં અને ડૂસકાં આ નાયિકાના સંગથી બન્યાં છે. સજીવારોપણથી વાત જીવંત બનતી ચાલી છે,

“હિલ્લોળાતાં જળમાં ઊની આંચ ઊઠે અણધારી..”

જળમાં આંચ ઊઠવાની વાત કેટલી વેધકતાથી આ વિરહને રજૂ કરે છે. પંડને તણાતું બતાવી પરપોટામાં અને એય તકલાદી ઝરણું. કેવો કટાક્ષ ! પ્રેમ કેટલો તો કાર્યો રહ્યો હશે! તેની વેદના તકલાદી ઝરણાંમાં વ્યક્ત થઈ છે. પ્રણયનું અતિ સૂક્ષ્મ સંવેદન જે વિશ્વાસની ધરી ઉપર આખું રચાય છે એ તકલાદી સાબિત થયું અને હદ તો ત્યારે થઈ છે કે આંગળી અને નખ ક્યારેય નોખા થોડા હોઈ શકે? પણ અહીં આ બંનેનું નોખાંપણું, બંનેનાં સરનામાં જુદાં થયાનો જે ભાવ વ્યક્ત અહીં થયો છે, એ વિરહની અને કરુણની તીવ્રતા રજૂ કરે છે. પ્રેમમાં સર્વસ્વ અર્પણ કરવા તત્પર મિલનોત્સુક અને હવે નૈરાશ્ય અનુભવતી નાયિકા અંતમાં કહે છે,

“હાથવગી હું મને, તોય મારામાં મને જ હારી...”

તો એક વિશ્વાસ જે એણે મૂકેલો હતો એ વિશ્વાસના ભંગમાં પોતાનું સ્વમાનભંગ એ જોઈ રહી છે. ‘ઊની’ ‘ઠાલી’ જેવા શબ્દો થાકી કવિનું પ્રાદેશિક પરંપરા સાથેનું અનુસંધાન જોડી આપે છે. એવી આ વિપ્રલબ્ધાનું ગીત એક સૂક્ષ્મ આકોશનું ગીત બની રહે છે.

આ અષ્ટનાયિકાઓના ગીતમાં અંતિમ ગીત એટલે પ્રોષિતભર્તૃકા. ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્રની ટીકામાં કહેવાયું છે કે પ્રિયજનના પરદેશ જવાથી પ્રેમમાં પીડાતી નાયિકા તે પ્રોષિતભર્તૃકા. જેનો પતિ એટલે કે પ્રિયતમ પોતાનાં કાર્યોના અનુસંધાનથી પરદેશ ચાલ્યો ગયો છે અને પતિના વિયોગમાં તે કેશ સંવારતી નથી અને એને કશો જ શૃંગાર પ્રિય નથી તેવી આ નાયિકા છે. શૃંગારરસના નવા નવા આયામો આ ગીતોમાં સાદૃશ્ય જોવા મળે છે. પોતે આ પ્રિયતમ વિના કઈ પરિસ્થિતિમાં છે એ પરિસ્થિતિનો આલેખ આ ગીતનો આરંભ બનીને આવે છે,

“રોજ રઝળતી રાત અટૂલી ટળવળતી ઝળઝળિયે....”

નાયિકાનાં સંગાથી બન્યાં છે આંસુઓ, નહીં પણ ઝળઝળિયાં — શબ્દ પસંદગીનું તત્ત્વ પણ ધ્યાન ખેંચે છે. ‘ચોમાસું ભડભડ સળગીને સૂતું કોરાં ફળિયે’માં કેટલો લાંબો સમય આ નાયિકાએ પોતાના પ્રિયતમ વિના પસાર કર્યો છે એનો એક આછેરો ખ્યાલ અહીં મળે છે. પ્રેમની ભીનાશ અને કોરાપણાનો વિરોધાભાસ ચોમાસાની ઋતુ વડે વ્યક્ત થયો છે. અંધારાના ટીપાં કેવાં અણીદાર હશે તે ભાવ કવિએ ઘેરો કરીને ઘૂંટ્યો છે. આ પ્રેયસીનો પતિ – પ્રીતમ આવશે એની રાહ છે અને એટલે જ તો આંગળિયે દિવસો ગણતાં ગણતાં ધબકારા આવી ગયા છે. પિયામિલનની ઉત્સુકતા, ભાવની તીવ્રતા સિદ્ધહેમના દુહાઓની વિરહિણીનું સહજ સ્મરણ કરાવે છે. પ્રણયની આરત છે એ વિરહમાં કેવી તીવ્ર બની છે એનું સંવેદન પ્રસ્તુત ગીતમાં જોવા મળે છે.

જોઈ શકાય છે કે આ આઠેય ગીતોમાં અષ્ટનાયિકાઓ અને એમાંની મોટા ભાગની નાયિકાઓએ પ્રિયતમને સંબોધન કર્યું છે અને સંબોધન નથી ત્યાં પણ વાત તો એની સાથે જ ચાલી રહી છે. કહી શકાય કે એ પ્રિયતમ સાથેના અંગત સંવાદનાં ગીતો છે. આ નિમિત્તે સાક્ષીભાવે આ નાયિકાઓને નિહાળવાની અને શૃંગારરસની તરેહોની નજીક જવાની એક તક કવિએ આ ગીતોના માધ્યમથી સહૃદય ભાવક સમક્ષ મૂકી આપી છે. આ ગીતોમાં નાટ્યશાસ્ત્રની જે અષ્ટનાયિકા છે, એના આગવા મનોભાવ, ગીતોમાં પ્રયોજાયેલી સંયોગ અને વિયોગ શૃંગારની ક્ષણોનું નાજુક પ્રસ્તુતીકરણ ધ્યાનપાત્ર બન્યું છે. સંસ્કૃતમાં આલેખાયેલી નાટ્ય સ્વરૂપને માટે જેની વિશેષ આલેખના થઈ છે તેવી આ નાયિકાઓ ગુજરાતીમાં પદસ્વરૂપે નવા સ્વાંગમાં સર્જાઈ છે. સમગ્ર ગીતોમાંથી પસાર થતાં તળપ્રદેશથી જોડાયેલી કવિની કાવ્યવાણીનો જીવંત પરિચય ભાવકને સહજ જ થાય છે. સર્જકની પરકાયાપ્રવેશની ક્ષમતા આ ગીતોનું સૌન્દર્ય પ્રગટાવી જાય છે. નાટ્યશાસ્ત્ર આધારિત આ નાયિકાભેદ અને આ નાયિકાઓ વિશે દર્શક શ્રોતાઓ એમના અભિનય દ્વારા એમના ભાવોને યથાતથ પામી શકે. કેટલીક વાર નાયિકા ખુદ પોતે પણ જાણે છે કે વાસકસજજા છે અન્ય કોઈ જાણે કે નહીં. પરંતુ ભાવક કવિના શબ્દની પાંખે સવાર થઈ પ્રેક્ષાગારમાં આ અષ્ટનાયિકાના દર્શનાર્થે નીકળ્યો હોય તેવું આ ગીતોમાંથી પસાર થતાં લાગે છે. સાથે મુકાયેલાં ચિત્રો ભાવની નજીક લઈ જવામાં સહાયક નીવડ્યાં છે.

ભારતીય નાટ્યપરંપરાને પૂરેપૂરું વફાદાર નાટક :
પ્રેમ વિજય નાટક (મિત્રતાનો જય)

મુનિકુમાર પંડ્યા

(૧)

મણિશંકર શિવશંકર શેલતે ઈ.સ. ૧૮૮૮માં 'પ્રેમ-વિજય-નાટક (મિત્રતાનો જય)' લખ્યું છે. આજે ઈ.સ. ૨૦૨૪માં આ નાટક લખાયું તેને ૧૨૬મું વર્ષ ચાલે છે. આજનાં નાટકો ઉપર પશ્ચિમનાં નાટકોની અને નાટ્યસ્વરૂપની ઘણી ઊંડી અસર પડી છે. આ બદલાયેલા સમયમાં ૧૨૬ વર્ષ પહેલાં લખાયેલ નાટક અને એના સ્વરૂપની વિભાવના જાણવાનું રસપ્રદ બનશે.

આરંભમાં લેખકનો ઉપોદ્દેશ્ય છે. અહીં તેમણે નાટક સ્વરૂપની ઊંડાણપૂર્વકની ચર્ચા કરી છે. નાટકમાં લેખકે પોતાના સમયની સમસ્યાઓનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ. એ પ્રકારની વાત કરી છે. અને એની સાથે નાટકમાં રસનું પણ મહત્ત્વ છે. એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે. આજે પણ નાટકમાં સાંપ્રત સમય ઝિલાયેલો જોવા મળે છે અને નાટકમાં જ શા માટે દરેક સાહિત્યપ્રકારોનાં નિરૂપણમાં પોતાના સમયની વાત લેખક કરતો હોય છે. મહાભારત કે રામાયણમાંથી વસ્તુ લઈને આજે રચાતાં નાટકો વગેરે સાહિત્યમાં આજના સમયની કોઈ સમસ્યા એવી રીતે સ્પષ્ટ થતી હોય છે કે આજના ભાવકને પોતાના સમયની સમસ્યાઓનું નિરૂપણ થયેલું હોય એવું લાગે.

આગળ લેખક લખે છે : 'મैं बनता सुधी सांप्रतकाणनी प्रचलित पद्धतिनो त्याग कर्यो नथी. तेमज प्राचीन संस्कृत गिराना नियमोनो कंईक भाग लेतां विसरी गयो नथी. પણ મહારો આ યત્ન નાટકરૂપે આર્યહૈતપણાની કંઈક અંશે ઉદ્ધિપના કરી બતાવવાનો છે.' (ઉપોદ્દેશ્ય પાનનં.૫૬)

લેખકની નજર તો લોકોનું કાંઈક હિત સધાય એની ઉપર જ છે. લોકોના હિતની વાત આજે ભલે સાહિત્યકૃતિમાં મહત્ત્વ ધરાવતી હોય પણ આજથી સવા સો વર્ષ અગાઉ તો સાહિત્ય લોકોના કોઈને કોઈ હિત માટે જ હોવું જોઈએ, એવી દૃઢ માન્યતા હતી. લોકોને ખોટા માર્ગ તરફ દોરી જાય એવું સાહિત્ય ન જ હોવું જોઈએ. આવી જે માન્યતા લેખકની છે તે એ વેળાના સમગ્ર સમાજની હતી.

લોકો નાટક નિહાળે છે જ્યારે અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપ માત્ર વાંચવા માટે જ હોય છે. નાટક આંખ અને કાનની બંનેની કળા છે. અને આ કારણથી જ લોકોના ચિત્તને

તરત જ સ્પર્શી જાય છે. આ મુદ્દાને લેખકે વિસ્તૃત રૂપે નાટકની સાથે મૂકેલ લેખ નાટ્ય-પદ્ધતિ પ્રકારમાં સમજાવેલ છે.

ભજવાતાં અનેક નાટકોમાં દ્વિ-અર્થી સંવાદો અને ઊતરતાં પ્રકારનાં મનોરંજન લેખકને સહેજ પણ માન્ય નથી. આ પ્રકારનું મનોરંજન ક્ષણિક હોય છે. પણ એના કારણે લોકોનાં મન, ખાસ તો યુવાનોના મન બગડે છે અને આગળ જતાં સમાજની અધોગતિ થાય છે. પશ્ચિમની અસર સમાજ ઉપર પડી અને સાહિત્ય ઉપર પણ પડી છે અને અને એનાથી કશો ફાયદો નહીં થતાં નુકસાન થયું છે. એવી લેખકની સમજ છે. ઉપોદ્ઘાતમાં લેખકે પાશ્ચાત્ય નાટ્ય-સ્વરૂપની અછડતી વાત કરી છે. પ્રેમ - વિજય - નાટક અથવા (મિત્રતાનો જય) પાશ્ચાત્ય નાટ્ય સ્વરૂપથી તદ્દન મુક્ત છે. આ નાટક પૂરેપૂરું ભારતીય પરંપરાને અનુસરે છે.

પ્રેમ - વિજય - નાટક ચાર અંક અને દરેક અંકમાં મુકાયેલા એકથી વધારે પ્રવેશોમાં નિરૂપિત થયેલ છે.

આ નાટકનો આરંભ સૂત્રધાર અને નટીઓના સંવાદો દ્વારા થાય છે. સર્વપ્રથમ નાન્દીમાં શિવસ્તુતિ છે. ભગવાન શિવને નાટકના આદ્ય ગણવામાં આવે છે. નાન્દીનું શિવવર્ણન જુઓ :

‘ધરણિધર વિહારી કાન્ત, વિષધર કર પાય શાન્ત;
સુખકર કર નિરા ભ્રાન્ત, દુઃખ હર પ્રભુ શેલત જાન્ત.’

નાન્દી પછી સૂત્રધાર પ્રેક્ષકોનું સ્વાગત કરે છે. અને નાટકનો મૂળભૂત હેતુ તેઓની પાસે સ્પષ્ટ કરે છે : ટૂંકમાં કહીએ તો પ્રેમ સર્વવ્યાપી છે અને માતા, પિતા, પત્ની અને મિત્રોમાં કેવી જુદી જુદી રીતે પ્રગટ થાય છે એની વાત સૂત્રધાર દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

અને નાટકનો મૂળ હેતુ ‘સર્વવ્યાપી પ્રેમ’ એની સાથે જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. શુદ્ધ પ્રેમની જ વાત નાટકમાં કરવામાં આવી છે.

હવે મૂળ પ્રેમ-વિજય-નાટક અથવા (મિત્રતાનો જય) શરૂ થાય છે. પહેલાં પ્રવેશમાં નટી અને સૂત્રધાર બંને ગાય છે :

‘હરિહર દયાધર શશધર મહેશ; ભક્તપાળ દે!
દયાળ સ્તુતિ ગાઈએ હમેશ.’ (પાન નં. ૨)

પ્રેમસિંહ અને તેજસ્વતી ક્યારેય એકબીજાને મળ્યાં નથી પણ માંગા માત્રથી બંનેનાં હૃદય એકમેક તરફ આકર્ષાયાં. બંને યુવાન છે. બંને યુવાન હૈયાંના આકર્ષણ ભાવનું લેખકે કરેલું નિરૂપણ જુઓ :

પ્રેમસિંહ : જ્યારથી મેં મહારી નૂતન અર્ધાંગનાની ચિત્રપ્રતિમા પેલા રાજગોર પાસેથી ગુપ્ત રીતે લઈ જોઈ છે, ત્યારથી એ ચિત્તચોર સુંદરીએ મને પરવશ બનાવ્યો છે, અને રાત-દિવસ દરેક કાર્ય કરતાં એના એ જ વિચારે ઘેર્યા છે. (પાન નં. ૧૦)

લેખકે અહીં પ્રેમસિંહના મુખમાં કાવ્યપંક્તિઓ મૂકી છે :

ક્યારે! ક્યારે! મળીશ ઓ વ્હાલી રે!

વિરહાગ્નિ ઉત્તેજિત ભારી ટેક. ૧. વિગેરે.

પ્રથમ અંકમાં છ પ્રવેશો છે. બીજ નિક્ષેપ પછી તરત જ નાટક ગતિ પકડે છે. ઘટનાઓ ઝડપથી બનતી રહે છે. વિમલસિંહ, પ્રેમસિંહ, વિજયદત્ત, માગું લઈને આવનાર બ્રાહ્મણ, વિદૂષક અને મદનલેખા નાના-મોટા આ સર્વ પાત્રોનો જુદા જુદા મનોભાવોનું ઝીણવટભર્યું આલેખન ભાવકનું ધ્યાન ખેંચી રાખે છે.

પ્રથમ અંકમાં જ નહીં પણ સમગ્ર નાટકમાં જુદાં જુદાં પાત્રના મનોભાવોનું વૈવિધ્યસભર આલેખન આ નાટકનું જમા પાસું છે. હવે પછી શું થશે ?-ની જિજ્ઞાસા ભાવક હૃદયને ખેંચી રાખે છે.

બીજા અંકના કુલ છ પ્રવેશો છે. અહીં છે એકતરફ મિત્ર તરફનો ઊંડો પ્રેમ. વિજયદત્ત શિવમંદિરે જઈને શિવની પ્રાર્થના કરે છે. એમાં તેનો મિત્ર પ્રત્યેનો પ્રેમભાવ જોવા મળે છે.

વિજયદત્ત : પણ મિત્ર જે નિષ્કારણ તેના પવિત્ર હૃદયમાં પેલી કુટિલ મદનલેખાના પ્રપંચથી વ્હેમ લાવી મિથ્યા આરોપ મૂક્યો છે. શત્ય તેના પવિત્ર હૃદયમાંથી કાઢી નાંખ. એટલી મહારી નમ્ર પ્રાર્થના સ્વીકાર. જો કે એ વ્હેમને આધિન થયો, પણ મહારો પ્રેમભાવ જે એના પ્રત્યે શુદ્ધાંત : કરણથી લાગેલો છે; તેમાં ન્યુનાધિક પણ થવા ન દઈશ. તેણે મને તિરસ્કારી કહાડી મૂક્યો; પણ પરિણામે સત્ય વાત જણાએ તેનું અંતઃકરણ મને તિરસ્કારશે નહીં તેમજ અદ્યાપિ સુધી હું તેનું અહિંત જોઈ શકું તેમ નથી. (પાન નં. ૩૭)

પ્રેમસિંહ મોટો છે અને તે ગાદીનો વારસદાર છે. નાનો ભાઈ જડસિંહ પોતાને રાજગાદી મળે એ હેતુથી પોતાના મોટા ભાઈની હત્યા કરવા જાય છે. એક બાજુ તેને રાજ્યલોભ છે અને બીજી બાજુ સૂતેલા પ્રેમસિંહના મુખ સામે જોઈ તેનું મન ક્ષણવાર માટે ડગી જાય છે. મનમાં થાય છે. એક બાજુ ભાઈની હત્યા બીજી બાજુ રાજ્યનો લોભ – આ બંને વચ્ચે જડસિંહનું હૃદય ઝોલાં ખાવા લાગે છે. અને જોનાર પ્રેક્ષકોના હૃદયને અસર કરે છે.

આ ઉપરાંત વિજયદત્તનું મનોમંથન પણ અહીં પ્રગટ થાય છે. આ નાટક વાંચતી વેળાએ આજના ભાવકને કદાચ મેલોડ્રામેટિક લાગવા સંભવ છે. પણ રંગભૂમિ પર રજૂ થતી વેળાએ પ્રેક્ષકો ઉપર ધારી અસર ઊભી કરી શકે એમ છે.

ત્રીજા અંકના પહેલા પ્રવેશમાં વિજયદત્તના મનોમંથનનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. અહીં તેની લાંબી એકોક્તિ છે અને એ સાથે વિજયદત્તના મુખમાં ગીત મૂકવામાં આવ્યું છે :

હાં સ્થિતિ આવીનો થાતું સોહાગી રે ટેક.

લલાટે લખ્યા ક્ષરમાલિકા જે;

થાતું તો તેહમાંઘ શગી રે હાં સ્થિતિ આવી.

ભાવિ દશા'જ પ્રબળ થઈ તે; (પાન નં. ૪૬)

વિજયદત્તને સંસારમિથ્યા લાગે છે. મિત્રના અચાનક થયેલા મૃત્યુના કારણે તેના હૃદયમાં શોક જાગ્યો. ગીત દ્વારા પ્રેક્ષકોના હૃદયમાં કરુણરસ નિષ્પન્ન કરવામાં સફળ બને છે.

પ્રવેશ ત્રણના આરંભમાં તેજસ્વતી અને પ્રભાવતીનો સંવાદ આવે છે. તેજસ્વતીના મનમાં જાગતા અમંગળ મનોભાવનું સમાધાન કરવા માટે તેની સખી પ્રભાવતી પ્રયત્ન કરે છે.

બંને વચ્ચેના સંવાદ હૃદયગંભ છે એન રંગભૂમિ ઉપરની તેની રજૂઆત પ્રેક્ષકોના હૃદયમાં ધારી અસર ઊભી કરે છે.

વિજયદત્તની પત્ની સત્યવતી અને તેની સખીઓ વચ્ચેના સંવાદમાં હળવાશ જોવા મળે છે. આગળના ત્રીજા પ્રવેશના ગંભીર વાતાવરણમાંથી આ પ્રવેશ દ્વારા લોકો માનસિક હળવાશ અનુભવે એ સ્વાભાવિક છે.

પ્રવેશ પાંચમામાં સત્યવતી અને વિજયદત્ત વચ્ચેના સંવાદ દ્વારા શૃંગારરસનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સંવાદો મધુર છે. બંનેના મનોભાવને એક ઊંચી ભૂમિકાએથી રજૂ કરવામાં આવેલા છે. એક સંસ્કારી કુટુંબનાં પતિ-પત્ની વચ્ચેના સંવાદોમાં ઊંચી સંસ્કારિતા જોવા મળે છે. સાહિત્યરસિકોને એ જ અરસામાં લખાયેલ 'સરસ્વતીચંદ્ર' નવલકથાના વિદ્યાચતુર અને ગુણસુંદરી વચ્ચેના સંવાદો યાદ આવશે.

સત્યવતી : (સંપૂર્ણ આનંદમાં પતિને આવવાની વાટ જોતી બેઠી છે.) અહો! આજની કેવી સુખદ રાત્રી લાગે છે? ખરે! પતિસહ એકાસન સ્થિત બેસી જે વાર્તા વિનોદ કરવો એ સાધ્વી સ્ત્રીઓને માટે સ્વર્ગ કરતાં પણ અધિકાનંદની પ્રાપ્તિ સમાન છે. નિ:શંક મહારા પતિનો આજ સુધીનો ગમે તેવો માનસિક પરિતાપ હશે તે સર્વ આજ દૂર કરાવીશ. પત્નીને મન પતિ, અને પતિને મન પત્ની એ સંસાર વૃક્ષનું ઉત્તમ ફળ છે. (પાન નં. ૮૦)

સત્યવતીને જોતાં વિજયદત્તના મનમાં જાગતા ભાવનું નિરૂપણ લેખક કરે છે :

વિજયદત્ત : માટે ગમે તેમ કહો પણ સ્ત્રી એ એક અનુપમ રત્ન છે. એ પ્રેયસીને જોઈ મહારો સર્વ વૈરાગ્ય મંદ પડી ગયો છે. ને એક કટાક્ષ બળે સર્વ ગર્વ હરાઈ ગયો છે. ખરે! સ્ત્રી એ કૌતકની પૂતળી છે! નહીં તો એકાએક હું આવો સોહાગી બની જાઉં નહીં! અને કામનો પ્રેયો અહીં આવું નહીં. (પાન નં. ૮૦)

પ્રવેશ ૬થી ૧૧ સુધીના પ્રવેશોમાં કાર્યની ગતિ અતિ ઝડપી છે. પ્રેક્ષકોની કુતૂહલવૃત્તિને સતત જાગૃત રાખવામાં નાટ્યકારને સફળતા મળી છે. અહીં ભવાની માતાનાં સાક્ષાત્ દર્શન અને પ્રેમસિંહનું પુનર્જીવિત થવું આ બંને ઘટનામાં ચમત્કાર છે. કાળમાં લખાયેલા ગુજરાતી નાટકો મણિલાલ નભુભાઈ કૃત 'કાન્તા'માં અને રમણભાઈ નીલકંઠકૃત 'રાઈનો પર્વત' નાટકમાં પણ ચમત્કારિક ઘટનાઓ છે. પ્રેમ-વિજય-નાટકમાં ભવાની માતાનું પ્રગટ થવું અને પ્રેમસિંહનું ફરીથી સજીવન થવું આ બંને ઘટનાઓ નાટકને સુખાન્ત તરફ દોરી જાય છે.

આપણા સાહિત્યમાં છેલ્લે ‘ખાધું, પીધું અને રાજ કર્યું’ એમ સુખાન્ત હોવો જોઈએ એવો અભિગમ સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે.

પ્રેમસિંહ અને સત્યવતીનું મિલન થાય છે. બંને એકબીજાને નિહાળે છે. પણ ઓળખી શકતાં નથી. બંનેનાં હૈયાં એકબીજા ભણી આકર્ષાય છે.

અંક ચોથાનાં ચોથા પ્રવેશમાં સત્યવતીની એકોક્તિ છે. સત્યવતી એ જ વનદેવી છે. એ અહીં સ્પષ્ટ બને છે.

વનદેવી : (પ્રેમસિંહ ભરનિદ્રામાં સૂતો છે. તેને શોધી કહાડી તેની પાસે આવી વાંકી વળી સ્થિર દષ્ટિથી નિહાળતી) ઓ મહારા જીવન આધાર તહારું દર્શન મહારા આનંદની પરિસિમા છે. ખરે ! તું મહારે માટે આવ્યો છું...

સત્યવતીની આ એકોક્તિની વિશિષ્ટતા એ છે કે જેમાં સત્યવતીનો પ્રેમભાવ પ્રેમસિંહ માટે તીવ્રરૂપ પ્રગટ થાય છે. પણ એની સાથોસાથ પ્રેમસિંહનો એટલો જ તીવ્ર પ્રેમ સત્યવતી માટે અહીં પ્રગટ થતો જોઈ શકાય છે.

આઠમા પ્રવેશમાં પ્રેમસિંહનો માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમભાવલેખક વર્ણવ્યો છે એના થોડા અંશ જુઓ :

પ્રેમસિંહ : લાંબા પંથના પર્યટને, તેમજ લાંબે વખતે આજ સ્વભૂમિને જોવા પામ્યાં. આ હા ! આ વખત કેવો આનંદમય લાગે છે ? પ્રભાતમાં પ્રકાશ તો દિનમણિ કેવો સુવર્ણમય પ્રભા પ્રગટાવતો ઊંચે ચઢે છે ? તજ્જન્ય પ્રત્યાઘાત પામતાં કિરણો સૌથી ઊંચા અને ભવ્ય દેખતા રંગમહેલની કાચની બારીઓ પર પડતાં કેવી શોભા વધારે છે ? આ અન્ય રૈયતનાં ગૃહોની ઊંચી નીચી બારીઓ, અગાશીઓ, અટારીઓ, કેવી દીપે છે ! (પાન નં. ૧૨૭)

પ્રેમસિંહના આ ઉદ્ગારો ભાવકને (અને નાટક નિહાળતા પ્રેક્ષક ગણને) એ સૃષ્ટિના સૌંદર્યથી પરિચિત કરે છે. આ નાટક પ્રેમનો વિજય દર્શાવતું નાટક છે. અહીં માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ આ વિષ્કાર પામ્યો છે.

પ્રવેશ નવના આરંભમાં પુત્રના મૃત્યુના આઘાતથી શોકમગ્ન થયેલા વિમળસિંહના આ ઉદ્ગારો જુઓ :

વિમળસિંહ : (પુત્રશોકથી ઉદાસ વૃત્તિએ) પુત્રએ સંસાર વૃક્ષનું ઉત્તમ ફળ છે. અરેરે ! મહારે બે પુત્ર હોવા છતાં વૃદ્ધ વયે પુત્ર પુત્ર કહી ઝંખવું રહ્યું એ શું ઓછું કષ્ટદાયક છે ? (થોડી વાર વિચારીને) ઓ મહારા ળાલા જ્યેષ્ઠ પુત્ર ! તું જતાં મહારે મન મહારૂ સર્વસ્વ નાશ પામ્યું સમજું છું. (પાન નં. ૧૨૮)

ઉપરના વિમળસિંહના ઉદ્ગારોમાં તેના મૃત્યુ પામેલ પુત્ર માટેનો પ્રેમ જોઈ શકાય છે. અને પુત્ર ન હોવાથી મૃત્યુ પછી પોતાની સદ્ગતિ નહીં થાય એ વિચાર વ્યક્ત થયેલ છે. શાસ્ત્રનું વાક્ય છે. ‘પું’ નામના નરકમાંથી તારે એનું નામ પુત્ર આ માન્યતા આપણા સમાજમાં દૃઢ બની ચૂકી છે. તે સમયના નાટક નિહાળનારા કે વાંચનારા ભાવકોને કરુણરસમાં નિઃશંક રીતે ખેંચી ગયા હશે જ. આજે પણ જમાનો

ભલે ગમે તેટલો સુધરેલો હોય પણ પુત્રીના જન્મ કરતાં પુત્ર જન્મે એ આનંદદાયક ઘટના મનાય છે.

અંતિમ બંને પ્રવેશ દસ અને અગિયાર નાટકને અંત ભણી દોરી જાય છે. અહીં બંને પ્રવેશોમાં નાટકનાં બધાં જ પાત્રો ઉપસ્થિત છે. પુત્ર પ્રેમસિંહના સજીવન થવાથી પિતા વિમળસિંહ અને માતા વિમળાના હર્ષનો પાર રહેતો નથી તે બંનેના હર્ષભર્યા ઉદ્ગારો નાટકને સુખાંત ભણી દોરી જાય છે.

અંતમાં રાજા વિમળસિંહ રાજ્યની ધુરા પ્રેમસિંહના હાથમાં સોંપે છે અને પોતે વનમાં જવાની તૈયારી કરે છે.

વિમળસિંહ : વિજયદત્ત તમારો ઉપકાર અમારા કોઈથી કોઈ રીતે વળી શકે તેવો નથી. તમને હું સહૃદયત્વથી હજારો વખત ધન્યવાદ આપું છું. અને તમારી પોતાની કર્તવ્યતા યથાર્થ સમજો છો. તે જોઈ અતિ આનંદ પામું છું. (પાન નં. ૧૩૬)

વિમળસિંહના આ ઉદ્ગારોમાં વિજયદત્ત પ્રત્યેનો આદર જોઈ શકાય છે. અહીં આ નાટકનો સર્વસાર પ્રગટ થાય છે. મિત્ર પ્રત્યેના ઊંડા પ્રેમનો પરિચય તો આપણને સમગ્ર નાટક દરમિયાન થઈ જ ગયો છે.

નાટકનું શીર્ષક છે. 'પ્રેમ-વિજય-નાટક' અથવા (મિત્રતાનો જય). આ શીર્ષક બે અર્થ ધરાવે છે. એક અર્થ પ્રેમભાવનો વિજય કેવી રીતે થયો એ છે અને બીજો અર્થ પ્રેમસિંહ અને વિજયદત્ત વચ્ચેનો મિત્રપ્રેમ છે.

હવે પછીના વિમળસિંહના આ ઉદ્ગારો ભરતવાક્ય છે.

ઈશ્વર સ્તુતિ

(તોટક છંદ)

કરૂણા કરતા ભરતા સુખને, ધરણી ધરતા હરતા દુઃખને;
જગના પ્રતિપાળક એ પ્રભુને, શરણે જઈને નમીએ ત્વિભુને...૧
નમું દીન થઈ મતિ મૂંઢ અતી, ગતિ શીય થશે સમજું ન રતી;
મનમોહકને અવિકારી કૃતી, ગુણગાન કરું શું મહેશ પતી...૨ (પાન નં. ૨૩૬)

'પ્રેમ-વિજય-નાટક અથવા (મિત્રતાનો જય) નાટક પૂરેપૂરું ભારતીય નાટ્ય પરંપરાને અનુસરે છે. આરંભની નાન્દીથી લઈને અંતિમ ભરતવાક્ય સુધી પસાર થતાં ભાવકને એ વાતનો ખ્યાલ આવશે.'

ઈ.સ. ૧૮૮૮માં આ નાટક લખાયું છે. આજે (ઈ.સ. ૨૦૨૪)માં આ નાટક લખાયાંને ૧૨૬ વર્ષ થયાં. આ લાંબા સમયગાળા દરમિયાન સમાજમાં અનેક પરિવર્તન આવ્યાં છે. નાટ્યપરંપરામાં પણ પરિવર્તન આવ્યું છે. આદિ, અંત, વિષ્કંભક અને ભરતવાક્ય આજનાં નાટકોમાં જોવા મળતાં નથી. નાટકમાં ભાવ નિરૂપણ વખતે આજે કાવ્યપંક્તિઓ ભાગ્યે જ મૂકવામાં આવે છે. આધુનિકતાના નામે નાટકમાં થતા અનેક ફેરફાર સર્વદા આવકાર્ય નથી.

ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેન : સાંપ્રત નારીજીવનની જુદી જુદી
છબીઓ રજૂ કરતા નિબંધો

સ્નેહલ ત્રિવેદી

શોધછાત્ર, મહારાજા કૃષ્ણકુમારજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી.

(‘ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેન’ – ગીતા નાયક; પ્રકાશક નવજીવન મુદ્રણાલય અમદાવાદ; નવસંસ્કરણ : ૨૦૨૩) ‘ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેન’ એ ગીતા નાયકનો એક એવો નિબંધસંગ્રહ છે કે જેમાં એમણે ઘાટકોપર, કુર્લા, દાદર-એક-બે-ત્રણ, પરેલ, ચીંચપોકલી, ભાયાખલા, શિવરી, વી.ટી, મહાલક્ષ્મી, ગ્રાન્ટ રોડ, જોગેશ્વરી, અને કાંદિવલી જેવાં મુંબઈનાં વિવિધ રેલ્વેસ્ટેશનો સાથે પોતાની અનુભવકથાઓને ખૂબ સારી રીતે વણી લીધી છે. જુદા જુદા સ્ટેશન સાથે મુંબઈનગરીની જુદી જુદી નારીઓનું સંવેદનવિશ્વ ખડું કર્યું છે. નિબંધક્ષેત્રે અલગ જ ભાત પાડતો આ સંગ્રહ નારીજીવનની વિવિધ છબીને ખૂબ સારી રીતે ઉપસાવી આપે છે.

એમનાં નિબંધોમાં મુંબઈની સામાન્ય ગૃહિણીથી માંડીને નોકરીમાં સતત વ્યસ્ત રહેતી દરેક સ્ત્રીની અનુભવકહાણી રજૂ થઈ છે. તેમના ઘાટકોપર નામના પહેલા નિબંધમાં માલતી અને બાબુરાવની કથા દ્વારા એક સ્ત્રીલોલુપ પુરુષ દ્વારા સ્ત્રી પર થતા અત્યાચારની વાત રજૂ થઈ છે. જેમાં બાબુરાવને પત્નીઓને બદલવાની વિચિત્ર આદત છે. પાંચ પત્નીઓને ત્રાસ આપીને બાબુરાવે પિયરમાં વળાવી દીધેલી ને હવે માલતીને મારજૂડ કરવાનો વારો આવે છે. બાકીની પત્નીઓએ તો ઘરની અંદર ને અંદર જ માર ખાધો પણ માલતી એ બધાંથી જુદી જ નીકળી. બાબુરાવે મારવા લીધી ત્યારે માલતી લાગ મળતાં બહાર નીકળી ગઈ. ને બાબુરાવને પડોશીની વચ્ચે ઉઘાડો પાડ્યો. ને પાડોશી સ્ત્રીએ (લેખિકા) પણ બાબુરાવ વિરુદ્ધ ફરિયાદ નોંધાવી ને માલતીની નરક બનતી જિંદગીને બચાવીને પાડોશીધર્મની ફરજ નિભાવી. તો ક્યારેક ટ્રેનમાં મળતી અજાણી સ્ત્રીઓની વાતચીત દ્વારા સરસ્વતી પૂજાની વાતથી મહારાષ્ટ્રિયન કે કોંકણી કુટુંબના રિવાજની ઝલક પણ લેખિકાએ બતાવી છે.

કુર્લા નામના નિબંધમાં તો નારીનું એક જુદું જ રૂપ પ્રગટ થયું છે. ભાકર ટ્રસ્ટમાં રસોઈ બનાવવા જતાં આઈનું વર્ણન લેખિકાએ અસરકારક રીતે ઉપસાવ્યું છે. “આઈ રોટલાનો લોટ બાંધવામાં, ગૂંદવામાં, ટીપવામાં, શેકવામાં પારંગત. મોટા મોટા રાક્ષસી ચૂલા સામે સ્ટૂલ પર બેસી એકસાથે પંદરપચીસ મોટા મોટા રોટલા તવે શેકે. આઈના ગળાની, ખભાની ચામડી શેકાઈ ગઈ હતી. ચૂલાના, ઠરેલા લાકડામાં, નાની

નાની તિરાડો ભૂંજાયેલી, મેશ વળી ગયેલી, બરછટ દેખાય એવી એમના ગળાની કરચલીઓ દેખાતી.”

લેખિકાએ આમ વર્ગની મુશ્કેલીને આબેહુબ વર્ણવી છે. ચોમાસામાં લોકોને મુસાફરી માટે કેવી કેવી મુશ્કેલી પડે તેનું તેમજ ચોમાસામાં ગાડીની અંદરનું વાતાવરણ કેવું હોય છે એનું લેખિકાએ વર્ણન કર્યું છે. નાતજાતનો ભેદ ભૂલીને સૌ એક જ માર્ગના પ્રવાસી હોય એમ વર્તતા લોકોને પણ લેખિકાએ મુસ્લિમ સ્ત્રીની પ્રસૂતિના પ્રસંગ દ્વારા રજૂ કર્યા છે. એક સ્ત્રી શું શું કરી શકે છે એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આઈના પાત્ર દ્વારા લેખિકાએ પૂરું પાડ્યું છે. લેખિકાએ જુદાં જુદાં પ્રતીકો અને કલ્પનો પણ પ્રયોજ્યાં છે એનું એક અવતરણ જોઈએ “આજે ત્રણ દિવસે વરસાદે ખમૈયા કર્યા છે. પાણી મકાનોના ઓટલેથી, રસ્તેથી ઓસરી રહ્યાં છે. ડૂબેલા પાટા ફરીને દેખાવા માંડ્યા છે. ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેન ધીમી ધીમી શરૂ થઈ છે. લોકોએ કામકાજે જવા પેરવી આદરી છે, પણ સાંજે ‘પાછા વળાશે કે કેમ’ની ચિંતા સાથે. આકાશ ગોરેભાવેલું દેખાય છે. ગાડીઓ, ભારે પગે ચાલે છે. પાટાઓ પાસે લીલોતરી ઊગી આવી છે. પુલની ઊંચાઈએથી જોનારને, લીલા વટાણામાં, પીળી ઇયળ સરીખી, ગાડી સરકતી લાગે.

દાદર: એકમાં નાતજાતના સંસ્કારની ઐસી કી તૈસી કરીને ઝમકદાર જ્યાફતને માણતી હિન્દુ નારીની વાત કરી છે. વ્રત ઉપવાસ કરનારા પૂજાપાઠ પતે પછી જે હાથે પૂજા કરી હોય એ જ હાથે મરઘીની ટાંગ પકડી લપકતી જીભ સાથે હોઠે ચાવી જવાના હોય એમ ચૂસતાં દંભી લોકોને જોઈ લેખિકા તકલીફ અનુભવે છે.

દાદર: બેમાં વિચિત્ર પ્રકારનું વલણ ધરાવતી ટિકિટચેકર સીંધી બાઈ દ્વારા મુસાફરોને કરવામાં આવતી કનડગત રજૂ થઈ છે. ફર્સ્ટના ડબ્બામાં નોકરીની નોકરી ને જો કોઈ બલીનો બકરો મળી જાય તો તગડી રકમ વસૂલ કરવાની દાનતવાળી પેલી સિંધણ મધુબહેન પોતાનાં સગાંવહાલાંને એમનમ જવા દેતી ને બીજા કોઈ જો ટિકિટ લેવાનું ભૂલ્યા તો ડબલ દંડ ફટકારતી ને જો સામેવાળો માને નહિ તો અડધી રકમ વસૂલ કરી પોતાનું ખિસ્સું ભરી લેતી. ને પાછી પોતાની પ્રમાણિકતાની વાત કરતી અને સત્તાનો દુરુપયોગ કરતી લેખિકાએ રજૂ કરી છે. સાથે સાથે બારમા ધોરણની બોર્ડની પરીક્ષાની વાત દ્વારા એક સાચાં શિક્ષિકાની ફરજ બજાવી છે ને પેલી લાંચિયણ બાઈ મધુને ખરેખરો સબક શિખવાડ્યો છે.

દાદર: ત્રણમાં લેખિકાએ કુંદનિકા કાપડિયાની નવલકથા ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ જેના હાથમાં છે એવી વસુધાની સાચી કહાણી લખીને નારીવાદી વલણોને પડકાર ફેંક્યો છે. પ્રેમલગ્ન કરનારી વસુધાને જ્યારે પોતાના અલગ અસ્તિત્વનો વિચાર આવે છે ત્યારે તે પતિનું ઘર છોડીને પિયરમાં રહેવા જતી લેખિકાએ બતાવી છે. પરંતુ તેના પિયરમાં પણ ભાઈ-ભાભીની જોહુકમી સ્વીકારવી પડે છે. પોતાના ઘર વિશે લેખિકાએ ખૂબ સરસ વાત કરી છે. “પોતાનું ઘર એ પોતાનું ઘર. ઘરની રાણીએ તું અને દાસીએ તું. માન-અપમાનના સીમાડા જ્યાં ભૂંસાઈ જાય છે એનું નામ ઘર.”

લેખિકાએ વર્જનિયા વુલ્ફનું પુસ્તક ‘A Room of One’s Own’ ને યાદ કરીને એમનું મંતવ્ય પણ રજૂ કર્યું છે. જે સ્ત્રી ઘરનાં બધા જ પ્રકારના કામકાજથી પરવારીને ઘરની એક એવી જગ્યા(બાથરૂમ)માં બેસીને કંઈક લખે છે ને એ સામયિકમાં છપાય છે. પૂર્તિમાં છપાયેલ સમાચાર સાહિત્ય માટે જેને એવોર્ડ મળવાનો હતો એ સ્ત્રીના ઇન્ટરવ્યૂની વાત દ્વારા લેખિકાએ નારીલેખન માટે સમાજની નરાજગી પણ વ્યક્ત કરી છે. સાથે સ્ત્રીજીવનની ગડમથલ અને તેના સ્પેસ માટેની વાતો રજૂ થયેલી છે.

‘પરેલ’ નામના નિબંધમાં પરાણે ઉજવાતી દેશભક્તિની ધારદાર વાત આલેખી છે. સાથે ટ્રેનમાં માછણો દ્વારા કરવામાં આવતી ગંદકીની વાત પણ મૂકી છે. બીજી મજાની વાત તો એ રજૂ થઈ છે કે મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓનું દામ્પત્યજીવન કઈ રીતે ચાલે છે. એ વાત ખૂબ હૃદયે સ્પર્શી જાય એવી છે. મોગરાની સુગંધ લેખિકાને પેલી મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીના જીવનની અંતરંગ વાતો જાણવા સુધી ખેંચી જાય છે. જીવનમાં માત્ર પૈસા જ અગત્યના નથી હૂંફાળો સંબંધ પણ જીવનને મધૂર બનાવવા એટલો જ અગત્યનો છે. એ વાત લેખિકાએ પેલી પોસ્ટઓફિસમાં રૂપિયા છરસોના પગારમાં ક્લાર્કની નોકરી કરતી મધ્યમવર્ગની સ્ત્રી દ્વારા રજૂ કરી છે.

‘ચિંચપોકલી’ લેખિકાની જેમ આપણને પણ આ નામ બોલવામાં મજા પડે એવું નામ છે. મુંબઈનાં જુદાં જુદાં રેલવેસ્ટેશનના લેખિકાને જે ભાતભાતના અનુભવો થયા છે તેના દ્વારા તેમણે ભાતીગળ રંગોની એક રંગોળી પૂરી છે. જેમાં બધા જ અલગ અલગ રંગોનું અલગ અલગ વિશ્વ રચાયું છે. ચિંચપોકલીમાં કબ્રસ્તાનની વાત નિરૂપાઈ છે. કબરની આસપાસનું વર્ણન, ચોમાસામાં કબર પર પડતા વરસાદનું, એના લીધે આજુબાજુમાં ઊગી નીકળતાં જંગલી ફૂલોનું વર્ણન ધ્યાનાકર્ષક બને છે. ચિંચપોકલીનાં મુખ્ય બે આકર્ષણકેન્દ્ર છે – પેલું કબ્રસ્તાન અને બીજું ચિંચપોકલીની ચાલી. ચિંચપોકલીની ચાલી માટે લેખિકા કહે છે “આ ચાલીઓની પોતીકી દુનિયા છે. મુંબઈમાં ઠેરઠેર વસેલી ચાલીઓની આગવી મુદ્રા છે. ચિંચપોકલીની ચાલીઓ એમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.” ચાલીઓનું વર્ણન ત્યાંના લોકોના રોજિંદા જીવનની ઝલક બતાવી જાય છે.

‘ભાયખલા’ નામના નિબંધમાં લેખિકાએ, મહાશ્વેતાદેવીની બંગાળી નવલકથા ‘હઝાર ચુરાશીર મા’ના સંદર્ભ દ્વારા નક્સલવાદી અંદોલન અને રાજકારણીઓની રાજરમતની વાત મૂકી છે. અને તેના દ્વારા મુંબઈની જીવાદોરી ગણાતી રેલ માટે રાજકારણી લોકોનું હાથવગું હથિયાર ‘રેલ રોકો ની સહેલી યુક્તિ’ની વાત કરી છે.

‘શિવરી’ નામના નિબંધમાં લેખિકાને સિમોન દ-બુવાની ‘ધ વુમન ડિસ્ટ્રોઇડ’ની ત્રણેય વાર્તાઓની નાયિકાની વેદના જકડી રાખે છે. નારીનું નિઃસહાય જીવન સતત કોઈકની રાહ ઝંખતું અસરકારક રીતે રજૂ થાય છે. લેખિકા શિવરી સ્ટેશન માટે લખે છે ‘મુંબઈની હાઈર લાઈનનું શાંત સ્ટેશન એટલે શિવરી’(પૃ.૩) લેખિકાને સિમોન દ-બુવાની નાયિકા અને સાહસિક ગણાતા કચ્છી માંડું ચાંપશીભાઈ બંને સમાન લાગે છે. વાર પ્રમાણે ભગવાનને રીઝવતી જુદા જુદા ધર્મની સ્ત્રીઓની પાસે મળતી દેવદેવતાના પાઠવાળી પુસ્તિકાની વાત દ્વારા લેખિકાએ એક મેઘધનુષ ખડું કર્યું છે.

ટ્રેનની ટૂંકી સફરમાં પણ સ્ત્રીની ધાર્મિકવૃત્તિ ડોકિયું કરે છે. રોજિંદા જીવનની ઘટમાળ સાથે જોડાયેલી સ્ત્રી નાનાં નાનાં સુખ કેવી રીતે પોષે છે એ નવરાત્રિની ટ્રેનમાં કરેલી ઉજવણી દ્વારા દેખાઈ આવે છે.

વી.ટી. નામના નિબંધમાં સ્ત્રીઓના વિવિધ શણગારની વાત કરી છે. સ્ત્રીને નાગણની ઉપમા આપી છે. શરીરનાં જુદાં જુદા અંગોના શણગારથી જુદી જુદી જ્ઞાતિ ઓળખી બતાવી છે.

મહાલક્ષ્મી નામના નિબંધમાં મુંબઈના રહેણાક વિષેની વાતો નિરૂપાઈ છે. ઘણા લોકોને મોઢે સાંભળેલું મુંબઈમાં રોટલો મળે પણ ઓટલો નહિ તો એ વાત આ નિબંધમાં જોવા મળે છે. લેખિકાનાં માસીબા વઢવાણથી મુંબઈ આવે છે. વઢવાણની હવેલીમાં રહેનારાં માસીબાને મુંબઈનાં મકાન બાકસના ખોખાં જેવાં લાગે છે. લેખિકાના ઘરની સામે રહેતાં માજી સાથે માસીબાને બહેનપણાં જામી જાય છે ને તે માજી પાસેથી મહાલક્ષ્મી મંદિરની વાતો સાંભળે છે. ને આટલા થોડા જ સમયમાં માજીનાં ફૂલ પણ માસીબા મહાલક્ષ્મી મંદિરની પાછળના દરિયામાં પધરાવી માજીનો મોક્ષ કરાવે છે.

ગ્રાન્ટ રોડમાં માયાનગરી મુંબઈમાં જોવા મળતાં વ્યસનોમાં દારૂ, બીડી, ડ્રગ્સ વગેરેના સેવનથી માણસ પોતાનું અમૂલ્ય અને કીમતી શરીર કેવી રીતે વેડફી નાખે છે એની વાત લેખિકાએ નીલી નામની છોકરી અને એક નાનકડા બાબાના પાત્ર દ્વારા રજૂ કરી છે. સંતાનોના બગડવા પાછળ માતાપિતા પણ એટલાં જ જવાબદાર હોય છે.

જોગેશ્વરી નામના નિબંધમાં લેખિકાએ ટ્રેનની મુસાફરી કેટલી જોખમી છે અને એમાંય એકલી સ્ત્રીની મુસાફરીની વાત કરી છે. એક મવાલી જેવા લગતા પુરુષને ધક્કો મારીને સ્ટેશને જ પછાડી દે છે. અને એક સ્ત્રીની સાડી હેન્ડલમાં ફસાઈ જવાથી એને બચાવી લેવાની વાત રજૂ થાય છે બંને રેલવેના અકસ્માતો જ છે પણ બંને અલગ અલગ રીતે થાય છે.

સંગ્રહનો છેલ્લો નિબંધ છે કાંદિવલી. ઘાટકોપર લેખિકાનું પિયર છે તો કાંદિવલી લેખિકાનું સાસરું છે. આ સંગ્રહમાં લેખિકાએ પોતાના પિયરથી શરૂ કરેલી સફર સાસરીમાં આવીને ઊભી રાખે છે. આ નિબંધમાં લેખિકાએ મુખ્ય ત્રણ ઘટના રજૂ કરી છે જેમાં પહેલી ઘટનામાં લેખિકા આયાની વાત દ્વારા મધ્યમવર્ગની હાડમારીના દર્શન કરાવે છે. બીજી ઘટનામાં ‘સફેદ કુંડળી’ નામના નાટકનાં રાણી અને દાસી દ્વારા પાટવીકુંવરની વાત રજૂ થઈ છે. અને છેલ્લી ઘટનામાં કોઈ સ્ત્રી પોતાનાં બાળકો માટે પાણી ભરવા જાય છે અને એ ગાડી ઊપડી જવાથી માતા અને બાળકો વિખૂટાં પડી જાય છે પણ મા એ તો મા છે. બધાં સ્ટેશને બાળકો માટે સતત તપાસ કરતી રહે છે અને કોઈ પણ ભોગે ત્રણ વર્ષે પણ પોતાનાં બાળકોને શોધી કાઢે છે. મા અને બાળકોનું મિલન એક અવિસ્મરણીય ઘટના બની રહે છે.

નોકરી અથવા કોઈ પણ કામધંધો કરતી સ્ત્રીઓની રોજિંદી ક્રિયાઓને પણ લેખિકાએ વર્ણવી છે જેમાં શાકભાજી વેચતી બાઈ, રોટલી વેચતાં માતારી, શાક ખરીદીને ગાડીમાં જ તેને સમારતી બીજી બધી સ્ત્રી વગેરે.

આમ, સમગ્ર રીતે જોઈએ તો ગીતા નાયકના નિબંધોમાં આપણને મહાનગરમાં વસતી ગૂંહણી અને નોકરી કરતી સ્ત્રીની ફરજો વચ્ચે પિસાતી સ્ત્રીઓની સંવેદનાઓ રજૂ થઈ છે. સ્ત્રીઓની રોજિંદી કથાઓ આકાર પામી છે તો ક્યારેક સાવ અજાણી જ સ્ત્રી દ્વારા ઘણો વાર્તાલાપ પણ રજૂ થયો છે. પાડોશી ધર્મની ફરજ, ક્યારેક મોગરાની સુગંધ પ્રવેશે છે તો ક્યારેક આશા-નિરાશાઓ વ્યાપી વળે છે. લેખિકાએ મુંબઈનગરીની નારીઓની ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેનમાં જિવાતી જિંદગીને સરસ વાચા આપીને જીવંત બનાવી છે. જીવનશૈલીની તમામ ગતિવિધિઓને તેમની કલમે ઝીલી છે. વિવિધ પ્રદેશની જુદી જુદી વયની સ્ત્રીઓની વેશભૂષા, કેશગૂંફન અને તેમના શણગારોનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું છે. રોજિંદા જીવનનો એક પણ મુદ્દો તેઓ ચૂક્યાં નથી. દરેક મુદ્દાને અલગ અલગ રીતે રજૂ કરવામાં તેઓની કલમ સફળ રીતે ચાલેલી દેખાય છે.

૧

પ્રિય રસિક, સૌ. કળાબેન, જયન્ત, નીતિન, ભરત ગીતા તથા અન્ય મિત્રો,

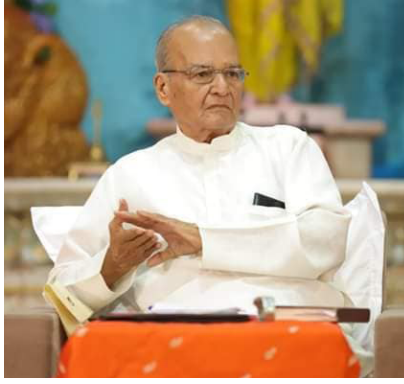
હજી મારા પર દિલ્હીથી અધિકૃત સમાચાર આવ્યા નથી. હું એની આતુરતાથી રાહ પણ જોતો નથી. મારો નિર્ણય તો, એક ક્ષણની દ્વિધા વિના, મેં કરી જ લીધો હતો. સદ્ભાગ્યે પ્રણવ, કલ્લોલ ઋચા તથા સૌ. ઉષાબેનની પહેલેથી જ સમ્મતિ હતી. ભારતી તથા પંચાલનું વલણ પણ એવું જ હતું. આ પારિતોષિક મારી જીવનરીતિ સાથે સુસંગત નથી. એ આપવાની રીત, એના નિર્ણયની પદ્ધતિ, એમાં અગ્રસ્થાને બિરાજતી વ્યક્તિઓનું પૂર્વગ્રહ-પ્રેરિત અસાહિત્યિક દષ્ટિબિન્દુ, આ બધું એનાથી વિમુખ કરવાને પુરતું છે. હું આ કે તે વ્યક્તિનો દોષ જોતો નથી. સંસ્થાકીય પારિતોષિકોની આવી જ દશા થાય. નિયમો કરે ખરા, પણ વ્યક્તિવિશેષને ધ્યાનમાં રાખીને, કશા ઉચાટ વિના તોડેય ખરા. જેમની ચારિત્ર્ય શુદ્ધિ માટે આપણે માન સેવતા હતા એવાઓએ પણ પોતાની નબળી કૃતિ માટે આપેલું પારિતોષક, કશા સંકોચ વિના સ્વીકારી લીધું. વળી સાહિત્યિક આબોહવા પર પ્રભાવ પાડનારી કૃતિઓને આપણા ભીરુ મુરબ્બીઓએ આવકારી નહિ. સર્જકતાનું ગૌરવ ભાગ્યે જ થયું. વીસ વરસના છોકરડા ઉમાશંકરની કૃતિ 'વિશ્વશાન્તિ'ને નરસિંહરાવ જેવા, જુદી જ સાહિત્યિક આબોહવામાં જીવનારા, દુરારાધ્ય ગણાતા વિવેચક ઉમળકાથી આવકારે એ પાંડિત્યુગમાં બન્યું. ત્યાર પછીના ગાળામાં એવું કેમ ન બન્યું? રાવજી, શેખ, મધુ- આ કોઈ તરફ કેમ દષ્ટિ ગઈ નહિ? આ પારિતોષિકથી પોતે સ્વીકૃતિ કે માન્યતા આપી રહ્યા છે એવી મુરબ્બીવટ જ કેમ દેખાતી રહી? આથી ખોટાં મૂલ્યો ચલાણી બન્યાં. જો હું આ પારિતોષિક સ્વીકારું તો આ બધાંને હું પણ સમ્મતિની મહોર મારી દઉં એવું જ ગણાય. મને મોડું મળ્યું એનો રોષ છે તેથી ત્રાગું કરીને સ્વીકારતો નથી એવી ગેરસમજ ન થાય એ માટે આ લખું છું.

(સુરેશ જોષીએ તા. ૧૧/૧/૮૪ના રોજ સ્વજનોને લખેલા પત્રનો એક અંશ,
આત્માપરિચય, સંકલન: શિરીષ પંચાલ, પૃષ્ઠ : ૬૬)

શ્રદ્ધાંજલિ

વિદ્ગ્ધ વિદ્વાન અને વત્સલ વડીલ : શ્રી લાભશંકર પુરોહિત

રાજેશ પંડ્યા

લાભશંકર પુરોહિત

જન્મતારીખ: ૨૯/૧૨/૧૯૩૩ ● અવસાન તારીખ: ૨૧/૮/૨૦૨૪

આજે મળસ્કે જાગીને આ લખવા બેઠો છું.

પાર્શ્વભૂમાં સંભળાય છે 'નીરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો...' બુલંદ કંઠે. ધીમે ધીમે અવાજમાં મધુરતા ભળે છે. 'કિયે ઠામ મોહની ન જાણી રે...' ત્રીજે પદે પ્રગટે છે પ્રપત્તિ. 'ભરોસો દૃઢ ઇન ચરનન કેરો...' જાગામીઠીમાં પડ્યો પડ્યો સાંભળું છું હું. થોડી વાર પછી પંખીઓ પણ સંગત કરવા લાગે છે ને પૃથ્વી પર સૂરમયી અજવાળું ઊતરે છે. ધીરે ધીરે આકાશ પ્રકાશમય.

ગુજરાતનું આકાશ આવાં કેટલાંય અજવાળાંથી ઉજમાળું બન્યું છે, સમયે સમયે. આપણા સદ્ભાગ્યે એવા કેટલાક વિદ્વાન ગુજરાતને મળ્યા કે જે માત્ર કળા અને સાહિત્ય જ નહીં, પણ સમગ્ર પ્રજાજીવન અને પ્રજાજીવનની અનેકવિધ જીવન-પરંપરાના મરમી હોય. આ બધું સાથલગું સાંકળી એમણે આજીવન ચિંતન - મનન - લેખન - સંશોધન કર્યું હોય. જંગમ વિદ્યાપીઠ જાણે.

આવા સદે સ્મરણીય મહામનામાં હરિવલ્લભ ભાયાણી, મધુસૂદન ઢાંકી, હસુ યાજ્ઞિક પછી લાભશંકર પુરોહિતને ગણી શકાય. એમના જવાથી ભારતીય વિદ્યાપરંપરાનું એક પૂછવાજોગ ઠેકાણું ગયું. હવે, અડધી રાતે હોંકારો દેશે કોણ?

શ્રી લાભશંકર પુરોહિતના ચાર વિવેચનસંગ્રહો છે :

૧. ‘ફલશ્રુતિ’ [ઈ. ૧૯૯૯] ૨. ‘અંતઃશ્રુતિ’ [ઈ. ૨૦૦૯] ૩. ‘શબ્દપ્રત્યય’ [ઈ. ૨૦૧૧] અને ૪. ‘લોકાનુસંધાન’ [ઈ. ૨૦૧૬]. આ ઉપરાંત ‘મણિલાલ દ્વિવેદી’ એ લઘુગ્રંથનો અનુવાદ [ઈ. ૨૦૦૩] અને ‘પરથમ પરણામ’ ઉપેન્દ્ર પંડ્યા સ્મૃતિગ્રંથનું સંપાદન [ઈ. ૨૦૦૬] પણ એમના નામે છે. એમના ચારે વિવેચનગ્રંથોની અનુક્રમણિકા પર એક નજર નાંખતાં તરત જાણી શકાય કે ગુજરાતી વિવેચનની રૂઢ પરંપરાથી આ વિવેચનલેખો કેવા જુદા છે! આ ૮૫ જેટલા (અને ૯૦૦ જેટલાં પૃષ્ઠોમાં વિસ્તરેલા) વિવેચનલેખોનો વ્યાપ પણ આશ્ચર્ય પમાડે એવો છે. સૈદ્ધાંતિક વિવેચન, કૃતિલક્ષી વિવેચન અને તુલનાત્મક વિવેચન, સાહિત્યનો ઇતિહાસ અને સંશોધન, સાહિત્યકૃતિનું પુનર્મૂલ્યાંકન અને નવીન અર્થઘટન - એવાં વિવિધ પરિમાણથી આ વિવેચનલેખો સમૃદ્ધ બન્યાં છે. કેવળ વિવેચન વિશે જ દસ જેટલા લેખો એમણે લખ્યા છે. એમાં ‘વિવેચન’ : સંજ્ઞા, સંકેતો અને સીમાઓ, ‘મેથ્યુ આર્નલ્ડની કાવ્યભાવના’ અને ‘ટી. એસ. એલિયટનો કવિતાવિચાર’ જેવા લેખ છે તથા ‘ઉમાશંકરની સિદ્ધાંતવિવેચના’ અને ‘આરંભિક વિવેચનની પૂર્વપીઠિકા’ જેવા લેખ પણ છે. નર્મદ અને નવલરામના વિવેચન વિશે તો એમણે ત્રણ ત્રણ લેખો લખી તેમના વિવેચનકાર્યની સર્વોચ્ચ તપાસ કરી છે.

લાભશંકર પુરોહિતનું કૃતિલક્ષી વિવેચન પણ નવાં તાજાં મૌલિક નિરીક્ષણોથી સભર છે. એમણે ઉમાશંકર જોશીની કવિતા [‘ઉમાશંકરની પ્રથમ/અંતિમ કવિતા : કેટલાંક રસપ્રદ નિરીક્ષણો’ તથા ‘ઉમાશંકરની કવિતા : ‘મંગલ-શબ્દ’ની ભાવના’] સુંદરમ્ની કવિતા [‘૧૩-૭ની લોકલ’ના કાવ્યવિશેષો]; સ્નેહરશ્મિની કવિતા [‘સર્જકતાની લંબાતી ક્ષિતિજો’] વિશે અભ્યાસપૂર્ણ વિવેચન કર્યું છે. તો, રમેશ પારેખની કવિતા વિશે [૧. ‘રમેશ પારેખનાં ગીતોની પ્રભાવકતા’, ૨. ‘ખમ્મા, આલા બાપુને : ઘટનાપુરુષનો કાવ્યાવતાર’ અને ૩. ‘મીરાંસંવેદનાનો પ્રતિસ્પંદ : રમેશ પારેખની મીરાંકવિતામાં’ એમ] એકાધિક વાર લખી રમેશ પારેખની કવિપ્રતિભાના વિશેષો સીંધી દેખાડ્યા છે. આવા પ્રતિષ્ઠિત કવિઓની સાથે સાથે એમણે મનહર જાની, જયંતી પટેલ અને દીપક ત્રિવેદી જેવા ઓછા જાણીતા કવિઓના કાવ્યસર્જન વિશે પણ ઊલટથી લખ્યું છે. એમનું વિવેચન માત્ર મુખ્ય મુખ્ય સર્જકોની પ્રદક્ષિણા કરીને અટકી જતું નથી, તેની દૃઢ પ્રતીતિ નાનજીભાઈ મહેતાના આત્મચરિત્ર ‘મારી અનુભવકથા’ અને ‘વિસરાયેલા વિદ્યાધર : વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર જોશી’ જેવા લેખોથી પણ થાય. એમનું પ્રત્યક્ષ વિવેચન કવિતા ઉપરાંત વાર્તા [‘ધૂમકેતુની વાર્તાઓમાં મનોચેતનાનાં આંતરસ્તરો’ અને ‘મેઘાણીની નવલિકાઓમાં સમાજચેતના’] અને નાટક [‘નાટ્યકાર ચંદ્રવદન’] સુધી વિસ્તરે છે.

લાભશંકર પુરોહિતના સ્વરૂપવિવેચનમાં શિરમોર છે ‘ગીત-રસકીય કોટિ’ એ દીર્ઘલેખ. સુંદરમ્ના ‘ગીતનું સ્વરૂપ’ પછી આ બીજો મહત્ત્વનો લેખ છે. ‘ગીતમાં લયવિધાન’ નામના અન્ય લેખમાં અનેક ઉદાહરણો આપી, લયતત્ત્વની ઝીણવટભરી ચર્ચા એમણે કરી છે. ‘લોકગીતની આસ્વાદ્યતા’ અને ‘આપણા લોકઢાળો’ તથા ‘મધ્યકાળની ધોળ રચનાઓ : ઉપેક્ષિત પદ્યપરંપરા’ એ ત્રણ લેખ પણ ગુજરાતી ગીતપરંપરાને જાણવા એટલા જ મહત્ત્વના છે. એમાં મધ્યકાલીન પદ્યકવિતા વિશેના

પાંચેક લેખ [૧. રંગવિન્યાસની અભિવ્યંજક તરેહો : મધ્યકાલીન પદરચનાના સંદર્ભમાં ૨. સમાન ભાવબીજની સમાંતરિત પદસૃષ્ટિ : નરસિંહ - મીરાં - સૂરદાસ-પરમાનંદદાસની રચનાઓ. ૩. સૂરદાસની અંતિમ ત્રણ પદરચના : પ્રપત્તિ અને પ્રતીતિનો સહજોદ્ગાર. ૪. દયારામની ઊર્મિકવિતા : મધુરાભક્તિની ત્રિપરિમાણીય ગીતસૃષ્ટિ અને ૫. 'પ્રેમસખી'પ્રેમાનંદ : પ્રેમલક્ષણાનો પારાવાર] તથા સંતવાણી વિશેના ત્રણેક લેખ [૧. ભીમસાહેબની ભજનવાણી, ૨. દાસી જીવણની ભજનવાણી અને ૩. અરજણદાસની ભજનવાણી] ઉમેરીએ તો ગીત - પદ - ધોળ - ભજન વિશેનો એમનો અભ્યાસ કેવો ગહન અને સઘન છે તેની પ્રતીતિ થાય. આ પ્રતીતિને વધુ સુદૃઢ કરે છે એમના સંગીતવિષયક લેખો. 'સૌરાષ્ટ્રમાં સુગમસંગીત', 'હવેલી સંગીત' અને 'પ્રભાવક સંગીતાર્યાય : આદિત્યરાયજી' અને મધુસૂદન ઢાંકીના 'સપ્તક'ની સમીક્ષા એ ચાર લેખો દરેક ગુજરાતી સંગીતરસિકો અને ગાયકોએ વાંચવા - સમજવા - ગાંઠે બાંધી રાખવા જેવા છે. આ લેખોને કારણે ગુજરાતી ગીત-સંગીત પરંપરાના નિષ્ણાત તરીકે એમની ગણના થઈ.

લાભશંકર પુરોહિત મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય - લોકપરંપરાના પણ એવા જ ઊંડા અભ્યાસી ને મૌલિક ચિંતક હતા. 'મૌખિક પરંપરામાં ઉક્તિનું ગદ્યઘટન'- એ લેખ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાને ખૂબ ગમ્યો ને 'ઉદ્દેશ'ના વાર્ષિક શ્રેષ્ઠ લેખ તરીકે પોંખ્યો. તો 'લોકગીતમાં દાદા' લેખ વાંચી ભોળાભાઈ પટેલે પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી. એ જ રીતે 'આપણા લોકઢાળો' લેખથી એમ.એસ. યુનિવર્સિટીના સંગીતવિભાગના પ્રો. રમણલાલ મહેતા ખૂબ રાજી થયા અને આ વિષયમાં આપણે ત્યાં ભાગ્યે જ લખાયું - વિચારાયું છે એમ કહી અભિનંદન પાઠવ્યા.

લાભશંકર પુરોહિતે લખેલા 'લોકવાર્તાની કથન તરેહો' કે 'વાક્યપરંપરા : લિખિત અને મૌખિક' જેવા લેખ પણ ઘણા મહત્ત્વના છે. જેમાં એમનો સઘન સ્વાધ્યાય અને સંશોધનદૃષ્ટિ પ્રવર્તે છે. 'નિરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો?' માન્ય પાઠ અંગે થોડોક પુનર્વિચાર; 'ચિત્ત ચૈતન્યવિલાસ તદ્દૂપ છે: વેદાતન્તપરક અર્થવાચનની દિશામાં'; 'લોકગીતમાં 'દાદા': સાંદર્ભિક અર્થગ્રહણમાં અડચણ કે અનવધાન?'; 'કચરા મેરનો રાસડો : સાબરકાંઠાનો?'ના, બરડા (પોરબંદર) પંથકનો; 'હુંમર' / 'ઉંમર' એટલે? : રચનાસંદર્ભે અર્થશોધનો પ્રયાસ; 'ચાંદલિયો ઊગ્યો ને અઈણ્યો (હરણ્યું?) આથમી: અર્થવાચનમાં અંતરાયની બાબત' - જેવા લેખો તો પાઠનિર્ણય ને અર્થનિર્ણયની સમસ્યા ઉકેલતા સઘન સંશોધનાત્મક લેખો જ છે. જેમાં એમની સમગ્ર સજ્જતા અને તજ્જન્ય સર્જકતાનો સમન્વય થયો છે.

લાભશંકર પુરોહિતને અર્થચર્યાની જેમ શબ્દચર્યામાં પણ અતિશે રસ હતો. શ્રી, કુળ ઈકોતેર તાર્યા રે, સવા લાખ સોનામહોર ને ઘોડી અલકમલકથી ઊતરી જેવી કેટલીક શબ્દચર્યા બેક દાયકા અગાઉ 'નવનીત-સમર્પણ'માં પ્રગટ થઈ હતી; તો 'નિષિદ્ધો(Taboos)નું શિષ્ટીકરણ' [આ લેખ વાંચીને ગુલામમોહમ્મદ શેખે પ્રતિભાવ આપ્યો કે કોઈ ભારતીય ભાષામાં પણ આવો લેખ લખાયો નહીં હોય, કદાચ] અને 'ઇતરોત્થ શબ્દોના સંસ્કૃતીકરણના પર્યાય-પ્રયોગો : 'હીર સૌભાગ્ય' મહાકાવ્યની

વિલક્ષણતા' આ દીર્ઘ શબ્દવિચાર લેખ તાજેતરમાં 'સમીપે' : ૬૧ અને 'અનુસંધાન' : ૯૩-માં પ્રગટ થયા. અનેક તળપદા - દેશજ - સંસ્કૃત શબ્દોની ચર્ચા તેઓ અવારનવાર - ૩૭૩ વાર્તાલાપમાં કે ફોન પર વાતચીતમાં - કરતા રહેતા ને એમ શબ્દશાસ્ત્રે વિનોદેન કાળ્યાપન થતું રહેતું. જાહેર વાર્તાલાપ ને અંગત ગોઠડીમાં એમનો વાક્યપ્રવાહ અસ્ખલિત વહે. આપણને ભીંજવે જ નહીં, નખશિખ તરબોળ કરી દે, સૌરાષ્ટ્રના મિત્રો મળે ત્યારે તો ધાણીફૂટ ધસમસતું બળકટ ભાષાપૂર. જોકે વિવેચનમાં શાસ્ત્રીયતા ને સંસ્કૃતમય ગુજરાતી. એમના પ્રથમ વિવેચનગ્રંથ 'ફલશ્રુતિ'નું અર્પણ ત્રિદલ બિલ્વપત્ર જેવું છે. માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ । આચાર્યદેવો ભવ । એ ન્યાયે 'બા', ભાઈ (પિતાજી) અને વિદ્યાગુરુ મનસુખલાલ ઝવેરી એ ત્રણેને આ વાક્યમય 'ફલશ્રુતિ' લેખક અર્પણ કરે છે ને પોતાની શબ્દવ્યક્તિતાની ઘટનામાં રસાયેલા આપ્તજન માને છે. અર્પણના શબ્દો છે : 'સોરઠી બોલીનો રણકો મારી જીભને ટેરવે ઘૂંટનારી 'બા' [તથા] 'સંસ્કૃત ભાષા અને વિદ્યાનો સંપુટ સંપડાવનારા 'ભાઈ' (પિતાજી)'.

લાભશંકર પુરોહિતના વક્તવ્ય - લેખનમાં આ બંને તળપદ - સંસ્કૃતપદના તાણાવાણા વણાયેલા - ને ક્યાંક તણાયેલા પણ - છે. એમની વિવેચનભાષાનું સંસ્કૃતમય ગુજરાતી જુઓ : 'ગીતની બાહ્યાભ્યંતર સંઘટનાની યુતિમાંથી 'ગીત'નો રચનાગત રસપિંડ કયા પ્રકારે સિદ્ધ થાય અને એમ થવામાં સંઘટક સૂત્ર તરીકે લયની તથા પદીકરણ અને ભાષાબંધની વિલક્ષણતા કે કારકતા કયા પ્રકારે પ્રતીત થાય છે? આ બધાં ઘટકોના ઉપચયને કારણે 'ગીત'ની ઈતર કાવ્યપ્રકારોથી અલાયદી કોટિ (Category) ઊભી થાય છે કે કેમ, એ બારામાં આપણે કશો ઊંડાપોહ કરતા નથી.' [ફલશ્રુતિ, પૃ. ૪]

લોકગીતના લય વિશે લખતાં પણ લાભશંકર પુરોહિત આવી સંસ્કૃતાદ્ય ભાષા પ્રયોજે છે. વાંચો આ અવતરણ : 'લોકગીતોની લયતરેહોને, એના નિબંધનવ્યાપની દૃષ્ટિએ મુખ્યત્વે બે ઘાટમાં મૂકી શકાય. પ્રમાણમાં દીર્ઘ ચરણમાપમાં રેલાની પ્રલંબિત; અને ખૂબ ટૂંકા પટમાં સમેટાતી અલ્પસીમ. દીર્ઘ ચરણમાપની તરેહો, મોટે ભાગે વિલંબિત વા મધ્યલયમાં ઢળતી હોય છે જ્યારે ટૂંકા વ્યાપની તરેહો દ્રુત, ક્યારેક અતિદ્રુતમાં વહે છે. કરુણ, શૃંગાર કે શાંત ભાવને ઉપસાવવામાં વિલંબિત / મધ્ય લયતરેહો વિશેષ કામચાબ નીવડે; રૌદ્ર, વીર, હાસ્ય, વિનોદ, ટીખળને દ્રુત લયતરેહો વધુ માફક આવે.' [લોકાનુસંધાન, પૃ. ૬૪].

હવે તળપદી ગુજરાતી વાંચો : જીવણ જન્મ્યા, જીવ્યા ઘોઘાવદરમાં, સૌરાષ્ટ્રના હાલાર પરગણાના ગોંડલ પાસેના ગામડામાં; જાતે ચમાર, પૈતૃક વ્યવસાય 'ભામ' (મરેલાં ઢેરનાં ચામડાં પરના વેરા)ના ઈજારાનો. પંથકમાં સુખી ગણાતું ખોરડું, પાંચમાં પૂછવાજોગ ઘર. ઉછેર થયો લાડકોડમાં, અંગની નરવાઈ ને નમણાઈ પણ મોહક, રહેણી-કરણી પણ આ કારણે રંગીન ને મોજીલી. પરંતુ સત્સંગ તો મળ્યો તો વાતાવરણમાંથી ને વારસામાં, 'ગુરુ'ની શોધ માટે ભારે મથામણ કરી; પણ અંતે ઠ્યાં જઈને ભીમસાહેબને શરણે.' [અંતઃશ્રુતિ, પૃ. ૧૮૯] આ અવતરણ શોધતાં મને

મુશ્કેલી પડી. વળી, આ જીવનચર્યાનું ગુજરાતી છે. કાવ્યચર્યાના ગુજરાતીમાં આવો ગદ્યાસ્વાદ નહીં મળે.

લાભશંકર પુરોહિત કવચિત્ હળવા વિવેચનલેખ પણ લખે છે એવું ‘ભુંગરાજવટી યાને ગ્રંથ-ગરબડ’ એવું શીર્ષક જોઈને લાગે ‘ભાંગરો વાટવો’નું સંસ્કૃત નામાંતર ભુંગરાજવટી એવું જોઈ, એમાં નવલરામનો ‘ઓથારિયા હડકવા’ કે રમણભાઈના ‘ભદ્રંભદ્ર’ જેવા હાસ્યવિનોદની અપેક્ષા જાગે. પણ.... જોકે આ લેખમાંથી આવું અવતરણ જરૂર મળી આવે : ‘આ સ્થિતિમાં ગ્રંથોપજીવી વિદ્યાપુરુષે ભુંગરાજવટીની ઉપસાવેલી સેવનમાત્રાના અનુપાતમાં આપણને - એટલે કે ભાઠે ભરાઈ ગયેલા ભાગ્યશાળી (!) ભાવકને- રસસંક્રાંતિ અને તજ્જન્ય હાસ્યશબલિત કરુણનો કઠણ અનુભવ લાધે છે. બ્રહ્મસદૃશ બહુવિધલીલાસંચારિણી ભુંગરાજવટીનાં મુખ્ય મુખ્ય વિહારક્ષેત્રો આટલાં ગણાય.’ એમ કહી લેખક ૧. ગ્રંથવિવરણ, ૨. સંશોધન-સંપાદન, ૩. અનુવાદ, ૪. સંક્ષેપ અને ૫. ઉદ્ધરણ કે અવતરણ એવા પંચકલ્યાણક ગરબડિયા ગ્રંથ ગોટાળાને સદૃષ્ટાંત દેખાડે છે.

લાભશંકર પુરોહિતની આ ગ્રંથસંપદા ઈ. ૧૯૯૯થી ઈ. ૨૦૧૬ સુધીમાં ઉપલબ્ધ થઈ. એમનાં પુસ્તકોમાં જેટલું વિદ્યાજ્ઞાન સચવાયું એથી વધુ તો એમની સ્મૃતિમાં હુંતું, જે એમની સાથે હંમેશ માટે ગયું. આ ગ્રંથોમાંથી પહેલાં ત્રણ તો શિરીષ પંચાલ અને સંવાદ પ્રકાશનને કારણે સુલભ બન્યા. શિરીષ પંચાલ એ લાભશંકર પુરોહિતની મૈત્રી એટલે શબ્દપ્રત્યય. આ ‘શબ્દપ્રત્યય’ ગ્રંથ પંચાલ અને ટોપીવાળા દંપતીને અર્પણ કરતાં તેઓ ‘ઉત્તરરામચરિત’નો ‘અદ્વૈતં સુખદુઃખયોરનુગુણ સર્વાસ્વવસ્થાસુ ય-’થી શરૂ થતો શ્લોક ટાંકે છે, પણ ચોથી પંક્તિ અર્પણોચિત બને તે માટે બદલાવે છે આમ: ભદ્રં તદ્વુગલદ્વયાય ચરિતં ગ્રન્થો ગતાયાર્પ્યતે ।। [-ભદ્રં તસ્ય સુમાનુષસ્ય કથમપ્યેફં હિ તત્પ્રાપ્યતે ।। - ને બદલે.] વધુમાં બ.ક.ઠા.ને ટાંકી ‘મનોમેળ તે મૈત્રી, બાકી સૌ ભાગ્યના ખેલ’ ગણાવે છે. ‘લોકાનુસંધાન’ની પ્રસ્તાવનામાં પણ એની સહૃદયતાપૂર્વક નોંધ લે છે: ‘પ્રથમ ‘ફલશ્રુતિ’ અને તે પછી, ‘અંતઃશ્રુતિ’ તથા ‘શબ્દપ્રત્યય’ : આ બંને પુસ્તકોને પણ ‘સંવાદ’ પ્રકાશનનું ઓઢણું મળ્યું. આ પછી જ ‘બાકીનો સઘળો વિસ્તાર...’ સખ્યની ‘નિર્મળી’ના સહજ વિલાસનું ‘હોવું’ એ જ ધન્યતા !

...તો, આ છે એમના પ્રેમાળજીવનની, આજીવન વિદ્યોપાસનાની ફલશ્રુતિ. ‘ફલશ્રુતિ’ના પ્રકાશન પછી એમની વિદ્વત્તાને સાહિત્યજગતે ઓળખી. સાર્વત્રિક નોંધ લેવાઈ. એમનેય પોરસ ચડ્યો. ચિત્ત ચમક્યું. પ્રજ્ઞા સળવળી ને સરસ્વતી ખળખળી. ખળખળતી વહી. એવી વહી કે બીજું કોઈ ન લખી શકે એવા અદ્વિતીય વીસેક લેખો એમની પાસેથી મળ્યા.

લાભશંકર પુરોહિતના જ્ઞાનપ્રભાવનો જેટલો સાહિત્યજગતમાં આદર હતો, એથી વધુ અન્ય ક્ષેત્રો - સમુદાયોમાં સમાદર હતો. બ્રહ્મર્ષિ શ્રીકૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીજી, વિશેષણનિરપેક્ષ મોરારિબાપુ અને નિર્ગન્થ સાધુ શીલચંદ્રજી મહારાજ-સૌ લાભુભાઈ,

પુરોહિતસાહેબ, લાભશંકરભાઈની વિદ્યાપ્રીતિ-સત્યપ્રીતિ વખાણે. આ 'સંતત્રયીને પ્રાંજલ પ્રેમપૂર્વક' 'અંતઃશ્રુતિ' અર્પણ કરતાં એમણે ભવભૂતિની એક પંક્તિ ઉદ્ધૃત કરી છે : સ્થિરપ્રસાદા યુયમિત ઇદાનીં કિમપરમ્ ? [તમારો પ્રેમ સ્થિર છે, આથી બીજું શું કહેવું, અત્યારે?] પુષ્ટિમાર્ગી પરંપરાના ગો. ઇન્દિરા બેટીજી હોય કે અન્ય ગોસ્વામી બાવાજી, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના માધવપ્રિયદાસજી હોય કે બીજા સંતો, જૈન આચાર્ય વિજયશીલચંદ્રસૂરિજી અને અન્ય યતિગણ તથા સંતરામ મંદિરના નારાયણદાસજી અને અન્ય સાધુઓ સૌના સ્નેહભાજન તેઓ હતા. એમની પાસેથી આ ધર્મસંપ્રદાયોની પરંપરા ને વર્તમાનની વાતું સાંભળવાનો લ્હાવ લીધો છે ઘણી વાર.

જોકે, પહેલાંની અસ્વીકૃતિની પીડા એમની વાતચીતમાં ઊપસી આવતી, ક્યારેક ત્યારે પોતે લાભશંકર નહીં, વિકલ્પશંકર છે એવું અનુભવતા. આ સંકલ્પવિકલ્પ પણ એમના વ્યક્તિત્વનો એક અંશ હતો. ભલે એમનું નામ શૈવવાદી લાભશંકર હોય, પણ એ હતા વૈષ્ણવ. વ્યાકુળ વૈષ્ણવ. દયારામ એમને પ્રિય. એમનું 'લોચનમનનો ઝઘડો' પદ તેઓ વારંવાર આવર્તન કરી મલાવી મલાવી ગાતા. એ ગાનમાં જે આરત અને વ્યાકુળતા પ્રગટ થતી, તે જ મને દયારામની એક પંક્તિ પાસે લઈ જતી : 'વૈષ્ણવ નથી થયો તું રે...'

આવી વ્યાકુળતાભરી ક્ષણો વડોદરાને ઘેર અમે માણી છે, રાતભર. દાદાએ અંતરંગ ખોલી જીવનવારતા સંભળાવી છે : 'દાદાજી કહેતા એ વાત મારી સાંજના દીવે અજવાસની વેળા...' છેક સવાર સુધી. પછી સગે હાથે છાશના છમકારે વઘારેલો રોટલો ખવડાવ્યો છે મને - મમતા - કબીરને. ત્યારે 'ઋતુરાજ'ને બારણે ખરેખર વસંત બેઠી હતી, તે 'દિ.

જામનગર - સૌરાષ્ટ્રના મિત્રવર્તુળ [મનોજ રાવળ, નિરંજન રાજ્યગુરુ, સતીશચંદ્ર વ્યાસ, કિશોર જોશી, શૈલેષ ટેવાણી બળવંત જાની, ભદ્રાયુ વચ્છરાજાણી, હેમંત નાણાવટી, કૌશિક મહેતા, રવજી રોકડ, રમેશ મહેતા, યજ્ઞેશ દવે, નીતિન વડગામા, છેલભાઈ વ્યાસ, હીરજી સિંચ, અનિલ શાસ્ત્રી, નિસર્ગ આહિર, અજય રાવળ] પછી એમનું મન વડોદરા મંડળીમાં વધુ કોળતું. શિરીષ પંચાલ, જયદેવ શુક્લ, રવિન્ નાયક ને અમે સૌ સપરિવાર એમના અંતરંગી. એમણે અમને પોતાના ગણ્યા. વડોદરા - સાવલીની ઘણી મુલાકાતો ને રાતોની રાતો વાતો ને વાતો હૈયાદાબડીમાં સંઘરાયલી સચવાયલી છે હજી. યમનની મંદ મંદ સુગંધથી શરૂ થયેલી એ મહેફિલ કેદારની સૌરભે ઝિલાઈ, બિહાગ - બાગેશ્રીના પમરાટે પ્રસરી, દરબારી કે માલકૌસના મઘમઘાટે છલકાઈ છેક પરોઢે ભૈરવીના સૂરે ફૂલપાંદડે જઈ ઠરે, ઝાકળ જેમ. પછી મરજાદી લાભુદાદા જીવનભરનું પુષ્ટિવ્રત છોડી નિત્યક્રમ કે આત્મિક વિના વઘારેલા દાળ-ભાત ને ચેવડો ચવાણું ખાય. એમ અમારી નાતમાં વટલાય. ત્યારે પણ દયારામ મનમાં ને મનમાં મલકાય. મનોમન ગાય : 'મારું ઢણકતું ઢેર...'

ગઈ ઉતરાણે અમે આઠ જણ [શિરીષભાઈ - ચંદ્રિકાબહેન, જયદેવભાઈ, પ્રતીક્ષાબહેન, હર્ષદભાઈ - બિંદુબહેન, મમતા ને હું] વડોદરાથી સંઘ કાઢી જામનગર

ગયાં, એમને મળવા. મળ્યા તો ખરા પણ એ પહેલાંના લાભશંકર નહોતા. એમનાં પત્ની શારદાબાના અવસાન પછી એ સાવ અણોસરા થઈ ગયા'તા. હવે પહેલાંની વિશ્રંભકથા પણ નહોતી. વરસોના વરસ, વારંવાર મીંડ લીધા પછી, એમને પોતાનો 'સા' મળી ગયો હોય એમ બધા ય રસ, શાંત રસમાં પર્યવસન પામતા હતા અંતે.

અંતે શ્રી દ્વારિકેશ અષ્ટકમ્ નો શ્લોક. આ અષ્ટકની રચના લાભશંકર પુરોહિતે પોતે કરી હતી. સંસ્કૃતમાં, મંદાકાન્તા છંદમાં. એના સમશ્લોકી ગુજરાતી અનુવાદ સાથે. એક વાર શ્રી દ્વારિકાધીશની સમ્મુખ આર્જવભરી વાણીમાં એનું ગાન પણ કર્યું હતું, કેદાર રાગમાં. એ શ્લોક છે.

સત્કારાર્થ ત્વરિતમજરો યો દધાવ દ્વિજસ્ય
દત્તો ભુક્ત્વા ત્વનુપમનિધિસ્તણ્ડુલાન્ યેન તસ્મૈ ।
પ્રીત્યા સ્વીયં ભૂવનપતિના પૂજિતં સ્નિગ્ધમિત્રં
વન્દેઽહં ત્વાં સુજનસુલભં રાજરાજેશ્વરં તુ ॥

હેતે દોઝ્યા હરિવર, વળી, મિત્ર આતિથ્ય કાજે,
આપી દીધો અઢળક નિધિ, મુઝી તાંદુલ સાટે;
પોંખ્યો પ્રીતે દીન-સુજનને રાજરાજેશ્વરે હ્યાં,
વંદું એવા સુહૃદશરણા દ્વારિકાધીશને હું.

આ અષ્ટકની કેન્દ્રીય પંક્તિ છે : દેહિં સ્થાનં તવ ચરણયોદ્ધારિકાનાથ મહ્યમ્
[વાસો મારો તવ ચરણમાં દ્વારિકાનાથ દેજો.]

બે'ક દાયકા પહેલાં અમારા વિભાગના એક પરિસંવાદનું સમાપન લાભશંકર પુરોહિતે લોકગીત ગાઈ કર્યું હતું. એ ગીતકડી યાદા'વે છે છેલ્લે :

'અમે અમારે ઘેર જાઈ, બાયું રામ રામ છે!'

આજે હું વિનીતભાવે નતમસ્તક કહું છું : 'દાદા, રામ રામ છે!'

[જન્માષ્ટમી, વિ.સં. ૨૦૮૦]

૧

“ગીત : રસકીય કોટિ”

કવિતાપ્રકાર તરીકે ગીતનું વાહન તો છે શબ્દ. પણ સાહિત્યની ઉત્તરકાલીન પરંપરામાં, ગીતમાંથી ઊતરી આવેલાં અન્ય કવિતાસ્વરૂપોને મુકાબલે ગીત માધ્યમ લેખે 'શબ્દ'ને થોડીક વિશિષ્ટ રીતે પ્રયોજે છે. ગીતથી ઈતર કાવ્યપ્રકારો શબ્દને એના નોખા પરિવેશમાં, ભાષાસામગ્રી તરીકે પ્રયોજે છે, એટલે ગીતેતર પ્રદેશોમાં માધ્યમ તરીકે ભાષાઘટનાનો વિચાર, એની સ્વકીય ઉપલબ્ધિઓ અને ઉપસ્થિતિઓના પ્રકાશમાં કરવાનું શક્ય બને છે. જ્યારે 'ગીત'માં છેક એના ઉગમકાળથી જ 'શબ્દ' નર્યા ઉચ્ચારણ કે ઉદ્ગાર તરીકે નહિ, ઉદ્ગાન તરીકે સંકળાયો છે; કેમ કે ઉત્કટ ભાવોદ્દેકની લયપૂર્ણ ગાનાભિવ્યક્તિ તરીકે “ગીત” માનવકંઠેથી ફૂટ્યું છે.

(લાભશંકર પુરોહિત, ફલશ્રુતિ ૧૯૯૯.)

વિચાર વિમર્શ

મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ અને કાન્તિભાઈ બી. શાહની 'ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ'માં થયેલી ઉપેક્ષા

પ્રવીણ કુકડિયા

મધ્યકાલીન અને જૈન સાહિત્યમાં વિશેષ રસ ધરાવતા વિવેચક જયંત કોઠારીએ 'વિરલ વિદ્વત્પ્રતિભા' કહીને જેમના કાર્યની નોંધ બહુ ઉમળકાભેર લીધી છે, તો શીલચન્દ્રસૂરિએ એમના કાર્યને બિરદાવતા જેમને 'વન મેન યુનિવર્સિટી' કહ્યા છે એવા મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ અને જેમણે જયંત કોઠારી સાથે સંશોધન-સંપાદનનું કામ કર્યું છે અને આજપર્યંત આ જ કાર્યમાં રમમાણ રહેલા કાન્તિભાઈ બી. શાહ અને તેમના કાર્યની નોંધ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસકારોએ કેટલીક લીધી છે એ જાણવાની ઇચ્છા કોઈ પણ સાહિત્યરસિકને થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આવી જિજ્ઞાસાથી મેં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ'ના આઠ ગ્રંથનાં દસ પુસ્તકો જોયાં. અહીં સમયદર્શી વિભાજન છે; એ રીતે તો ઈ.સ. ૧૮૮૫માં જન્મેલા મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ વિશેનું અધિકરણ 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ:૪ [ન્યાનાલાલથી ઝવેરચંદ મેઘાણી]'માં અને ઈ.સ. ૧૯૩૩માં જન્મેલા કાન્તિભાઈ બી. શાહ વિશેનું 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ:૭ (ઈ.સ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫)'માં હોયું જોઈએ. આ બન્નેની નોંધ બાબતે તો સરેઆમ નિરાશા સાંપડી પણ કાન્તિભાઈ બી. શાહ અને કાન્તિ શાહના નામનો અને એમના વિશેના અધિકરણનો એક ગોટાળો સામે આવ્યો.

જેમણે ટાંચાં સાધનો અને અપાર મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પોતાની આખી જિંદગી જૈન સાહિત્યના સંશોધન અને સંપાદનમાં વિતાવી એવા આપણા ગાંધીયુગના વિદ્વાન મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ વિશે નાનકડું, એકાદ પાનાનુંય અધિકરણ તો અહીં નથી સાંપડતું પણ એમનો નામોલ્લેખ સુધ્ધાં નથી. આ વિદ્વાનનું સૌથી મહત્વનું કાર્ય એમણે લખેલો ગ્રંથ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' છે. સંક્ષિપ્ત હોવા છતાં આ ગ્રંથનું કદ અગિયારસો પાનાંનું છે. 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથ:૨, ખંડ:૧માં રમણલાલ ચી. શાહનું 'જૈનસાહિત્ય-૧' નામનું ચાલીસ પાનાંનું અને 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથ:૨, ખંડ:૨માં શિવલાલ જેસલપુરાનું 'જૈનસાહિત્ય-૨' નામનું પાંત્રીસ પાનાંનું લખાણ છે. ઈ.સ. ૧૪૫૦ થી ઈ.સ. ૧૮૫૦ના કાળખંડને આવરી લેતા આ બંને ગ્રંથમાં આલેખાયેલા જૈનસાહિત્યનાં લેખાંજોખાં વર્ણવતા પ્રલંબ

લેખોમાં ક્યાંય આ વિદ્વાનોએ મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈના કાર્યની નોંધ લેવાની કે એનો સંદર્ભ સુધ્ધાં આપવાની જરૂરિયાત જોઈ નથી. ખરેખર આ બંને ગ્રંથના આ બંને લેખમાં હોવી જોઈએ ત્યાં જ આ વિદ્વાનની નોંધ નથી; પણ અન્યત્ર બંને ગ્રંથમાં માત્ર દ્વિતીય સંદર્ભ તરીકે ઉલ્લેખ છે. જેમ કે કાન્તિલાલ વ્યાસના ‘ફાગુસાહિત્ય : જૈન અને જૈનેતર’ નામના લેખમાં (જુઓ ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથ: ૨ ખંડ: ૧, પૃ. ૨૮૭) અને બીજા પુસ્તકમાં ‘મધ્યકાલીન કથાપ્રવાહ’, ‘ગદ્યસાહિત્ય’ અને ‘મધ્યકાલીન પદ્યસાહિત્યનો છંદોબંધ’ નામના હરિવલ્લભ ભાયાણીના લેખોમાં એમનો માત્ર ઉલ્લેખ છે. (જુઓ ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથ: ૨ ખંડ: ૨ પૃ. ૧૨૫, ૨૯૨ અને ૩૪૪.) હા, એકલા હાથે ‘અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા-૧ થી ૫’ આપનાર ધીરુભાઈ ઠાકરના પુસ્તકમાં મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈની સમુચિત નોંધ તો મળે છે, ‘જૈન ગુજર કવિઓ અને જૈન સાહિત્યનો વિસ્તૃત ને પ્રમાણભૂત પરિચય કરાવનાર મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ (૧૮૮૫-૧૯૪૫).’ (જુઓ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા-૩, પૃ. ૨૧૬.)

જૈન સાહિત્યના સંપાદન-સંશોધનમાં જેમણે આખી જિંદગી આપી અને આજે બાણું વર્ષની ઉંમરે પણ કાર્યપ્રવૃત્ત છે એવા કાન્તિભાઈ બી. શાહને પણ મોહનલાલ દ. દેસાઈ જેવો જ અન્યાય થયો છે. આ વિદ્વાને જયંત કોઠારી સાથે કામ કર્યું છે. આવા વિદ્વાનની નોંધ સુધ્ધાં નથી લેવાઈ; બલકે આ નામધારી બે વ્યક્તિઓનાં નામનો ગોટાળો છે. વિગતે જોઈએ. જૈનસાહિત્ય સાથે જોડાયેલા કાન્તિભાઈ બી. શાહ (જ. ૧૪-૯-૧૯૩૩) અને ‘ભૂમિપુત્ર’ સામયિક અને ‘યજ્ઞ પ્રકાશન’ સાથે જોડાયેલા કાન્તિ શાહ (જ. ૧૮-૮-૧૯૩૩-મ. ૩૦-૪-૨૦૧૨) બંનેએ પોતપોતાના વિષયમાં નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું છે. આ બંને વિદ્વાન ઉપર્યુક્ત અધોરેખિત નામે જ ઓળખાય છે. જ્યારે ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથ : ૭માં ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને જયંત કોઠારી વિશેનાં અધિકરણો ખરેખર કાન્તિભાઈ બી. શાહે લખ્યાં છે; અનુક્રમણિકામાં અને આ બંને જગ્યાએ અધિકારણના અંતે કાન્તિભાઈ શાહ લખેલ છે. અહીં ખરેખર કાન્તિભાઈ બી. શાહ હોવું જોઈએ. (જુઓ પૃ. ૩૮૦ અને ૩૯૦.) હવે આ જ ગ્રંથમાં દક્ષા પટ્ટણીએ કાન્તિ શાહ વિશેનું ત્રણ પાનાંનું અધિકરણ ‘કાન્તિભાઈ શાહ’ શીર્ષકથી લખ્યું છે. અહીં ખરેખર કાન્તિ શાહ હોવું જોઈએ. (જુઓ પૃ. ૩૦૭.) જ્યારે રમણ સોનીએ સંપાદિત કરેલા ‘સમયદર્શી સાહિત્યસંદર્ભ કોશ’ (ગ્રંથ: ૧ કર્તાસંદર્ભ) માં કાન્તિભાઈ બી. શાહ અને એના એક પુસ્તકનો ઉલ્લેખ “શાહ, કાન્તિલાલ ભીખાભાઈ ‘કે. બી.’ ૧૪-૯-૧૯૩૩. - પ્રેમાનંદકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન ૧૯૬૭” એમ આપેલો છે. (જુઓ પૃ. ૧૨૪.) તો વળી વ્યક્તિનામસૂચિમાં કાન્તિભાઈ બી. શાહ છે. (જુઓ પૃ. ૫૩૩.) એટલે કે પુસ્તકમાં આપેલા (એક નામના એક હયાત અને એક અવસાન પામેલા બે વિદ્વાન પુસ્તકના અંતે આપેલી વ્યક્તિનામસૂચિમાં એક થઈ જાય છે!) નામમાં જ આવો ગોટાળો છે તો પછી જન્મ-મૃત્યુ, તારીખ-માસ-સાલમાં પણ ગોટાળો થવાનો એ સ્વાભાવિક છે. એ સમયના પ્રકાશનમંત્રી કીર્તિદા શાહ ‘પ્રકાશકીય’માં નોંધે છે. ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત આ પ્રમાણભૂત

ઇતિહાસ ગ્રંથો માટે અભ્યાસીઓ, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓની સતત માંગ રહી છે' (જુઓ 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ: ૮ (ખંડ: ૨) [૧૯૩૬થી ૧૯૫૦] સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨', પૃ. ૪)

'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથ: ૭માં આ સમયગાળાના સંશોધકો અને સંપાદકો વિશેનાં ચાર પ્રકારનાં પ્રકરણ છે. આરંભે શિવલાલ જેસલપુરા અને શાંતિભાઈ આચાર્યનાં ચાર-પાંચ પાનાંનાં અધિકરણ છે. પછી 'સંશોધકો-સંપાદકો-૧'માં બે-ત્રણ પાનાંનાં, 'સંશોધકો-સંપાદકો-૨'માં એક પાનાંનાં અધિકરણ છે અને 'સંશોધકો-સંપાદકો-૩'માં માત્ર વ્યક્તિનામ અને પુસ્તકનામની યાદી છે. (જુઓ 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથ: ૭ પૃ. ૪૬૭થી ૪૮૨.) આમાં છેલ્લે તો અમુક ખાનગી પ્રકાશનો માટે ડિક્શનરી બનાવનાર સુધ્ધાંનો ઉલ્લેખ છે. જેમ કે પી. સી. મજમુદાર 'ગાલા'ઝ એડવાન્સ ડિક્શનરી'. (જુઓ પૃ. ૪૮૨.) જેણે સંશોધન અને સંપાદનમાં જ પોતાની આખી જિંદગી સમર્પિત કરી છે; છેક ૧૯૬૭માં પ્રેમાનંદકૃત 'અભિમન્યુ આખ્યાન'નું સંપાદન કરેલું છે; જે ઇતિહાસગ્રંથમાં તેમના કાર્યની નોંધ નથી એ જ ગ્રંથમાં એમણે ઉપર નિર્દેશ મુજબ બે વિદ્વાનોનાં અધિકરણ લખેલ છે અને પોતાની જિંદગીના આઠમા દાયકામાં એમણે એકલે હાથે મોહનલાલ દ. દેસાઈના વેર-વિખેર પડેલા સાહિત્યને દસ ગ્રંથોમાં સંપાદિત કરી આપ્યું છે. (જુઓ 'શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ લેખસંચય' એકથી દસ સંપાદક : કાન્તિભાઈ બી. શાહ, પ્રકાશક : જ્ઞાનની બારી, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૨૩) એવા કાન્તિભાઈ બી. શાહ(આજે બાણું વર્ષની ઉંમરે પણ આ જ કાર્યમાં સક્રિય છે)નો 'ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ'માં ઉલ્લેખ પણ નથી એ વાત દુઃખદ છે.

અંતે 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથની 'પરામર્શનસમિતિ' અને 'સલાહકાર સમિતિ'માં જેમનાં નામ છે; એમાં ઘણા તો આ વિદ્વાનોના કાર્યથી સારી રીતે પરિચિત છે. ઉપરાંત અમુકે તો કાન્તિભાઈ બી. શાહ સાથે કાર્ય પણ કરેલું છે. જેમ કે હરિવલ્લભ ભાયાણી, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, જયંત કોઠારી, કુમારપાળ દેસાઈ, રમણ સોની, હર્ષદ ત્રિવેદી, કીર્તિદા શાહ વગેરે. સલાહકાર સમિતિમાં જેનું નામ છે અને હમણાં જ જેમને જૈન સાહિત્યનો સર્વોચ્ચ 'હેમચંદ્રાચાર્ય ચંદ્રક' કાન્તિભાઈ બી. શાહ સંપાદિત મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ વિશેનાં દસ પુસ્તકના સંપુટ વિશેના પરિસંવાદની પૂર્વસંધ્યાએ આપવામાં આવ્યો એ સંપુટની પ્રસ્તાવનામાં અંતે કુમારપાળ દેસાઈ લખે છે. 'આજે એમના (મોહનલાલ દ. દેસાઈ) સમગ્ર અક્ષરકાર્યના તૈલચિત્રનું એકએક રેખા સાથે અનાવરણ થઈ રહ્યું છે, તે ઘટના આપણે માટે કેટલી બધી આનંદદાયક છે. મનોમન ભાવ તો એવો એવો જાગે છે કે શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈના જીવન-કાર્ય વિશે વ્યાપક ધોરણે સાહિત્યિક અને વૈચારિક પરિસંવાદ યોજાય.' (જુઓ 'શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ લેખસંચય' સંપાદક : ડૉ. કાન્તિભાઈ બી. શાહ. સંપુટનાં દસેય પુસ્તકની 'અક્ષરકાર્યનું સર્વાંગી તૈલચિત્ર' નામની પ્રસ્તાવના. પૃ. ૨૨.)

સંદર્ભગ્રંથસૂચિ :

- (૧) ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ:૨, ખંડ:૧ (ઈ.સ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ, બીજી શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિનું ચોથું પુનર્મુદ્રણ:૨૦૧૫
- (૨) ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ:૨, ખંડ:૨ (ઈ.સ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ, બીજી શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિનું ચોથું પુનર્મુદ્રણ:૨૦૧૫.
- (૩) ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ:૩, (દલપતરામથી કલાપી) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ, બીજી શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિનું ચોથું પુનર્મુદ્રણ: ૨૦૧૭.
- (૪) ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ:૪, (નહાનાલાલથી ઝવેરચંદ મેઘાણી) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ, બીજી શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિનું પાંચમું પુનર્મુદ્રણ:૨૦૧૮.
- (૫) ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ:૭, (ઈ.સ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ:૨૦૧૫.
- (૬) શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ લેખસંચય ૧ થી ૧૦ : સંપાદક : કાન્તિભાઈ બી. શાહ, પ્રકાશક : જ્ઞાનની બારી, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૨૩.
- (૭) અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા-૩ સાક્ષરયુગ, ધીરુભાઈ ઠાકર, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, બારમું સંશોધિત - સંવર્ધિત સંસ્કરણ : જાન્યુઆરી, ૨૦૦૬.
- (૮) તત્ત્વલક્ષી પારદર્શકતા [જયંત કોઠારી વિવેચન લેખસંચય] સંપાદક:રમણ સોની ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પહેલી આવૃત્તિ:ઓગસ્ટ, ૨૦૧૧.
- (૯) સમયદર્શી સાહિત્યસંદર્ભ કોશ ગ્રંથ:૧, કર્તાસંદર્ભ સંપાદક:રમણ સોની ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પહેલી આવૃત્તિ:૨૦૧૨.
- (૧૦) ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ:૮ (ખંડ:૨) [૧૯૩૬થી ૧૯૫૦] સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ:૨, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ:નવેમ્બર, ૨૦૧૮.

૧

નાના હતા ત્યારે પીપળાનું પાંદડું ચોપડીમાં રાખતા. ધીમે ધીમે એ પાંદડાંનો નર્ચો આકાર જ માત્ર જળવાઈ રહે ને છતાં એને વડનું પાંદડું ગણવાની ભૂલ થાય નહીં. કદાચ વાર્તામાં વ્યવહારજગતમાંથી લીધેલાં તથ્ય-ઘટના આ રૂપે જળવાઈ રહે છે. એ વિશિષ્ટ આકાર હોવા છતાં એની વિશિષ્ટતામાં જ એ મર્યાદિત થઈને રહે નહીં. જે વિશિષ્ટતા પોતાની સીમામાં આવા સાર્વત્રિક વિહારની વધુ છૂટ આપે તે કળાને વધારે ખપની.

છાપાંની ઘટના જે છે તે જ છે. તેને ઉલ્લંઘી જઈ શકાય નહીં. કળાની ઘટના તો સ્પ્રિંગબોર્ડ. ઘટના પોતે પોતાનામાં જ ખરચાઈને પૂરી થાય તે ઘટના ભારે, એ વાર્તાને ડુબાડી દે. જે ઘટના પર : આંગળી મૂકીને કહી દેવાય કે 'હા, અમે સમજ્યા; લેખક આટલું બતાવવા ઇચ્છે છે તે ઘટના કળામાં મર્યાદા રૂપ બને.

લોપ કે હાસ થવો ઘટે તો તે આવી ઘટનાનો. અન્તિમે જઈને જો કોઈ કહે કે વાર્તાને ઘટનાની જરૂર શી? તો એવું અન્તિમનું આગ્રહી વલણ કળાને ઉપકારક નહીં નીવડે. આપણી આલંકારિકોની પરિભાષામાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે જે ઘટના વાચ્યાર્થ પૂરતી જ સીમિત છે, જેમાંથી વ્યંજના રૂપે કશું નિષ્પન્ન થતું જ નથી તે ઘટના વાર્તાને ઉપકારક નથી.

(સુરેશ જોષીનું સાહિત્ય વિશ્વ : વિવેચન-૧, પૃષ્ઠ : ૩૭૫)

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા : દુર્ગ ઊભો છે હજી : વિજય રાજ્યગુરુ, રવિ-મંગલ પ્રકાશન, ભાવનગર, ૨૦૧૮. ડે. પૃ. ૧૨૮. રૂ. ૧૧૦. • ગઝલસંગ્રહ : જાણિયે અજવાળિયું : વિજય રાજ્યગુરુ, રવિ-મંગલ પ્રકાશન, ભાવનગર, ૨૦૧૮, ડે. પૃ. ૧૪૪. રૂ. ૧૨૦. આ સંગ્રહમાં ૪૧ ગીતો, ૩૨ ગઝલો, ૩૪ અછાંદસ અને ૧૦ સોનેટ કાવ્યોનો સમાવેશ થયો છે. • શબરીબાઈનાં પદ : કૌશિકરાય પંડ્યા, સાયુજ્ય પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૭૮. રૂ. ૧૫૦. • કવિતાસંગ્રહ : શબ્દસંક્રાંતિ : થોભણ પરમાર, ૨૨, સરિતા રો. હાઉસ અડાજણ-પાલ, સુરત, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૩૨, રૂ. ૧૨૦, ૧૦૨ કવિતાનો સંગ્રહ. • સાવ અનોખો નાતો : ડૉ. ભૂમા વશી, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૨૧૪, રૂ. ૩૫૦, ૧૫૬ કવિતાનો સંગ્રહ. • રમું-વિરમું છું : વિનુ બામણિયા 'અતીત', મુ. પો. બાકોર, તા. ખાનપુર, જિ. પંચમહાલ, ૨૦૧૧, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૧૨૫. ૯૨ કવિતાનો સંગ્રહ. • ડાગળે દીવો : વજેસિંહ પારગી, મહીસાગર સાહિત્ય સભા, લુણાવાડા, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૯૬, રૂ. ૧૪૫. ૭૬ કવિતાઓનો મરણોત્તર સંગ્રહ.

નવલકથા : તરસી ભૂમિનો સાદ : રાકેશ પટેલ, ડિવાઈન પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૧૫૦.

વાર્તાસંગ્રહ : ન હકાર, ન નકાર : ધર્મેશ ગાંધી, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૨૦૦, ૧૮ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

લેખસંગ્રહ : વયસ્કતાનો વૈભવ : મનસુખ સલ્વા, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ. ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૬૦, રૂ. ૨૨૦, ૭૦ લેખોનો સંગ્રહ.

વિવેચનગ્રંથ : પરિશીલન : અનિલા દલાલ, ઝેન ઓપસ, અમદાવાદ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૭૨, રૂ. ૨૫૦, ૧૩ વિવેચન લેખોનો સંગ્રહ.

સંપાદન : પુરસ્કૃત ગુજરાતી વાર્તાસર્જકો : સંપા. પારુલ બારોટ, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૨૮૦, રૂ. ૩૮૦. હિમાંશી શેલત, સુમન શાહ અને મોહન પરમાર ત્રણ વાર્તાકારોની સાત સાત વાર્તાઓનો અભ્યાસ.

બાળસાહિત્ય : પટ પટ હું પરપોટો : ગિરા પિનાકિન ભટ્ટ, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૭૪, રૂ. ૧૦૦.

અનુવાદ : ગંગાલહરી : જગન્નાથ ઉ. કૌશિકરાય પંડ્યા, સાયુજ્ય પ્રકાશન, વડોદરા, ડે. પૃ. ૬૨, રૂ. ૫૦, સાત વૃક્ષો. • વિલાતા ઉજાશની વિરુદ્ધ : પાલ્લો એન્થોનિયો કુઆદ્રા. અનુ. હરીશ મીનાશ્રુ, ઝેન ઓપસ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૮૨, રૂ. ૧૫૦. • તાઓની કવિતા : રૂપાંતરકાર, માધવ રામાનુજ, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૩૬, રૂ. ૧૯૦.

પ્રકીર્ણ : ઇતિહાસનો એહસાસ : આચાર્ય રાજ્ય પરમસૂરિ, શ્રુતજ્ઞાન સંસ્કાર પીઠ, અમદાવાદ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૬૦, રૂ. ૧૩૦. • એક તારો : પ.પૂ.શ્રી વિજયરાજહંસસૂરી-શ્વરજી મ.સા., ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૬૦, રૂ. ૧૩૦. • આભે મઢ્યા તારલિયા : ધનસુખલાલ પારેખ, ૧૦૧, મેહલ એપાર્ટમેન્ટ, નાની મહેતાવાડ, વલસાડ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૨૪, રૂ. ૫૦.

परिषदवृत्त

धतुभाध कुकुटिआ

स्मरञसभा

गुजराती साहित्य परिषद द्वारा भाषा, साहित्य, संस्कृति अने उदात्त समाज जवननी परंपराना वाडक, ऋषितुल्य श्री लालशंकर पुरोहितनी स्मरञसभा गुजराती साहित्य परिषदना गोवर्धनलवनमां ता. २८-८-२०२४ ने बुधवारे सांजे ५-०० कलाके योजाई लती. प्रारंभे परिषदप्रमुख श्री लषद त्रिवेदीअे लालशंकर पुरोहितने याद करीने कहुं लतुं के जे पञ आ दुनिया छोडीने जाय छे अेनो अवकाश जे ठिभो थाय छे अेने आपणे क्यारेय पूरी शकता नथी. लालशंकर पुरोहितना जवाथी आपणा साहित्यक्षेत्रे मोठी भोट पडी छे. सरस्वती तेमनी जल उपर लंभेसां लती. आजे तेमने लावथी याद करीअे अेम कडीने सभानी शरुआत करी लती. श्री रघुवीर यौधरीअे तेमना विवेचनग्रंथ 'इलश्रुति'नी वात करी लती. जेमां प्रेमानंद विशेनो लेख अने सितांशु यशचंद्रना 'जटायु' अने जोनाथन दिविंनगटन सीगलनी सरभामञी विशेना अेक लेखनी रर्या करी अने तेमनी साथेनी निकटतानी वात करी लती. श्री कुमारपाण देसाईअे लालशंकर पुरोहित साथेनी मुलाकातथी लईने तेमना व्यक्तित्व अने संत साथेना संबंघ अने वैष्णव परंपरा अने बीजा संप्रदायो साथेनो प्रेम अने विद्वत्तानी वात करी लती. श्री किशोर जोशीअे लालमुदादानी प्रतिभानी वात करी लती. जेमां तेमनी तेजस्विता अने भागवत व्यक्तित्वनी वात पञ करी लती तेमज तेमणे मोबाईलमां नरसिंह महेताना केदारो रागने गाता लालशंकर पुरोहितना अवाजने संभणायो लतो. परिषदप्रमुखश्री लषद त्रिवेदीअे पुरोहितसाडेभना अब्यासलेभोनी विगते वात करी लती. परिषदना मडामंत्री समीर लडे समग्र सभानुं संयावन कर्तुं लतुं.

'पाक्षिकी' अंतर्गत

ता. १०-८-२०२४ ने शनिवारना रोज गुजराती साहित्य परिषद, अमदावादमां सांजे ५-०० वाग्ये, पाक्षिकी अंतर्गत वार्ताकार आरती शेठे अेमनी वार्ता 'अे भारी'नुं पठन कर्तुं लतुं.

ગુણાનુવાદ સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત વિદ્યાસભા અને ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ યોજિત સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક તથા મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠની ગુણાનુવાદસભા તા. ૧૧-૮-૨૦૨૪ના રોજ સાંજે ૫-૦૦ કલાકે ગોવર્ધનભવન સ્મૃતિમંદિરમાં યોજાઈ હતી.

શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ કહ્યું હતું કે યાજ્ઞિકસાહેબે ખૂબ કામ કર્યું છે. ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપી અને વિકસાવી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખ અને સન્માનનીય સભ્ય હતા. ગુજરાતી અને સંસ્કૃતના વિદ્વાન હતા. ચંદ્રકાન્ત શેઠ વિશે કહ્યું હતું કે તેમને ઘણી બધી તકલીફ હતી. પ્રોસ્ટેટ, કિડનીની સમસ્યા અને કેન્સર ગળા સુધી પહોંચી ગયું હતું. એમને જે લાગતું એ જ કરતા હતા. ખૂબ ગીતો લખ્યાં છે. પ્રાદેશિક ગીતો પણ લખ્યાં છે. તેમના પીએચ.ડી.ના કામને યાદ કર્યું હતું. તેઓ ઉમાશંકર જોશી અને સુન્દરમ્ના અભ્યાસી હતા. રા. વિ. પાઠકની પરંપરાના વિવેચક હતા. વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશમાં ઘણું કામ કર્યું છે. તેમજ વિશ્વકોશમાં પણ કામ કર્યું છે. તેમના ગુરુ ધીરુભાઈ ઠાકર તેમને પ્રિય હતા. આ ઉપરાંત તેમના સર્જન અને કુટુંબની વાત પણ આવરી લઈને અંજલિ અર્પણ કરી હતી. શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ વાત કરતાં કહ્યું હતું કે ચંદ્રકાન્ત વિશ્વકોશ માટે પ્રકાશ હતા. વિશ્વકોશના અધિકરણ માટે તેમની કુનેહ કામ લાગી હતી. ધીરુભાઈ ઠાકર ગુરુ પ્રત્યેની તેમની ભક્તિ અનન્ય હતી. અમે વિશ્વકોશમાં એમનો જન્મદિવસ ઊજવતા. એમને પણ ખૂબ જ આનંદ આવતો. ચંદ્રકાન્ત શેઠ વિશ્વકોશ સંસ્થાને મળ્યા એ સંસ્થાનું સદ્ભાગ્ય છે. કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક વિશે કહ્યું હતું કે તેમનાં સંસ્કૃતનાં સુભાષિતો સરસ રીતે છાપામાં આવતાં હતાં. હેમચંદ્રાચાર્ય યુનિવર્સિટીની કામગીરીને યાદ કરીને ‘બુધવારિયું’ બહાર પાડતા - તેને યાદ કરી તેમની ચેતનાને વંદન કર્યું હતું.

શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે કહ્યું હતું કે, પાઠ્યપુસ્તક મંડળમાં હું હતો ત્યારે કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકને મળવાનું બન્યું હતું. એ પછી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખ બન્યા. એ દરમિયાન ‘વહીવટની વાતો’ પુસ્તકના લેખો ‘અખંડ આનંદ’માં આપતા હતા તેની વાત કરી હતી. તેઓ મૃદુ અને મક્કમ હતા. ચંદ્રકાન્ત શેઠ વિશે કહ્યું હતું કે, તેઓ મારા પીએચ.ડી.ના માર્ગદર્શક હતા. તેમના વિદ્યાર્થી તરીકે શેઠસાહેબની મૂલ્યનિષ્ઠાની વાત કરી હતી.

શ્રી પ્રવીણ લહેરીએ બન્નેને શ્રદ્ધાંજલિ આપતાં કહ્યું હતું: જેમના પાંચ ગુણો એમની અભ્યાસવૃત્તિ, ચીવટ, જોડણીસુધારો, સંવેદના પણ ખૂબ જ. પ્રેમાળ અને ઉષ્માસભર મૂલ્યનિષ્ઠા બન્ને મૂલ્યોને હંમેશાં વળગી રહ્યા હતા. કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક ૧૯૫૦માં સૌરાષ્ટ્રમાં નોકરીમાં જોડાયા. વડોદરામાં કલેક્ટર તરીકે, જનગણ યોજના અને સેન્સરબુકો, શિક્ષણસચિવ તરીકે પણ કામ કર્યું. શ્રી મણિભાઈ પ્રજાપતિએ હેમચંદ્રાચાર્ય યુનિવર્સિટીની જમીન અને સ્થાપનાની તેમજ લાયબ્રેરીની વાત કરીને તેમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી હતી. ચંદ્રકાન્ત શેઠની વિશ્વકોશની કામગીરીને તેમણે યાદ કરી હતી.

શ્રી હસિત મહેતાએ કહ્યું હતું કે ચરોતરના બેચંદ્રો, ચંદ્રકાન્ત શેઠ 'બાલચંદ્ર' અને કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકની વાત કરી હતી. જેમાં ચંદ્રકાન્ત શેઠની કવિતા અને તેમના સર્જનની વાત કરી હતી. જ્યારે કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક વિશે કહ્યું હતું કે અધ્યાપકના પહેલા ઈન્ટરવ્યૂની પોતાની કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકસાહેબ સાથે કેવી રહી હતી તેની વાત કરી હતી. તેમજ પરિષદના ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરના નામકરણ અંગે યાજ્ઞિકસાહેબનો ફાળો અને સમશ્લોકી અનુવાદની વાત કરી હતી.

કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકના પુત્ર શ્રી નિરજ યાજ્ઞિકે કહ્યું હતું કે હું ૧૬ મહિનાનો હતો ત્યારથી દોસ્તાર તરીકે પપ્પા સાથે રહ્યો છું. તેમના પિતાની ચીવટની વાત કરી હતી.

ઉપપ્રમુખ શ્રી યોગેશ જોષીએ કહ્યું હતું કે 'પરબ'નો સંપાદક હતો ત્યારે કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકસાહેબે પરબને સંપૂર્ણ સ્વાયત્તતા આપવાનું કહ્યું હતું. તેમણે કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકનું 'વિદાય' સોનેટ અને ચંદ્રકાન્ત શેઠનું કાવ્ય 'ક્યાં છો ચંદ્રકાન્ત'નું પઠન કરીને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરી હતી. અંતમાં તાજેતરમાં અવસાન પામેલા સાહિત્યકારોને યાદ કરીને બે મિનિટનું મૌન પાળવામાં આવ્યું હતું. સમગ્ર ગુણાનુવાદસભાનું સંચાલન પરિષદના પ્રકાશન મંત્રી ભિખેશ ભટ્ટે કર્યું હતું.

પુસ્તક-પ્રદર્શન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચીમનલાલ મંગળદાસ ગ્રંથાલયમાં ગ્રંથાલય સ્થાપનાદિન નિમિત્તે દર મહિને થતા પુસ્તક-પ્રદર્શન અન્વયે ઓગસ્ટ મહિનામાં આ વખતે વિવેચનનાં પસંદગીનાં પુસ્તકોનું પ્રદર્શન તા. ૧૭-૮-૨૦૨૪ થી ૨૭-૮-૨૦૨૪ દરમિયાન રાખવામાં આવ્યું હતું. પ્રદર્શન દરમિયાન શ્રી અનિલાબહેન દલાલ, શ્રી રૂપાબહેન શેઠ, વિનોદાબહેન, ચેતન શુક્લ, હરીશ ખત્રી, પરિષદમંત્રી (ગ્રંથાલય) પરીક્ષિત જોશી અને અન્ય પુસ્તકપ્રેમીઓએ આ પુસ્તક-પ્રદર્શનની મુલાકાત લીધી હતી. રોજિંદા વાચકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સાહિત્યરસિકોએ પણ સહકાર આપી પુસ્તક-પ્રદર્શનને આવકાર્યું હતું. મીડિયાવાળાએ પણ તેની નોંધ લઈને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

૧

.....ગયા શુક્રવારે અધ્યતન ગુજરાતી સાહિત્ય પર કરાંચીમાં મેં વ્યાખ્યાન આપ્યું. જાહેરમાં બોલવાનો એ પહેલો પ્રસંગ હતો. ડોલરરાય (શ્રી ડોલરરાય માંકડ) પ્રમુખસ્થાને હતા. અદ્યતન સાહિત્યની વાસ્તવદંભી અશ્લીલતા, દંષ્ટિ વિનાની પ્રયોગખોર વૃત્તિ, વિવેચનની અરાજકતા, સૂક્ષ્મ સ્થાપકોચિંતનનો અભાવ... વગેરે વિશે સપ્ત શબ્દોમાં % કહી નાખ્યું. રામનારાયણ, ઉમાશંકર, ગુલાબદાસ, નાનાલાલ, બ. ક. ઠા. વગેરેને બરાબર લઈ નાખ્યા, ધાર્યા કરતાં ઘણું સારું બોલી શક્યો. ડોલરરાયે મારી પ્રગલ્ભા વખાણી ને ભવિષ્યની ઉજ્જવળતા વિશે શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી. સાક્ષરોની ખુરશી પર સ્થાન આપ્યું... બીજી ઘણી પ્રશંસા કરી - ટૂંકમાં I announced myself by this lecture. હજુ બીજાં વ્યાખ્યાનો ગોઠવાયાં છે. મજા આવે છે. સવારની કોલેજ એટલે વખત પુષ્કળ મળે છે. ઘર નથી એટલે કોલેજની લાયબ્રેરીમાં એક જુદા ઓરડામાં લહેરથી બેસીને વાંચું છું.

(સુરેશ જોષીનો લગભગ ઈ.સ. ૧૯૪૭માં રસિક શાહ પર લખાયેલા પત્રનો એક અંશ, અંતે આરંભ, ભાગ-૧, પૃષ્ઠ : ૧૨૮-૨૯)

સાહિત્યવૃત્ત

ઇતુભાઈ કુરકુટિઆ

‘શબ્દસંપદા’

શ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજસાહેબની પ્રેરણાથી તા. ૧૧-૮-૨૦૨૪ના રવિવારે, સવારે ૧૦-૦૦ કલાકે, હઠીસિંગની વાડી, દિલ્હી દરવાજા બહાર, અમદાવાદમાં હઠીસિંગ કેસરીસિંગ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે, ઓમ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા ‘શબ્દસંપદા’ શીર્ષક હેઠળ ‘હીરાનંદસૂરિ’ વિશે પ્રો. સુધા ચૌહાણે અને ‘વસ્તુપાલરાસ’ વિશે પ્રો. રમજાન હસણિયાએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન કવિ મનીષ પાઠક ‘શ્વેત’એ કર્યું હતું.

વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો

ભાવનગરમાં એક સદી પહેલાં કન્યાકેળવણીનો આરંભ કરનાર શ્રીમતી આર. ડી. ગાર્ડી ભાવનગર સ્ત્રીકેળવણી મંડળ, ભાવનગરના શતાબ્દી વર્ષની ઉજવણીનો આરંભ ‘જૂઈ મેળો’ કાર્યક્રમથી થયો હતો. વિશ્વભારતી સંસ્થાન, અમદાવાદને કોલેજની શતાબ્દી સમિતિ દ્વારા શતાબ્દી વર્ષનો આરંભ ‘જૂઈ-મેળો’ લેખિકા સંમેલન દ્વારા કરવા માટે આમંત્રણ અપાયું હતું. તા. ૨૩-૭-૨૦૨૪ ને મંગળવારે શ્રીમતી ન. ચ. ગાંધી અને ભા. વા. ગાંધી મહિલા કોલેજના સભાગૃહ ભાવનગરમાં આ કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. આ પ્રસંગે પ્રદીપસિંહ ગોહિલ, ડૉ. જે. પી. મજમુદાર, શ્રી ધીરેન વૈષ્ણવ, શ્રી રાજેન્દ્રસિંહ રાણા, વિનોદ જોશી તથા ‘જૂઈ-મેળો’નાં સ્થાપક કવયિત્રી ઉષા ઉપાધ્યાયે પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપ્યાં હતાં. આ કાર્યક્રમમાં ઉદ્ઘાટન સત્ર, કવયિત્રી સંમેલન, ગદ્યસત્ર, કાવ્યસંગીત સત્ર તથા સમાપન સત્રનું આયોજન થયું હતું.

વક્તવ્ય

તા. ૬-૭-૨૦૨૪ના રોજ વિશ્વકોશ ભવનમાં શ્રી મીનળ દવેએ ‘ગુજરાતી નાટકમાં ઊપસતી સ્ત્રી-છબિ’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

તા. ૧૭-૭-૨૦૨૪ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં શ્રી કંચનભાઈ પરીખ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી પી. કે. લહેરીએ ‘વિદેશમાં અભ્યાસ કરવા જતા વિદ્યાર્થીઓને એક ચેતવણી’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

તા. ૨૦-૭-૨૦૨૪ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશમાં શ્રી નંદુભાઈ દામોદર શુક્લ વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત શ્રી ચિંતન ભટ્ટે ‘અંતરિક્ષમાં અકસ્માત’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તા. ૨૫-૭-૨૦૨૪ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં શ્રી યશવંત દોશી વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત શ્રી કંદર્પ મહેતાએ ‘પરદેશી પૃષ્ઠથી પરદેશી પડદા સુધી’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

૧૨ સંશોધકોને સંસ્કૃતિ સંવર્ધક એવોર્ડ - ૨૦૨૪ અર્પણ

ભારતીય કલા અને સાંસ્કૃતિક સંપદાઓનું જતન એ સંવર્ધન કરતી સંસ્થા કલાતીર્થ ટ્રસ્ટ, સુરત દ્વારા તા. ૧૭-૮-૨૦૨૪ના રોજ સાંજે ૪-૩૦ કલાકે ભુજમાં ભુજિયા મેમોરિયલ સ્મૃતિ વન સંગ્રહાલયના ઓડિટોરિયમમાં ૧૨ સંશોધકોને સંસ્કૃતિ સંવર્ધક એવોર્ડ-૨૦૨૪ કાર્યક્રમ વી. એસ. ગઢવીની અધ્યક્ષતામાં યોજાયો હતો. જેમાં સર્વશ્રી કીર્તિભાઈ ખત્રી, બાબુભાઈ મેઘજી શાહ, લીલાધરભાઈ ગડાને સમાજરત્ન ૨૦૨૪થી વિશેષ સન્માનિત કર્યા હતા. અને સર્વશ્રી વાય. એસ. કાવત્ સ્વ. રામસિંહભાઈ રાઠોડ, કનુભાઈ પટેલ, લાલભાઈ રાંભિયા, મોહનભાઈ સોઢા, ઈલાબહેન વેદ, ગૌતમભાઈ જોશી, ભરતભાઈ ઠાકર, હસમુખભાઈ અબોટી, આશાનંદ ગઢવી, મહાદેવ બારડ અને કાનજીભાઈ મહેશ્વરીને સંસ્કૃતિ સંવર્ધક એવોર્ડ ૨૦૨૪થી સન્માનવામાં આવ્યા હતા.

૧

કદાચ હું કાલે નહીં હોઉં
કાલે જો સૂરજ ઊગે તો કહેજો કે
મારી બિડાએલી આંખમાં
એક આંસુ સૂકવવું બાકી છે;
કાલે જો પવન વાય તો કહેજો કે
કિશોર વયમાં એક કન્યાના ચોરી લીધેલા સ્મિતનું પક્વ ફળ
હજી મારી ડાળ પરથી ખેરવવું બાકી છે;
કાલે જો સાગર છલકે તો કહેજો કે
મારા હૃદયમાં ખડક થઈ ગયેલા
કાળમીઠ ઈશ્વરના ચૂરેચૂરા કરવા બાકી છે;
કાલે જો ચન્દ્ર ઊગે તો કહેજો કે
એને આંકડે ભેરવાઈને બહાર ભાગી છૂટવા
એક મત્સ્ય હજી મારામાં તરફડે છે;
કાલે જો અગ્નિ પ્રકટે તો કહેજો કે
મારા વિરહી પડછાયાની ચિંતા
હજી પ્રકટાવવી બાકી છે.
કદાચ હું કાલે નહીં હોઉં.

(સુરેશ જોષી, ઈતરા, સુરેશ જોષી સાહિત્ય વિશ્વ, કવિતા)

આ અંકના લેખકો

- અગન રાજ્યગુરુ : ખોડિયારનગર-૩, નારણભાઈના બંગલા પાસે, ચક્કરગઢ રોડ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
- અમિત ટેલર : સી/૪, પાયલપાર્ક સોસાયટી, સુભાનપુરા બાગ પાસે, સુભાનપુરા, વડોદરા-૩૯૦૦૨૩.
- અશ્વિની બાપટ : 66/A, Indu Nivas, P. V. Kishnan Street, Saibaba Colony, K. Pudur, COIMBATORE-641038.
- આર. બી. રાઠોડ : ગોકુલધામ સોસાયટી, (પ્રિતમનગર પાસે) માર્કેટયાર્ડ પાસે, પાટણ હાઈવે, ડીસા-૩૮૫૫૩૫.
- કનુ આચાર્ય : ૪, કિશોર પાર્ક સોસાયટી, જલારામ મંદિર સામે, હાઈવે, ડીસા-૩૮૫૫૩૫
- કમલ વોરા : એ-૪૦૩, પારસનાથ, સુધાપાર્ક, શાંતિપથ, ઘાટકોપર (પૂર્વ) મુંબઈ-૪૦૦૦૦૭.
- કાનજી પટેલ : 'અત્રિસદન' ૧૨, ગાયત્રી સોસાયટી, લુણાવાડા-૩૮૮૨૩૦
- કિરણ વી. મહેતા : 'સરસ્વતી કૃપા', ભાગ્યોદય સોસાયટી, માનસરોવર રોડ, પાલનપુર-૩૮૫૦૦૧.
- કિરીટ દૂધાત : A/૧, સુયોજન એપાર્ટમેન્ટ, સોલા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૬૦.
- ગિરિમા ધારેખાન : ૧૦, ઈશાન બંગલોઝ, સુરધારા - સતાધાર રોડ, થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪.
- ગિરીશ રઢુકીયા : 'ગ્લોબલ' હાઉસિંગ સોસાયટી, મહેલન રોડ, મુકામ : રઢુ, તા; જિ. : ખેડા-૩૮૭૫૬૦.
- ગુરુદેવ પ્રજાપતિ : મંદિર પાસે, જૂના બજાર, કરજણ-૩૯૧૨૪૦.
- ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ' : બી-૩૧૨, તાજ-બુરહાની હાઈટ્સ, નવયુગ સ્કૂલ સામે, કાફે કલ્યાણ પાછળ, ફતેગંજ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૨.
- ચૈતાલી ઠક્કર : અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ શ્રીરામજી રવજી લાલન કોલેજ, ભુજ-૩૭૦૦૦૧.
- છાયા ત્રિવેદી : એ/૧૨, અક્ષરધામ એપાર્ટમેન્ટ, પ્રેમચંદનગર પાસે, જજીસ બંગલા રોડ, બોડકદેવ, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
- જય કાંટવાળા : ૨/૧૧૬૫, ઈ-૧, પ્રથમ માળ, જ્યોતિ ફ્લેટ, ગુંડા શેરી, સગરામપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૨.
- જાનકી શાહ : સહાયક પ્રાધ્યાપક, ગુજરાતી વિભાગ, આદિવાસી, આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, સંતરામપુર-૩૮૮૨૬૦.

- જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ : પ્લોટ નં. ૩૭૬/એ/૧, શાંતિકુંજ સોસા., સેક્ટર-૨૮, ગાંધીનગર.
- દર્શક આચાર્ય : 'કવિતા' ૧૦, અંકુર સોસાયટી, નવા જંકશન માર્ગ,
સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧.
- દાન વાઘેલા : ૧૧, કૃષ્ણ સોસાયટી, દેશવીર મેન્શન કેન્દ્રીય વિદ્યાલય પાસે,
કુંભારવાડા, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૬.
- ધ્વનિ ઉપાધ્યાય : ૩૮, આમ્રકુંજ બંગલોઝ, જીએનએલયુ. કોલેજ પાછળ, પીડીપીયુ
રોડ પાસે, કોબા-૩૮૨૦૦૭.
- નીતિન વડગામ : 'તાંદુલ', ૨, સ્વાતિ સોસાયટી, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫.
- પ્રવીણ કુકડિયા : શ્રી પી. એમ. સર્વોદય હાઈસ્કૂલ,
મુ. : ઉમરાળા, જિ. : ભાવનગર-૩૬૪ ૩૩૦.
- પ્રીતિ શાહ સેનગુપ્તા : 4944, Grand Bank Drive, WIMAUMA Fla-33598
(U.S.A.)
- બકુલા ઘાસવાલા : 'આદિરાજ', સ્વસ્તિક રેસિડેન્સી, જલારામ મંદિર પાછળ,
વલસાડ-૩૬૬૦૦૧.
- ભારતી રાણે : 'સ્નેહાંજલિ' હોસ્પિટલ શાસ્ત્રી રોડ, બારડોલી-૩૬૪૬૦૧.
- મધુસૂદન પટેલ : સી-૧૨૦૪, કાવિશા સેલિબ્રેશન, આરોહી ક્લબ સામે,
'મધુ' આમંત્રણ બંગલો પાસે, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮.
- મુનિકુમાર પંડ્યા : બ્લોક નં. ૪૩, ગ્રીનપાર્ક, શેરી નં. ૧, ગોવિંદભાઈની વાડી
પાસે, એરપોર્ટ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭.
- ડૉ. માલિની ગૌતમ : ૪/૫૭૪, મંગલજ્યોત સોસાયટી, કોલેજ રોડ, સંતરામપુર,
જિ. મહીસાગર-૩૮૮૨૬૦.
- રાજેશ પંડ્યા : એ-૫, નૂતન વિદ્યાલય પાસે, સમા રોડ, વડોદરા-૩૬૦ ૦૨૪.
- રેખા જોષી : આર-૪૦૩, આરોહી કેસ્ટ, ગાલા જીમખાના રોડ, સાઉથ બોપલ,
અમદાવાદ.
- સંજય બાપોદરિયા : 'સંગી', પ્લોટ નં. ૧૩૦, શેરી નં. ૫, આલાપપાર્ક સોસાયટી,
રવાપર રોડ, મોરબી-૩૬૩ ૬૪૧.
- સ્નેહલ ત્રિવેદી : 'ગૌરીકૃપા' મેઈન બજાર, મુ. ટાણા, તા. સિહોર,
જિ. ભાવનગર-૩૬૪૨૬૦.
- હાર્દિ ભટ્ટ : ૫૭૧, ભાયજીરાયજી ખડકી, અમિત સ્ટોર્સ પાસે, પાલડી ગામ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.
- વિનય જાદવ : કોટડા (ચકાર) ઉમિયા સોસાયટી, તા. ભુજ, જિ. કચ્છ.
'એકાંત'

સહદય સાહિત્યરસિકો અને શ્રેષ્ઠીઓને એક અપીલ...

પ્રિય સહદય,

સાદર વંદન.

આપ સહુ જાણો છો કે ૧૯૦૫ માં સ્થપાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પોતાની ગુણવત્તાપૂર્ણ સાહિત્યિક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓથી દેશની એક અગ્રગણ્ય સંસ્થા બની રહી છે. આના મૂળમાં, રણજિતરામ અને ગોવર્ધનરામ જેવા સારસ્વતોના આશીર્વાદ છે. વિશેષરૂપે ગુજરાત અને ભારતના ઉત્તમ સાહિત્યકારોની શુદ્ધ સાહિત્ય તરફની નિસબત અને આપ સૌની પરિષદ પ્રીતિ છે. ગુજરાતના ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીઓથી લઈને અદના સાહિત્યરસિકોએ પરિષદને પોતાની ગણીને વખતોવખત આર્થિક મદદ કરી છે અને આ કારણે પરિષદ સાબરમતી નદીના કિનારે અડીખમ, ટટ્ટાર અને પોતાની ગરિમા જાળવીને ઊભી છે.

પરિષદનાં પ્રકાશનો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, પરિસંવાદો, સંશોધનો, કાર્યશાળાઓ અધિવેશન અને જ્ઞાનસત્ર ઊંચી સાહિત્યિક ગુણવત્તા ધરાવે છે એ તો ખરું જ, સાથોસાથ આપણી સાહિત્યિક સૂઝ અને સંવેદનાને સંકોરે પણ છે.

છેલ્લાં બે વર્ષની જ વાત કરીએ તો જ્ઞાનસત્ર અને અધિવેશનને બાદ કરતાં પરિષદે આશરે ૩૫૦ જેટલા સાહિત્યિક કાર્યક્રમો યોજ્યા છે અને ગુજરાત તેમજ ગુજરાત બહાર પણ પહોંચી છે. અરે, જાન્યુઆરીથી આજ સુધીની જ વાત કરીએ તો માત્ર બે મહિનામાં ૩૭ કાર્યક્રમો યોજાયા છે અને વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ નિમિત્તે ૧૭૬ સંસ્થાઓ સુધી પરિષદ પહોંચી છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો અને પરિષદપ્રીતિ ધરાવતા શ્રેષ્ઠીઓએ છેલ્લાં બે વર્ષમાં પરિષદને જે આર્થિક સહાય કરી છે તેના ફળસ્વરૂપે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહનો કાયાકલ્પ થયો છે, ટૂંકસમયમાં પરિષદ ભવનમાં ત્રીજે માળે બંધ પડેલા ચાર રૂમમાં પરિસંવાદ કે કાર્યશાળાઓના સમયે વિદ્વાનો રોકાઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા પણ સર્જાઈ રહી છે, ગોવર્ધનભવન ઉપરાંત બીજા બે સેમિનારખંડ પણ ટૂંક સમયમાં ખુલ્લા મુકીશું. આ ઉપરાંત, ગુજરાત અને ગુજરાતની બહાર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યાં પરિષદ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પહોંચે તેવી અમારી નેમ છે. અમારાં સપનાંઓ ઘણાં છે, પરંતુ એને સાકાર કરવા આપ સહુની સહાય અનિવાર્ય છે. આ માટે પરિષદ આપની સામે હાથ લંબાવે છે. આપની સહાય ઈચ્છે છે. આપની આર્થિક સહાય ન કેવળ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને, પરંતુ ગુજરાતની સાહિત્યિક આબોહવાને શુદ્ધ કલાસંદર્ભ આપશે.

અમને શ્રદ્ધા છે કે આપણી ગુણવંતી ગુજરાત અને વિશ્વભરમાં ફેલાયેલા ગુજરાતીઓ પરિષદને આર્થિક રીતે મજબૂત બનાવવાના ભાગરૂપે ઉદાર સહાય આપવાની અમારી આ અપીલનો જબરો હકારાત્મક પ્રતિભાવ આપશે.

પરિષદના બેંક ખાતાની વિગત આ મુજબ છે.

NAME OF THE ACCOUNT HOLDER	:	GUJARATI SAHITYA PARISHAD
BANK NAME	:	BANK OF INDIA
BANK ADDRESS	:	ASHRAM ROAD BRANCH, AHMEDABAD-380009
BANK A/C NO.	:	200220100004869
MICR CODE NO.	:	380013006
IFSC NO.	:	BKID0002002
BRNCH CODE	:	2002

હર્ષદ ત્રિવેદી
પ્રમુખ

સંજય ચૌધરી
કોષાધ્યક્ષ

સમીર ભટ્ટ
મહામંત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મળેલ દાનની વિગત
આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરિ મ.ની પ્રેરણાથી મળેલ દાન

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
૧.	મુનીરભાઈ મહેતા	અમદાવાદ	૫,૦૦,૦૦૦/-
૨.	શ્રી નેમિ-નન્દન શતાબ્દી ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૩,૦૦,૦૦૦/-
૩	ડૉ. જશવંત મોદી (યુ.એસ.એ.) વતી શ્રી વિજયનેમિસૂરિ જ્ઞાનશાળા ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૪.	જ્ઞાનની બારી હ. શ્રી શ્રેણિક શાહ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૫.	સંજય ઝવેરી (જાપાન) વતી નવીનભાઈ મહેતા	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૬.	સુરેન્દ્રભાઈ સારાભાઈ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૭.	સુરેશ અંબાલાલ શાહ	મુંબઈ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૮.	શેઠ હરીસિંહ કેસરીસિંહ ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૯.	શેઠ દલપતભાઈ મગનભાઈ શારદાભુવન જૈન પાઠશાળા ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-

પૂ. શ્રી મોરારિબાપુની પ્રેરણાથી મળેલ દાન

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
૧.	જે. એલ. મોરીસન ઇન્ડિયા	-	૫,૦૦,૦૦૦/-
૨.	સાહિત્યના વિવિધ કાર્યક્રમ માટે તલગાજરડા	ચિત્રકૂટધામ,	૫૦,૦૦૦/-

પરબ અપીલ પેટે મળેલ દાન

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
૧.	દિલીપસિંહ દેવીસિંહ ચૌહાણ (લાલુભા)	અમદાવાદ	૨૫,૧૨૫/-
૨.	સુરેશ શાંતિલાલ કોઠારી	યુ.એસ.એ.	૧૫,૦૦૦/-
૩.	ડૉ. ચત્રભુજ બી. રાજપરા	જૂનાગઢ	૫,૫૦૦/-
૪.	શ્રી પ્રવિણ ગઢવી,	ગાંધીનગર	૫,૦૦૦/-
૫.	શ્રી સંતોષ બાલકૃષ્ણ કરોડે	અમદાવાદ	૫,૦૦૦/-
૬.	શ્રી કમલેશ છગનભાઈ પટેલ,	ઉધના	૨,૦૦૧/-
૭.	અજિત પારેખ	વલસાડ	૧,૦૦૧/-
૮.	રમેશ બી. મહેતા	જૂનાગઢ	૫,૦૦૦/-
૯.	નવિનચંદ્ર ધામેયા	નવસારી	૧,૦૦૦/-

- શ્રી મોહનલાલ દવે 'જીવનપ્રકાશ'
ગ્રંથાવલોકન / સમીક્ષા વર્ષ ૨૦૨૪, માટે પારિતોષકના
હ. : શ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ દવે સુરેન્દ્રનગર ૧૫,૦૦૦/-

રન્નાડે પ્રકાશન

૧૯૧૨, બીજે વાલે, કેસલ રોડ, બાંદ્રા રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ચિંતનાત્મક નિબંધો

શુભારંભક ઇકર

પુસ્તકનું નામ કિંમત રૂ.

એક વિનિટા ૭૧.૦૦

અન્ય લેખકોના ચિંતનાત્મક નિબંધો

પુસ્તકનું નામ લેખકનું નામ કિંમત રૂ.

અહીં તહીં અનિર્ધાર (ચિંતનાત્મક વિષયો) જિતુ ત્રિવેદી ૧૭૫.૦૦

વીઠેલાં વીઠી (ચિંતનાત્મક લેખો) રંપા. ઉન્નુબહેન ઇકર ૬૫.૦૦

જનની અનંત શક્તિ શૂન્ય સ્ત્રીયમ
(ચિંતનાત્મક લેખો) ડૉ. બી.એચ.સોમૈયા ૮૦.૦૦

શાન્તપા (ચિંતનાત્મક) ડૉ.કવિરાજ ઉપાધ્યાય ૭૫.૦૦

સહજમય (ચિંતનાત્મક લેખો) તથાગત પટેલ ૧૬૦.૦૦

સ્વામી ત્રિવેદીનાં સુવિચાર નિર્ધાર
(ચિંતનાત્મક) રંપા: મંજુલા સી.મહેતા ૬૫.૦૦

હિંસા વિચારણા (ચિંતનાત્મક લેખો) કલ્પિલાલ જો. પટેલ ૧૪૦.૦૦

આત્મવદા (ચિંતનાત્મક લેખો) ડૉ. મનુશ્યામ પટેલ ૬૫.૦૦

આશા ઇતી (ચિંતનાત્મક લેખો) ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા ૨૪૦.૦૦

સોશલ મીડી (ચિંતનાત્મક લેખો) સુરેશ પરમાર 'સુર' ૧૧૦.૦૦

બે સ્વચ્છની વાત (ચિંતનાત્મક લેખો) રામવજી માધડ ૬૦.૦૦

ગીતા અમૃત (ચિંતનાત્મક લેખો) શિવશંકર કવે ૭૦.૦૦

અમૃત સંકીર્ણ (ચિંતનાત્મક લેખો) ડૉ. ચૌહાનભાઈ પંચાલ ૧૭૫.૦૦

આ રસ્તો આજના સુખી જમ છે ?
(ચિંતનાત્મક નિબંધો) ડૉ. વલ્લભ ત્રિવેદી ૧૧૨.૦૦

અક્ષરનાં અજવાળાં
(ચિંતનાત્મક લેખો) (એન-સી) ભગીરથ ભલભટ્ટ ૬૫.૦૦

સામ્યવાદની નવમનવાદ
(ચિંતનાત્મક-દાર્શનિક લેખો) (એન-સી) એમ. એન. રોય ૮૦.૦૦

પ્રેરણાત્મક નિર્ભંધો

ડૉ. ચૈત્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
પ્રભાસિની રત્ન-ને (પ્રેરણાત્મક વેળો)	૨૩૦.૦૦
ચંદ્રકાન્તની ચેત-ને (પ્રેરણાત્મક વેળો)	૨૩૫.૦૦
આત્મવ્યક્તિની ઓટોગ્રાફ (પ્રેરણાત્મક વેળો)	૨૩૫.૦૦
ધર્મની ઘેટ-ને (પ્રેરણાત્મક વેળો)	૨૫૦.૦૦
તમે જ તમારું બાળવિજ્ઞાન (જીવનવ્યક્તિવ્યાપ્તિ વેળો)	૧૭૦.૦૦
અંતઃક્રમની એનિમોગ્રાફી (જીવનવ્યક્તિવ્યાપ્તિ વેળો)	૧૪૫.૦૦
જીવનવ્યાપ્તિની ચેમીઓગ્રાફ (જીવનવ્યક્તિવ્યાપ્તિ વેળો)	૧૪૫.૦૦
ચંદ્રકાન્તની ઓટોગ્રાફી (જીવનવ્યક્તિવ્યાપ્તિ વેળો)	૧૪૫.૦૦
કેન્સરનિવરણના જાગી કેવી રીતે બન્યો ? (જીવનવ્યક્તિવ્યાપ્તિ વેળો)	૧૧૫.૦૦
સંબંધસાથી વ્યક્તિત્વ કેવી રીતે નિકળ્યું ? (જીવનવ્યક્તિવ્યાપ્તિ વેળો)	૧૧૫.૦૦
જીવનવ્યક્તિ કેવી રીતે કરાયી ? (જીવનવ્યક્તિવ્યાપ્તિ વેળો)	૧૨૦.૦૦
બીજાની લીલાકાંઠી (જીવનવ્યક્તિવ્યાપ્તિ વેળો)	૧૮૫.૦૦
દુર્લભ પરમ પ્રેરણાકાથી વાત(ઓ)	૨૦૦.૦૦
પડકારોને પહોંચી વળવું છે ? (જીવનવ્યક્તિવ્યાપ્તિ વેળો)	૧૬૫.૦૦
કેવો કમું તમે કમ્પોઝર છો ? (જીવનવ્યક્તિવ્યાપ્તિ વેળો)	૧૬૫.૦૦
લિલકાંઠીને જાગી છે ? (જીવનવ્યક્તિવ્યાપ્તિ વેળો)	૧૬૦.૦૦
જાગી કિવ એક બાર (જીવનવ્યક્તિવ્યાપ્તિ વેળો)	૧૬૦.૦૦

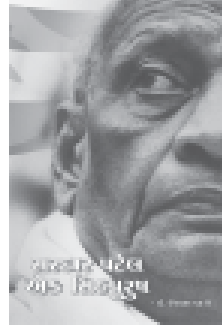
ડૉ. મોહનભાઈ પંચાલ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અવતરણ-મધુ (સુવિચાર-સંપત્ત)	૨૫૦.૦૦
વિવાહાર્થન (સુવિચારો)	૭૫.૦૦
જીવનવ્યક્તિ OF જીવનવ્યક્તિ (સુવિચારો)	૭૫.૦૦
અર્થવિજ્ઞાન (જીવન વ્યક્તિ વિષયક વેળો)	૧૦૦.૦૦

માવજી કે. સાવળા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
કિલ્લ-થી એકાકારી	૧૫૦.૦૦
કૃપાથી બીધ્યોતેરા	૫૦.૦૦
ગીતાંજલિ : કિલ્લ ચૈત્રકાન્ત સૂરીશું સીમા	૧૧૫.૦૦

વિરલ વિભૂતિઓની આત્મકથાઓ/ જીવનચરિત્રો

સરસ્વતી પટેલ એક કિસ્સો	વિરલકાન કાવ્ય	500
ભાસ્કરભાઈ મટાલ વિશાલી શાજપેટી	કિશોર પઠાણ	350
શ્યામલાલ વિશાલી વિશાલ શાસ્ત્રાજી	પદ્મ-કાવ્ય પેટી, મુનિ દત્તે	250
ભાસ્કરભાઈ શાંતીનંદન ટેલુકર	જયદેવજી કાવ્ય	300
એક કુલકુમારી સચિદા સર્જ	મનુ, મહેનદા લાંબીર	300
વિશાલનું એવોલ્યુશન (આકૃષ્ટિકાવ્ય ક્રિયા)	મનુ, મુનિ પટેલ	170
ભાસ્કર કુલકુમારીની આત્મકથા	મનુ, શાંતીનંદન પટેલ	350
કાવ્યવર્ત્ત સુરજપુત્રી	અરુણિયા સોન, મનુ, કિશોર કાવ્ય	550
સચિદાલ શામલ	શ્રીમદ્ લોકેશ્વરજી, મનુ, મુનિ દત્તે	750
પદ્મી સ્વામી સરખાની	સ્વામી સચિદાનંદ	100
પદ્મ સ્વામી કાવ્યાલય (પદ્મ 1થી 4 સંગ્રહ)	સ્વામીનાથ સોની	600
દે. કુલકુમારી	મુનુ જયપર, મનુ, કાંતેલ દત્તે	650
વિશિષ્ટ-શ્યામલાલ (સરખેલ પેટી)	કુલકુમારી પટેલ	200
સરસ્વતી સોન સરખા	મનુજી પટેલ	220
પદ્મી અરુણ	કલેશ પેનસિલ	125
કાવ્યવિદ્યા ન્યાયના મહાશયી ઠંડુકુમાર જાની	કિશોર એન	250
મુનુજી કુલકુમારીના પેટા	વિશાલ પેનસિલ	150
પેટાની મુલકીલ વિશાલી શર. ડી. વી. સમ	મનુજીજી ક. પટેલ	100
સરખેલ સચિદાલ સર્જ	પદ્મી કાવ્ય	250

ગૂર્જર
ગ્રંથરત્ન
કાર્યાલય

ગૂર્જર સાહિત્ય સંસ્થાન
૨૪-શ્રીમદ-પદ્મ સર્જ, શાંતીનંદન, અમલ-સા સરખા
ફોન : ૭૯૨૨૧૫૬૭૩, ૭૯૨૨૨૩૭૭૭ e-mail : gurjara@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન-૧
૧૧૨, ડી-૨૪૬ મિડિયમ, શ્રીમદ સોન સર્જ, મનુજી-૨૨૨, મનુજી-૨૨૨ સરખા
ફોન : ૨૨૨૨૦૧૦, ૨૨૨૨૨૨૨ ફેસબુક : gurjara@facebook.com
પુસ્તકો : gurjara@amazon.com

વિદેશમાં વસતા અને ગુજરાતી ભાષાને શ્વસતા કવિ/લેખક ભરત ત્રિવેદીનાં પ્રકાશનો

❖ કાવ્યસંચય

1. કલમથી કાગળ સુધી (2004)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
2. વિદેશવટો (2012)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
3. બત્રીસ કોઠા વાવ (2012)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
4. અઠાંદોત્સવ (2013)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	250/-
5. ચક્રવ્યૂહ (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	350/-
6. ભરત ત્રિવેદીની પ્રતિનિધિ રચનાઓ (2016)	બુકપબ	350/-
7. ન્યૂયોર્ક નામે નગર (2017)	બુકપબ	250/-
8. ને હવે ગઝલોત્સવ (2020)	ડિવાઇન પબ્લિકેશન	150/-
9. શેરીઓ લંબાઈ છે મારા ઘર તરફ (2020)	ગ્રંથમ	400/-
10. મનસંહિતા (2022)	ઝેડકેડ પબ્લિકેશન	500/-

❖ ગદ્ય પ્રકાશન – નવલિકા

1. પરાયા શ્વાસ (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	150/-
2. સત્યેનની સકીના (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	150/-
3. ભીતર અનરાધાર (2013)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
4. હું અને મારી કવિતા (2022)	બોલ્ડ પ્રકાશન	250/-
5. ત્રેવડ (2022)	ડિવાઇન પબ્લિકેશન	200/-
6. Coffee on the Table (2023)	આર. આર. શેઠ ઍન્ડ કં. લિ.	350/-

❖ અંગ્રેજી / મરાઠી / ગુજરાતી અનુવાદ

1. ચક્રવ્યૂહ (મરાઠી અનુવાદ) (૨૦૧૩)	શબ્દાંજલી પ્રકાશન	100/-
2. Festival of Free Verse (2014) (Translation in English)	Xlibris	\$ 19.99/-
3. ચક્રવ્યૂહ (હિંદી અનુવાદ) (૨૦૧૬)	બોધિ પ્રકાશન	200/-
4. એ વાઘણને પ્રેમપત્રો (2019)	કૃપા ત્રિવેદી	399/-
5. ઘર ઔર આકાશ (હિંદી અનુવાદ) (૨૦૨૨)	બોધિ પ્રકાશન	250/-
6. Camel Ride (Journey of a poet-2022)	Amazon	\$ 9.99/-
7. Westward Reflections (2023)	Amazon	\$ 10/-

Bharat Trivedi : 927, David Walker Drive, Tavares,
Florida 32778, USA. Ph. +11 2178991163.
bharattrivedi@sbcglobal.net

GPSC / UPSC / UGC - JRF - NET, SLETની
પરીક્ષા માટે, વિવિધ યુનિ.ના અભ્યાસક્રમ માટે

ડૉ. ભરત મહેતા

લિખિત / સંપાદિત પુસ્તકોની શ્રેણી

વિવેચન

નાટ્યનાન્દી ♦ સંદર્ભસંકેત ♦ ભારતીય નવલકથા ♦ સમકાલીન ગુજરાતી
નવલકથા ♦ સમકાલીન ગુજરાતી નવલિકા ♦ સંજ્ઞાસંયોગ ♦ કૃતિ સમીપે,
સર્જક સમીપે

સંશોધન

કળાકારનો ઇતિહાસબોધ ♦ આર્નોલ્ડનો કાવ્યવિચાર

સંપાદન

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત નવલકથા ♦ વિવેચનના વિવિધ અભિગમો ♦ ટાગોરની
વાર્તાકળા ♦ મંટોની વાર્તાકળા 'વળામણાં' ♦ મારી હકીકત ♦ સત્યના
પ્રયોગો ♦ તમસ ♦ ગોરા ♦ બદલાતી ક્ષિતિજ ♦ શર્વિલક ♦ ઇલિયડ ♦ મિર્ય
મસાલા ♦ મેટામોર્ફોસીસ

૧૦૫, નંદન કોમ્પ્લેક્સ,
મીઠાખળી ગામ, રેલવે સ્ટાટક સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

કલાપી 'ચાર્લ્સ રોબિન્સન' નામની અંગ્રેજી નવલકથા વાંચતા હતા. તેમને રોબિન્સનના સંઘર્ષ સાથે કવિ નર્મદનાં સંઘર્ષો સતત સ્મરણમાં રહેતા હતા. માળખુ 'રોબિન્સન'નું અને જીવન 'નર્મદ'નું લઈને તેમણે 'કરુણાશંકર' લખી અલબત્ત, અધૂરી રહી અને પાછળથી રમણિકલાલ દલાલે પૂરી કરી અને ર. વ. દેસાઈની સૂચનાથી 'નારીહૃદય' નામથી ૧૯૩૩માં પ્રસિદ્ધ થઈ.

– નરોત્તમ પલાણ

'સરસ્વતીચંદ્ર' નવલકથાઓ ગૂજરાતી સ્ત્રી-પુરૂષોને ઘરકૂકડાંની અવસ્થામાંથી ઊંચા-વિશાળ, આલોકિત જગતમાં રસ અને દૃષ્ટિનાં સામર્થ્યથી પ્રવેશ કરાવ્યો. તેમાં ક્યાંક ક્યાંક રસ સૌન્દર્યની ક્ષતિ થાય છે. તે જાણીતી વાત છે. પણ એનો અર્થ એવો નથી કે ગોવર્ધનરામ મહાન નવલકથાકાર હતા. 'સરસ્વતીચંદ્ર' મોટી થઈતા ક્યાંક ક્યાંક સુંદર નહિ તેવી નવલકથા છે.

– મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'

'વેસ્ટલેન્ડ'માં મૃત્યુના સંવેદનોની વેરણ છેલ્લા કલ્પનશ્રેણીઓ છે તેથી આ કાવ્ય સુબ્ધ દીર્ઘકાવ્ય બની નથી શક્યું. પરિણામે ભાવક પાસે ખાસ્સો વ્યાયામ કરાવે છે.

– ભરત મહેતા

નારીવાદી ચિંતનની અભિવ્યક્તિનો વિશ્વભરમાં સર્વપ્રથમ પ્રારંભ કરનાર લેખિકા વૂલ્ફ છે. આજની નારીવાદી વિચારધારાના મૂળ વૂલ્ફે છેક ૧૯૨૯માં પ્રગટ કરેલી, 'ફેમિનિઝમના બાઈબલ' તરીકે ઓળખવાયેલી "આ રૂમ ઓફ વન્સ ઓન"માં રહેલા છે. વૂલ્ફ અનુગામી નારીવાદી ચિંતકો તેમને આદરપૂર્વક 'ગ્રાન્ડમધર ઓફ ફેમિનિઝમ'ના નામે નવાડે છે.

– કુમાર જૈમિની શાસ્ત્રી

સ્થાન સમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોશિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ,
દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર.

गावडी

आ गावडी

इरी, यरी सीम विषे तरुनी
प्रगाढ छाया मळीं शांत बेसी
वागोणती, आंभ जराक भींची.
यरवा गयेली

त्यारे उतां ते नडि कोई कष्ट :
ना ताप, ना कोई यढाण पथ्थर.
डावां अडीं केवण गाढ छाया,
निरांत, शांतिस्त्रुज, स्वात्म्य घासने
वागोणवाने
आस्वादन मुजमां इरी इरी.

मने थयुं : ज्वननी धमालमां
ज्यांथी त्यांथी जे सुजोने त्वराथी
अल्या, माण्या, ते न माण्या समान.
अे सर्वेनी अेकदा जिंदगीमां
को अेकान्ते शांतिमां स्वस्थ बेसी
नितान्त रम्या मृदु सूक्ष्म माधुरी
निरांतथी अंतरमां प्रसन्न
आस्वादन
वागोणवाने पण को मणे जरी ।

तो आ सर्व त्वराने घडमथलभरी जिंदगी सार्थ थाय
ने आ मानवजाति शांति....
त्यां वीजवेगे मुज कल्पना तूटी
के मानवी गाय नथी ते नथी.

18-6-1955

गोपालन

राते लांभरती अयानक सुष्ठी गायने शडेरमां
जिडी जिंघ गई पडघा जिल्ये थयुं चित्तमां:
जिंसां घासवने सहैव मधुरो वेष्णुस्वरे यारतो,
तेनो वंशज भोणती टणवणी आवी निराधार ह्यां.

१९५९

संवाडक : पीयूष मुकुन्दराय पाराशर्य
मो. ९८२५१८७००७

मुकुन्दराय वि. पाराशर्य

१३-२-१९९४ - १९-५-१९८५

પ્રહ્લાદને! (બારીબહાર' કાવ્યસંગ્રહના કવિમિત્રને)

પ્રહ્લાદ! તને સંભારું છું.
બંધાયાં અશ્રુ-વાદળને વિણ-વરસ્યાં વિખરાવું છું. પ્રહ્લાદ! તને.

અણુઅણુમાં બ્રહ્માંડ બધાંને સ્નેહસિન્ધુમાં પાળું છું.
નિહારિકાના ગજરા લઈને દેવા કર લંબાવું છું.
કોઈ લે ન લે, લહરાવું છું. પ્રહ્લાદ! તને...

શિશુ-જનની શાં જન-ધરતી, સંબંધ અનાદિ નિહાળું છું
શૂળકૂળના પરિવર્તનના પ્રહર જવા પલટાવું છું.
હું ચાળ અનન્તની ઝાલું છું. પ્રહ્લાદ! તને...

તું ઊપડ્યો એ મારગ મારે હવે ખરે છે પળવાનું,
પણ જાણું ના, આપણ બેનું ક્યાંય થશે શું મળવાનું.
હું સ્મરણોને વાગોળું છું. પ્રહ્લાદ! તને...

અંધારી રાતે નભમાં તુજ નયણાં તરતાં ન્યાળું છું.
મમતાના ઓઢણમાં સૂતું મૂક સ્વજન પંપાળું છું.
કો રોમાંચે અકળાઉં છું. પ્રહ્લાદ! તને...

કોઈ ખલેલ કરે નહિ ઈચ્છી હળવે બારણું વાસું છું.
ત્રિકાલ છોડી સ્મૃતિસૌરભને એકાન્તે આશ્વાસું છું.
હું વિરાટથી વીંટળાઉં છું. પ્રહ્લાદ! તને...

પ્રબોધને (સ્વ. પ્રબોધરાય માણેકલાલ ભટ્ટ, (૧૯૧૩-૧૯૭૩)
(ગુજરાતી ભાષાના પ્રખર નવલકથાકાર અને કવિશ્રી ધ્રુવ ભટ્ટના
પિતાશ્રી) પ્રબોધભાઈ એ મુકુન્દરાયના ફૈબાના દીકરા ભાઈ થાય.
તેમનો સંયુક્ત કાવ્ય સંગ્રહ તે 'અર્ચન', વર્ષ ૧૯૩૯.

ઉર મુજ બળતું તું રુ બળે તેમ છાનું,
નહિ જરી ભડકો કે દાહ બહારે કળાતો.
સ્વજન! તવ મળ્યો ત્યાં સ્નેહના સ્રોત એવો
પ્રકટ થયો છે પ્રાણનો પુણ્ય દીવો.

સંવાહક : પીયૂષ મુકુન્દરાય પારાશર્ધ
મો. ૯૮૨૫૧૮૭૦૦૭

- મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ધ

પરમના કૃપારસને મેળવવા, પાત્રતા વિકસાવીએ

આપણે પરમને પ્રાર્થના કરીએ અને તે પ્રાર્થના ઓછી ફળે તો, આપણે પરમની શક્તિમાં શંકા કરવાને બદલે, આપણી પાત્રતા તરફ નજર કરીએ તો, તરત જ મર્મ પકડાશે કે પાત્રતા પ્રમાણે જ ફળ મળ્યું છે. જેવો પાત્રતાનો વિકાસ થશે કે તરત જ ફળનું પ્રમાણ વધવા લાગશે.

ગંગાનો અફાટ જળરાશિ અગાધ અને અપાર છે; તે તમને ભીંજવવા અને તૃપ્ત કરવા, તમારા પાત્રને છલકાવવા તત્પર છે પણ તે તમારા પાત્રમાં સમાય તેટલું જ આપી શકે, તેથી વધારે નહીં.

જેટલું જળ જોઈએ, તેટલું પાત્ર લઈ જવું પડે.

પાત્ર જેટલું હોય, તેટલું જળ મળે.

પરમાત્માની કૃપાનું પણ આવું જ છે. પરમાત્માની શક્તિનું અવતરણ પણ એવું જ છે. આપણી પાત્રતા પ્રમાણે લાભ કરે. આપણે તો, આપણા પાત્રને સતત વિકસાવતા રહેવાનું છે.

ગુણસમૃદ્ધિ દ્વારા આપણી પાત્રતા વિકસાવીએ અને પરમના કૃપા-રસથી આપણા જીવનના પાત્રને છલોછલ છલકાવીએ.

પરમનું તો આપણને આમંત્રણ છે જ.

પરમ અને પાત્રતાનો મેળ થશે તો, પાત્ર ભરપૂર ભરાઈ જશે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિચાર કરવાની કળા

આધુનિક મનોવિજ્ઞાને 'ટેલિપથી' એવું નામકરણ હમણાં કર્યું પણ મનોમન વિચારનું આવાગમન તો યુગોથી થતું રહ્યું છે. મનમાં જે સૂક્ષ્મ વિચાર - તરંગ જાગ્યો તે, વીજળીવેગે એના લક્ષ્યને એટલે કે સામી વ્યક્તિને સ્પર્શે છે. સૂક્ષ્મતા જેમ વધુ તેમ તેની શક્તિ વધુ. મનોગત ભાવને પ્રગટ કરવાનાં જે માધ્યમ છે તેમાં સૌથી વધુ સૂક્ષ્મ અને શક્તિશાળી માધ્યમ સંકલ્પ છે. સ્થૂળતાથી શરૂ કરીએ તો પહેલાં 'શબ્દ' છે, તેનાથી સૂક્ષ્મ 'સ્પર્શ' છે. સ્પર્શ દ્વારા આપણા મનોગત ભાવ સામી વ્યક્તિમાં સંક્રાંત થાય છે. કેટલાક યોગીઓનો તો માત્ર દષ્ટિપાત પણ સામી વ્યક્તિમાં સોંસરો ઊતરી જાય છે.

આ બધાથી ઉપર છે 'સંકલ્પ'. સબળ સંકલ્પ મનની સમગ્ર શક્તિને કેન્દ્રિત કરીને એક જ લક્ષ્ય તરફ એકાગ્ર કરવામાં આવે તો તે સંકલ્પ તત્ ક્ષણે જ પરિણામ દર્શાવે છે. ભાવ તેવું પરિણામ. મનમાં કોઈ ભાવાત્મક વિચાર નિરંતર ચાલતા જ હોય છે. તે શુભ ભાવ સ્વરૂપ હોય અથવા અશુભ ભાવ સ્વરૂપ પણ હોય. આમ, શુભ-અશુભ સ્વરૂપ વિચારને સ્વાધીન હોય તો શુભભાવ સ્વરૂપ વિચાર કેમ ન કરવા?

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

અમૃતવર્ષા

Traditionally Printed Cotton Sarees

નિમેષભાઈ ડગલી

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩. ફોન: ૩૨૮૦૬૬૫૫

<https://www.ekatrafoundation.org>

ઉત્તમ ગુજરાતી પુસ્તકો વિનામૂલ્યે વાંચવા www.ekatrafoundation.org પર જઈને
શ્રેયાલય વિભાગની મુલાકાત લો.

। એકત્ર ગ્રંથાલયમાં ઉપલબ્ધ વાંચન સામગ્રી ।

- એકત્ર ઠાઉન્ડેશનની વેબસાઇટ પર આપ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્તમ સર્જકોના ૫૦૦ ઉપરાંત પુસ્તકો વિનામૂલ્યે વાંચી શકો છો. અહીં કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, નિબંધ, વાટક, વિવેચન, સંશોધન, ચરિત્ર, બાળસાહિત્ય, ભાષા-વ્યાકરણ, સંદર્ભસાહિત્ય એમ વિવિધ પ્રકારના પુસ્તકો ઉપલબ્ધ છે.
- એકત્ર દ્વારા સંપાદિત 'શબ્દ-આચમન શ્રેણી' અને 'અનુબાધુનિક ગુજરાતી શબ્દસંપદા શ્રેણી'માં ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તમ કવિઓની ચૂંટેલી કવિતા માણી શકો છો. તેમજ 'અનુબાધુનિક ગુજરાતી વાર્તાસંપદા શ્રેણી'માં અનુબાધુનિકગુજરાતી નોંધપાત્ર વાર્તાકારોની ઉત્તમ વાર્તાઓ વાંચી શકો છો.
- સુરેશ જોષી, ઋવેસ્થંદ મેઘાણી, ગોપાલરાવ વિદ્યાસ વગેરે સર્જકોનું સમગ્ર સાહિત્ય અહીં ઉપલબ્ધ છે. તેમજ સુન્દરમ, જયન્ત પાઠક, જયંત હોઠારી, ચિત્તુ મોદી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ વગેરે સર્જકોનું સમગ્ર સાહિત્ય મુદ્રણમાં આવી રહ્યું છે.
- ગુજરાતી ભાષાના શિષ્ટ સામયિકો જેવા કે 'રુચિ' (સંપા. ચુનીલાલ મહિયા), 'સંજ્ઞા' (જ્યોતિષ જાની), 'ઉદ્દેશ' (શમણલાલ જોશી, પ્રબોધ જોશી), 'દસમો દાયકો' (મણિલાલ વ. પટેલ), 'મત્યક્ષ' (શમણ સોની), 'સન્નિધાન' અને 'ખેવના' (સુમન શાહ), 'સમીપે' (શિશીબ પંચાલ, જયદેવ શુક્લ, બહુલ દેસર), ઉપરાંત સુરેશ જોષી દ્વારા સંપાદિત તમામ સામયિકો આપ એકત્ર પર વિનામૂલ્યે વાંચી શકો છો.
- વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસુઓને ઉપયોગી એવા અમૂલ્ય સંદર્ભગ્રંથો જેવા કે 'નવલકથા પરિચયકોશ', 'સમ્યક્દર્શી સાહિત્યસંદર્ભ કોશ', 'ગુજરાતી સાહિત્યકોશ', 'મધ્યકાલીન કવિસૂચિ', 'ગુજરાતી સામયિક લેખ સૂચિ' તેમજ વિવિધ સામયિકોની સૂચિઓ અહીં ઉપલબ્ધ છે.
- એકત્ર પર 'ગુજરાતી પ્રવાસસાહિત્ય સંપદા' અને 'ગુજરાતી કૃત્તીવાર્તાસંપદા' ઓડિયોબુક તરીકે સાંભળી શકો છો.

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ ૩

સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૮૧૨. કિંમત રૂ. ૧૧૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૩માં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્યપ્રકારો અને તેની ઉત્ક્રાંતિ, સાહિત્યશાસ્ત્રનાં વિભાવનાત્મક પાસાં, સાહિત્યિકવિદો, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો, આધારગ્રંથો, સાહિત્યિક પારિતોષિકો, સાહિત્યિક સામયિકો વગેરે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસવિસ્તારમાં ફાળો આપનારાં મહત્વનાં પરિબળો વિશે અધિકરણ આપવામાં આવ્યાં છે.

આ ખંડની બીજી આવૃત્તિમાં કેટલાક નવા વિભાવો વિશે અધિકરણ ઉમેરીને કોશને સંવર્ધિત કરવામાં આવ્યો છે.

કોશ જોવામાં સહાયક એવો અધિકરણનો શબ્દાનુક્રમ પૃષ્ઠનિર્દેશ સાથે આરંભમાં જ જોડ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને વિષયના રસિક સંશોધકો તથા તજજ્ઞોને સંશોધન કરવા માટે આ સહાયક આધારગ્રંથ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ ૩
સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અમદાવાદ

PARAB 2024 September

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ISSN : 0250-9747

₹ 20

**PULL IT,
STICK IT,
PUSH IT.**

**NEW
PACK**

1. PULL

2. STICK

3. PUSH

FEVICOL MR
General Purpose

Printed and Published by **SAMEER BHATT** on behalf of **GUJARATI SAHIYA PARISHAD** and Printed at **Kirit Graphics, G-1, Labh Complex, Sattar Taluka Society, Opp. C.U. Shah College, Incometax, Ahmedabad-09** and Published from **Gujarati Sahitya Parishad, Govardhan Bhavan, Gujarati Sahitya Parishad Road, Ashram Road, Behind River Side, Post Box No. 4060, Ahmedabad - 380009. Editor - KIRIT DOODHAT.**